

R. R. SAYFULLAYEVA, B. R. MENGLIYEV, L. R. RAUPOVA,
M. M. QURBONOVA, M. Q. ABUZALOVA, D. N. YO'LDOSHEVA

HOZIRGI O'ZBEK TILI

494.3(07)

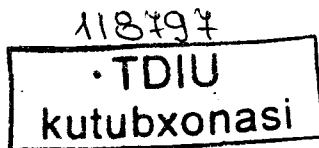
472

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV VA O‘RTA MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI**

**R. R. SAYFULLAYEVA, B. R. MENGLIYEV, L. R. RAUPOVA,
M. M. QURBONOVA, M. Q. ABUZALOVA, D. N. YO‘LDOSHEVA**

HOZIRGI O‘ZBEK TILI

Oliy o‘quv yurtlari uchun darslik

**Toshkent
“Innovatsiya-Ziyo”
2020**

UDK: 373.6

BBK: 74.200.526

S 95

R.Sayfullayeva

Hozirgi o'zbek tili/ B.R.Mengliyev, L.R.Raupova, M.M Qurbonova, M.Q.Abuzalova, D.N.Yo'ldosheva/. Darslik. – Toshkent: “Innovatsiya-Ziyo”, 2020, 200 b.

Darslik 5120100 – Filologiya va tillarni o'qitish (O'zbek tili) va 5111200 – O'zbek tili va adabiyoti, 5112400 – O'zga tilli guruhlarda o'zbek tili bakalavriat yo'nalishida tahsil olayotgan talabalar uchun tayyorlangan.

Darslik o'zbek tilshunosligining jahon andozalariga mos yo'nalishi – substansial tilshunoslik yutuqlariga tayanib 5120100– Filologiya va tillarni o'qitish (o'zbek tili) bakalavriat yo'nalishi uchun mo'ljallangan “Hozirgi o'zbek tili” namunaviy o'quv dasturi asosida yaratilgan.

Darslikni yaratishda o'zbek substansial tilshunosligining eng so'nggi yutuqlari hamda R.R.Sayfullayeva, B.R.Mengliyev, G.H.Boqiyeva, M.M.Qurbonova, Z.Q.Yunusova, M.Q.Abuzalovalarning 5A220100 – Filologiya (o'zbek filologiyasi) bakalavriat yo'nalishi talabalari uchun mo'ljallangan amaldagi “Hozirgi o'zbek adabiy tili” (Toshkent, 2010) darsligiga tayanildi. Darslik to'g'risidagi fikrlar, uni to'ldirishga, mukammallashtirishga oid taklif-mulohazalar mualliflar tomonidan mamnuniyat bilan qabul qilinadi.

Mas'ul muharrir:

N. Q. Turniyozov

filologiya fanlari doktori, professor

Taqrizchilar:

S. X. Muhamedova

filologiya fanlari doktori, professor

M. S. Ernazarova

filologiya fanlari doktori

**O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim
vazirligi tomonidan nashrga tavsiya etilgan**

ISBN 978-9943-6791-3-9

✎ **R. Sayfullayeva va boshq., 2020.**

✎ **“Innovatsiya-Ziyo”, 2020.**

KIRISH

Mazkur darajada hozirgi o'zbek tilining o'ziga xos xususiyatlari til va nutq farqlanishida o'zbek tilshunosligining asosiy sathlari doirasida lisoniy holat talqini va nutqiy voqelanish ko'rinishida yoritilgan, bunda o'zbek substansial tilshunosligi yutuqlariga tayanilgan.

Til va tafakkur ayniyati falsafiy tahlillarda muhim kategoriyalar sifatida ajratiladi. Demak, til tadqiqida falsafiy kategoriyalarga tayanib ish ko'rish ham ulkan ahamiyatga ega. Yutuqlari, tahlil natijalari rasmiy jihatdan XX asrning oxirgi o'n yilligida tan olingan, milliy istiqloldan keyin ta'lim amaliyotiga keng tatbiq etilgan o'zbek substansial (mohiyat) tilshunosligi falsafiy kategoriyalardan metodologik asos sifatida foydalanadi.

O'zbek substansial tilshunosligi mohiyatan jahonda keng tarqalgan funksional-struktural (Praga strukturalizmi) tahlil usullariga tayanadi, ammo ularni aynan takrorlamaydi: o'ziga xos tarzda tahlil usullarini ongli, izchil, dialektik tamoyillar bilan (tilning milliy tabiatidan uzilmagan holda) to'ldiradi, tilga tafakkurni shakllantiruvchi va rivojlantiruvchi, nutqiy muloqotda son-sanoqsiz shakl va ko'rinishlarda voqelanadigan, har bir voqelanishi o'ziga xos maqsad va vazifaga ega bo'lgan imkoniyatlar xazinasini¹ sifatida yondashadi. Ya'ni mazkur yo'nalishdagi tadqiqotlarda lingvistik hodisalar falsafiy kategoriyalar prizmasi orqali ko'rilgan va baholangan.

O'zbekiston mustaqil yurt sifatida dunyoga bo'ylashayotgan bir davr yosh avlodning mustaqil fikrlash va ijodiy tafakkur ko'nikmalariga ega bo'lishini talab qiladi.

Zero, istalgan jamiyat, davlat, millat, xalq rivojida o'sha jamiyat kishilarining bilimi, tafakkur darajasi, bilimlaridan amaliy foydalana olish malakasi muhim o'rin tutadi. O'zbek xalqi

¹ Незьматов Х. Ўзбек тилшунослигида формал, структурал ва субстанциал йўналишлар хусусида //Ж. Ўзбек тили ва адабиёти. – Т., 2009. – №4. – Б. 34.

azaldan bu mantiqni to'g'ri uqqan. Jahonda deyarli barcha fan asoslarining tamal toshini o'rta osiyolik olimlar qo'ya olganligi fikrimizni dalillaydi. Ilmni, ilmlilarni, iqtidorlilarni qadrlash, yuzaga chiqarish masalasiga mustaqillikka erishganimizdan keyin yanada ko'proq e'tibor qaratildi, desak mubolag'a bo'lmas

Hozirda mamlakatimizda oliy ta'lim tizimini tubdan takomillashtirish, ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish borasidagi ustuvor vazifalarga mos kadrlar tayyorlash: oliy ta'lim tizimining mazmun-mohiyatini milliylik zaminidan uzilmagan holda jahon standartlariga moslash, xalqaro darajaga olib chiqish, o'z sohasida boshqalarga yo'l ko'rsata oladigan, mustaqil yo'li, fikri bo'lgan yuksak malakali mutaxassislar tayyorlash eng asosiy masalaga aylandi. Chunki "Iste'dodli yoshlarni izlab topish va ularni maqsadli tarbiyalash borasidagi ishlarni kuchaytirish kerak. Ilmni, tarbiyani to'g'ri qilsak, hamma sohalarni malakali mutaxassislar o'zlari rivojlantiradi¹."

Shuning uchun davr va oliy ta'lim malaka talablariga mos ravishda 5120100 – Filologiya va tillarni o'qitish (o'zbek tili) bakalavriat yo'nalishi uchun mo'ljallangan "Hozirgi o'zbek tili" o'quv dasturi asosida tuzilgan mazkur darslikda asosiy e'tibor **lisoniy imkoniyatlar xazinasini ochish va boyitish, bu xazinadan nutqning turli ko'rinishlarida ijodiy, unumli va samarali foydalanish malakalarini hosil qilishga** qaratilgan.

Darslikning asosiy maqsadi o'zbek tili substansial (formal-funksional) tabiati ma'lum bir qirralarining hozirgi holatini lison va nutq farqlanishi nuqtayi nazaridan asoslab berishdan iborat.

Falsafiy-metodologik adabiyotlarda narsani fahmiy o'rganishga zid turgan bilish usuli sifatida idrokiy (botiniy, ichki, aqliy) bilish qayd etiladi. Fahmiy bilish, asosan, nutq birliklarini *alohidalik, hodisa, voqea* va *oqibat* (AHVO) sifatida tahlil va tavsif etsa; *umumiylik, mohiyat, imkoniyat* va *sabab* (UMIS) tabiatiga ega bo'lgan idrokiy bilim aniqlangan, tavsiflangan

¹Murziyoyev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. – Toehkent: O'zbekiston, 2017.

xilma-xil hodisalarning sabab va qonuniyatlarini, ularning mohiyatini ochishga intiladi.

Substansial tahlilning bosh tamoyili asosida ona tilimiz qurilishini yoritishda lisoniy birliklarga *umumiylik, mohiyat, imkoniyat, sabab* (UMIS) va ularning voqelanishi natijasida hosil bo'lgan nutqiy birliklarga *alohidalik (yakka), hodisa, voqeylik, oqibat* (AHVO) sifatida munosabatda bo'lindi. Gnoseologiya (bilish umumiy nazariyasi)dan ma'lumki, xususiylik umumiylikka (demak, hodisa – mohiyatga, imkoniyat – voqelikka, sabab–oqibatga) nisbat berilmaguncha, u ta'riflangan, tavsiflangan, o'rganilgan deb sanalishi mumkin emas. Shuning uchun **lisoniy imkoniyatlar tilshunosligi** bo'lgan substansial tahlilda bular yuksak umumiylikka ega bo'lgan kategorial tushuncha sifatida juda muhim.

Darslikda o'zbek substansial tilshunosligida hozirgacha amalga oshirilgan tadqiqot natijalarining deyarli barchasidan foydalanildi.

Darslik bakalavriat bosqichidagi talabalar uchun mo'ljallanganligi bois unda fanimizning hali yechimini topmagan munozarali nazariy masalalari alohida tahlil etilmadi.

O'ZBEK XALQINING SHAKLLANISH VA NOMLANISH TARIXIDAN. O'ZBEK TILI TARIXINI DAVRLASHTIRISH

Tayanch tushunchalar. *O'zbek xalqining shakllanishi, o'zbek etnonimi, turkiy xalq, turk so'zi, sortatamasi, o'zbek so'zi, chig'atoy tili, adabiy til, milliy til, "Qutadg'u bilig", "Devonu lug'oti-t-turk", o'zbek tili tarixi, o'zbek tili taraqqiyot bosqichlari.*

1-§. O'zbek xalqining shakllanish va nomlanish tarixidan

Istagan xalq yoki millatning hozirgi nomidan ko'ra uning etnik jihatdan shakllanishi ancha qadimiy. Bu hodisani hozirgi rus, ingliz, nemis, fransuz kabi xalqlar tarixida ham ko'rish mumkin. O'zbek xalqining shakllanish va nomlanish tarixi masalasi ham xuddi shunday. Millat sifatida mavjud nom – o'zbek etnonim(urug', qabila, elat, millat va sh.k. nomlari)ini xalqimiz rasmiy ravishda XX asrning boshlarida olgan bo'lsa-da, hozirgi O'zbekiston hududida o'zbek millati etnik asosining shakllanishi uzoq asrlarga borib taqaladi. Shoir Erkin Vohidov:

Tarixingdur ming asrlar ichra pinhon, o'zbekim,

Senga tengdosh Pomir-u oqsoch Tiyonshon, o'zbekim

deb yozganida mubolag'a yo'q – o'zbek xalqi asosining O'zbekiston (va unga yaqin) hududlarda shakllanishi IX hamda undan oldingi asrlarga mansub. Bu xususda bizgacha bevosita ma'lumotlar yetib kelmagan, biroq buning bilvosita dalili ushbu davr yozma yodgorliklarida qayd etilgan toponim (joy nomlari) va antroponimlar(kishi nomlari)dir. Jumladan, O'zbekistonda *budun* tarkibiy qismiga ega bo'lgan toponimlarni ko'plab uchratish mumkin: *Shirbudun, Qusbudun, Quzbudun*. Bu toponim tarkibidagi *budun* so'zi qadimgi turkiy tilda, X–XI asrlarda, «xalq, el, ulus» ma'nosida juda keng qo'llangan. Demak, *Shirbudun* – shir xalqi, shir elati ma'nosini anglatadi. *Shir, sir, chir* nomi bilan esa qadimgi turkiy xalqlardan biri nomlangan. *Sir budun* – “sir

xalqi”, “sir qavmi” ma’nosida Kultagin yodgorligida (732-yil) keng qo’llaniladi. Demak, Buxoro shahridan 5 km sharqda joylashgan va Buxoro amirlarining dam olish maskanlaridan biri bo’lgan Shirbudun qishlog’i nomi tarkibida saqlangan *budun* so’zi bu toponimning shu so’z qo’llanilgan davrga (ya’ni X–XI asrlarga) mansubligidan, shu vaqtlarda Buxoroning qoq markazida butun boshli bir maskanda turkiy xalqlarga mansub shir (sir, chir) qavmi muqim bo’lganligidan dalolat beradi. Chunki ko’p hollarda qishloq shu qishloqda yashagan aholi – urug’ (qavm, elat) nomi bilan atab kelingan. Chunonchi, *Mang’it, Qipchoq, Qarluq, Jaloyir, Sayot, Olot, Arabon, Arabxona, O’zbekon, O’g’uzrabort* va.h.k. *Shirbudun* tarkibidagi *shir, sir, chir* qismini *Sirdaryo* va *Chirchiq* gidronimi(suv obyekt nomlari)da ham ko’rish mumkin. *Chirchiq* atamasi VII asr obidalarida ham, *Chir suyi, Chir suvi* shaklida undan keyingi davrlarda ham qo’llanilgan. *Budun* va *sir-shir-chir* tarkibiy qismiga ega bo’lgan onomastik leksikani butun O’zbekiston hududidan topish mumkin.

Xullas, turkiy toifaga mansub xalqlar hozirgi O’zbekiston hududida qadim zamondan beri muqim bo’lib kelgan. Manbalarning xabar berishicha, bu mintaqada V–VI asrlarda hukmronlik qilgan eftalitlar turkiy xalqlarga mansub bo’lgan. O’zbekiston hududida qadim davrlardan boshlab turkiy va eroniy xalqlar (hozirdagidek) yonma-yon va ahil yashab kelishgan. O’zbek xalqining tarixiy ildizi ham mana shu qadimgi davrlarga borib taqaladi. Lekin bu asosni faqat o’zbek xalqiga nisbat berish mumkin emas. Turkiy-eroniy qorishma – Markaziy Osiyoning barcha xalqlari uchun umumiy asos. Shuning uchun bevosita o’zbek xalqi, hozirgi o’zbek millati asosini O’zbekiston hududida turkiy xalqlarning qarluq toifasiga mansub bo’lgan Ilikxon (qoraxoniylar) davlatining o’rnatilishi, bu davlatda rasmiy saroy tili sifatida, Mahmud Qoshg’ariy ta’biricha, “turkiy xoqoniy”ning ommalashish davrida ko’rish mumkin. Mahmud Qoshg’ariyning “Devonu lug’oti-t-turk” asarida turkiy xoqoniy tilining berilgan

leksik-grammatik xususiyatini Yusuf Xos Hojibning qariyb 15000 misralik “Qutadg‘u bilig” asari til xususiyati bilan qiyoslash Mahmud Qoshg‘ariyning “turkiy xoqoniy”i, Yusuf Xos Hojibning “turkcha”si va Ahmad Yugnakiyning “turkey”si ayni bir til ekanligini ko‘rsatadi. Bu til – Xorazmiyning “Muhabbatnoma”, Xo‘jandiyning “Latofatnoma” asarlarida ham o‘z aksini topgan, Sayfi Saroyi, Yusuf Amiriy, Atoiy, Sakkokiy, Lutfiy asarlarida sayqallangan, Alisher Navoiy asarlarida kamolot bosqichiga ko‘tarilgan eski o‘zbek tilining ilk taraqqiyot bosqichi. Shuning uchun Mahmud Koshg‘ariy qoraxoniylar davlati xalqini turk (turklar) deb atagan, ularni shu mintaqada yashayotgan o‘g‘uz, turkman va uyg‘urlardan farqlagan. Qarluq toifasiga mansub bo‘lgan xalq hozirgi o‘zbek millatining asosini tashkil etgan va IX asrlardan boshlab etnik asos *turk*, *turklar*, til esa *turkiy* deb nomlangan deb ayta olamiz. Yuqorida nomlari keltirilgan ijodkorlarning asarlari til xususiyati shundan dalolat berib turibdi.

IX–XVI asrlarda bu turklar quyidagilarni:

– o‘zlari bilan yonma-yon yashagan o‘g‘uz, uyg‘ur qavmini;

– IX asrdan boshlab boy va obod, yuksak madaniyatli o‘lkaga ko‘plab ko‘chib kelgan va o‘troqlashgan arablarni;

– XI–XIV asrlarda Chingiz, Botu, Chig‘atoy, Jo‘ji kabi mo‘g‘ul sarkardalari qo‘shini tarkibida kelgan har xil mo‘g‘ul va o‘sha davr Janubiy, Sharqiy Sibir, Shimoliy Xitoy (Mochin), hozirgi Mo‘g‘uliston, Oltoy mintaqalarida yashagan qirg‘iz va uyg‘ur toifalariga mansub turkiy urug‘ va qavmlarni;

– XIV–XV asrlarda eronzamin, arabzamin, Rum (Sharqiy Rim imperiyasi, Vizantiya – hozirgi Turkiyaning Anadolusi), Kavkaz, Volgabo‘yi o‘lkalaridan ko‘chirib keltirilgan turkiy va noturkiy elatlar vakillarini – o‘z tarkibiga singdirib, umumiy holda ularning barchasini (o‘zini ham, tilini ham) shu nom (*turklar~turkiy*) bilan atab keldi.

Mir Alisher Navoiy ham bu xalq va tilni *turklar* va *turkiy* deb ataydi, shuningdek, u turli qavm va urug‘larga bo‘linishidan qat’i

nazar, til (jumladan, adabiy til) va madaniyat jihatidan ularni bir deb biladi. Bu xususda shunday yozadi:

Agar bir qavm, va gar yuz, yo'qsa, mingdur–

Muqarrar turk ulusi xud meningdur.

Olibmen taxti farmonimg'a oson

Cherik tortmay Xitodin to Xuroson.

Ko'ngul bermish so'zimga turk jon ham,

Na yolg'iz turk, balkim turkmon ham.

(“Farhod va Shirin” dan)

Turk nazmida chu tortib men alam,

Ayladim ul mamlakatni yakqalam.

(“Lisonut tayr” dan)

Va, hatto, «turk sortdin tez fahmroqdur» («Muhokamat-ul lug'atayn») deb ham yozadi.

Turk so'zi turkiy tillar (jumladan, o'zbek tili)da – keng va tor ma'noga ega. Keng ma'noda o'z ichida bir necha ichki guruhlarga bo'linadigan, o'zaro qarindosh (kelib chiqishi, leksik va grammatik vositalari bilan o'zaro o'xshash bo'lgan) tillar (turkiy tillar shaklida), shuningdek, shu tillarda so'zlovchi xalq va ular ajdodlarining umumiy, barchasi uchun xos bo'lgan nomi sifatida qo'llaniladi. Tarixiy manbalar va hozirgi ilmiy adabiyotlarda turkiy tillarning o'zaro yaqinlik darajasiga ko'ra ikki tarmog'i –

1) G'arbiy xun, 2) Sharqiy xun tarmoqlari, har bir tarmoqning bir necha guruhi ajratiladi. Turkiy tillarning G'arbiy xun tarmog'i quyidagi asosiy ichki guruhlarga bo'linadi:

1) qarluq guruhi (hozirgi o'zbek, uyg'ur tillari);

2) qipchoq guruhi (qoraqalpoq, qozoq, tatar, boshqird, no'g'oy tillari);

3) o'g'uz guruhi (turkman, ozarbayjon, turk, Turkiya turkchasi, gagauz tillari);

4) bulg'or guruhi (chuvash tili) guruhlardan iborat.

Sharqiy xun tarmog'i esa quyidagi guruhlarga ajratiladi:

a) uyg'ur-o'g'uz guruhi (qadimgi turkiy til, yoqut, xakas, tuva tili, to'falar tili);

b) qirg'iz-qipchoq guruhi (qirg'iz, oltoy tillari).

Turk so'zi keng ma'noda yuqorida sanab o'tilgan tillar va xalqlarning umumiy nomi sifatida qo'llaniladi va turkiy til hamda xalqlarni noturkiy (chunonchi, arab, fors, tojik, mo'g'ul, slavyan va b.) til va xalqlardan ajratadi.

Tor ma'noda *turk* so'zining ma'nosi ishlatilish o'rni (hududi) va davri bilan uzviy bog'liq. Jumladan, Mahmud Qoshg'ariy X-XII asrlarda *turk* so'zini tor ma'noda – «qoraxoniylar davlatida yetakchi mavqega ega bo'lgan, boshqa yondosh turkiyzabonlardan (o'g'uz, turkman, uyg'ur, qipchoqlardan) til jihatidan ma'lum darajada farqlangan toifa» ma'nosida qo'llaydi. Alisher Navoiyda keltirilgan parchada *turk* va *turkman* so'zlari zidlanishidan anglashilib turganidek, *turk* so'zi keng ma'noda ham, tor ma'noda ham ishlatilgan. Tor ma'noda *turk* so'zi bilan Mahmud Koshg'ariy kabi qarluq toifasiga mansub, o'zbek xalqining shakllanishiga tayanch asos bo'lgan o'troq aholi nomlangan.

Kavkaz, Turkiya, Oltoy, Volgabo'yi, Boltiqbo'yi, Sharqiy Yevropa hududida qo'llanilgan *turk* so'zining tor ma'nosi (qaysi xalq yoki etnik guruhni atab kelayotganligi) davri va mintaqasi shart-sharoitiga mos aniqlanadi hamda har bir davr-u hudud uchun o'ziga xos.

XVI asrda hozirgi O'zbekiston aholisi tarkibida katta o'zgarish sodir bo'ldi: temuriylar davlati Muhammad Shayboniynon boshchiligida qipchoq toifasiga mansub ko'chmanchi o'zbeklar tomonidan bosib olinadi va 92 urug'ga mansub ko'chmanchi o'zbek toifasi vakillari bu hududga ko'plab kelib joylashishadi. Ko'chmanchilar o'troq aholini *sort* deb, o'zlarini *turk* deb atashgan. Natijada, o'sha davr(XVI asr)dan boshlab shayboniylar davlati hududi (hozirgi O'zbekiston)da aholini sort-o'zbekka ajratish ommalashdi. XVII–XIX asrlar badiiy adabiyotida *sort* va *o'zbek* atamalarining qo'llanilishi shu bilan bog'liq. Turdi Farog'iy she'riyatida, Abdulla Qodiriyning «O'tkan kunlar» va «Mehrobdan chayon» asarlarida buning

yorqin namunasini ko'rish mumkin. Chunonchi, Turdi Farog'iy g'azallaridan birida shunday baytlar mavjud:

O'zbek o'g'li o'qisa tafsir ila mishkotni,

Ro'z savm-u shab qiyom afzun etib tootni,

Etsa toroji havodis, jam' o'lub avbosh der:

«Sahmgin solib suron ur, molin olg'il sortni».

O'zbek so'zining bugungi kunda tilimizda ba'zan voqelantiradigan «sodda», «oq ko'ngil», «to'g'ri» kabi ma'nolari ham shu farq bilan bog'liq:

Sevsam, sevibman-da, o'zbekman, sodda. (G'.G'ulom)

Rus istilosi davrida ham (IX–X asrdagi turklarning avlodi bo'lgan) aholi *sort*, *sart* nomi bilan yuritilardi. Shuning uchun XIX asr oxirlarida o'zbek tilining rus harbiylari tomonidan o'rganilishi uchun N.P.Ostroumov, M.S.Andreyev, L.A.Zimin kabilar tomonidan tuzilgan ilk qo'llanmalarda u shu nom bilan atalgan.

XX asr boshlarida bugungi o'zbek millatining rasmiy nomlanishi ancha bahs-u munozaraga sabab bo'ldi. Asosiy bahs *turk – turkistonlik – sort – o'zbek* atamasidan biri ustida bordi. Shu davrda ilg'or adiblar ko'proq *o'zbek* atamasini ma'qullashdi.

O'zbek so'zi etnonim (xalq nomi) sifatida qadimgi davrdan qo'llanib kelingan. IX asrga mansub arab manbalarida o'zbeklar, ularning botirlik va qo'rqmasliklari, shuning uchun xalifa sardorlari ulardan o'zlari uchun qo'riqchilar yollaganligi haqida ma'lumotlar bor. Biroq sovet fanida "o'zbek so'zi Oltin O'rdada 1313–1342-yillarda xonlik qilgan Sulton Muhammad O'zbekxon nomidan olingan" degan noto'g'ri talqin ham uchraydi. Tahlillarda ko'rdikki, o'zbek so'zi etnonim sifatida XIV asrdan ancha oldin ham qo'llanilgan. Demak, xon Sulton Muhammadga bu antroponim (kishi nomi) *o'zbek* etnonimi asosida berilgan.

XVII–XVIII asrlardan boshlab G'arbiy Yevropa o'zbek tili va madaniyati bilan qiziqib, u bilan yaqindan tanisha boshladi. Shundan keyin tilimiz G'arbiy Yevropada *chig'atoy tili* nomi bilan mashhur bo'ldi. Bu nom, manbalarda ta'kidlanganidek,

chingiziy Chig'atoy ibn Chingiz (vafoti 1242-y.) shaxsi bilan bog'liq. Sababi: XVII va undan keyingi asrlarda yashab ijod etgan mumtoz adiblar til va adabiyotimizni Chig'atoy ulusi nomi bilan atashgan. Yevropada bu nomning keng ommalashishi (XIX asr o'rtalarida mintaqada keng yoyilgan) «Chagatayishe sprachstadium» («Chig'atoy tili darsligi») muallifi Herman Vamberi nomi bilan bog'liq.

Yevropada o'zbek tili, bundan tashqari, *qoraxoniy, sharqiy turk, sharqiy turkcha, sharqiy Turkiston tili, islomoy sharqiy turkiy, chigiliy, turkiy turoniy, Navoiy turkiysi* kabi qator nomlar bilan ham ma'lum. Zero, keltirilgan har bir nomning o'ziga xos ilmiy-tarixiy asosi bor.

Xulosa sifatida aytish mumkinki, o'zbek tili va xalqining ildizi qadim-qadimdan boshlangan; qarluq qavmlari hamda lahjalari turli davrlarda o'g'uz, uyg'ur, qipchoq kabi turkiy qavmlarni, shuningdek, eroniy, arabiy, mo'g'ul kabi noturkiy qavm vakillari lahjalarini o'ziga singdirgan; IX–X asrdan boshlab hozirgacha uzluksiz ijtimoiy-madaniy taraqqiyot natijasida millat va milliy til sifatida shakllangan. Bu murakkab tarixiy jarayon ta'siri tilimizning shevaviy bo'linishida (o'zbek umumxalq tilining uch katta lahjaga ajralishida), leksik-grammatik xususiyatida (chunonchi, qaratqich kelishigining qarluqcha *-ning* qo'shimchasi bilan *men, sen* olmoshlarida o'g'uzcha *-ing* ko'rinishining saqlanishi, *ilon* so'zining shu o'g'uzcha shaklda tilda me'yorlashishi, uning qarluqcha *yilon* shaklining eskirishi va qipchoqcha shevaviy *jilan* ko'rinishining mavjudligi, tilimizda katta miqdordagi tarixan arabiy, forsiy, qisman mo'g'ulcha bo'lgan so'zlarning borligi va h.) o'z aksini topgan. Shuning uchun «nomi o'zidan, o'zi nomidan qadimiyroq» iborasi o'zbek tili va millati tarixiga bevosita daxldor.

2-§. O'zbek tili tarixini davrlashtirish

Adabiy til (aniqrog'i, adabiy nutq) – umumxalq tilining ishlov berilgan, sayqallangan va ma'lum bir me'yorga solingan shakli. Tilshunos Mustaqim Mirzayev unga: «Adabiy til – umumxalq tilidan yasalgan guldasta», deb baho bergan. Zero, adabiy til til va nutqning barcha birliklarini butunligicha qamrab oladigan milliy tildan farqlanadi. Demak, o'zbek adabiy tili o'zbek millatiga tegishli bo'lgan milliy tilning tarkibiy qismi hisoblanadi. Milliy til bilan adabiy til (nutq) orasidagi aloqa butun-qism, umumiylik-xususiylik munosabatida bo'ladi. Adabiy til (nutq) fonetik, leksik, morfologik, sintaktik, qolaversa, stilistik jihatdan me'yorlashgan. U xalq shevalaridan oziqlanadi, biroq ulardan ustun turadi; adabiy til (nutq) me'yorlariga qat'iy rioya qilish shu tilda so'zlovchilar (xalq), turli sheva va lahja vakillari orasida bir-birlarini to'g'ri tushuna olishlari yoki rasmiy muloqot uchun shart. Adabiy til (nutq)dan o'rinli va unumli foydalana olish umumxalq madaniyatining qay darajadaligini belgilaydi. Yozma va og'zaki nutqda adabiy me'yorlarga rioya qilish so'zlovchi (yozuvchi) madaniy saviyasining ko'zgidir.

Ko'pgina xalqlar tilida adabiy til (nutq) me'yori XIX–XX asrlarda ishlab chiqilgan. O'zbek xalqida adabiy til (nutq) me'yorlarini belgilash an'anasi tarixan uzoq o'tmishga borib taqaladi. Masalan, bevosita o'zbek xalqi tarixiga mansub yozma yodgorlikdan Yusuf Xos Hojibning «Qutadg'u bilig» asari o'sha davr adabiy nutq me'yorlariga rioya qilib yozilgan.

Shuningdek, Mahmud Koshg'ariyning «Devonu lug'otit-turk» asari arab tilida yozilgan bo'lsa-da, unda keltirilgan misollar (she'riy parchalar) turkiy tilda. Ana shu parchalarda IX–XI asrlarda ishlatilgan turkiy til fonetik-leksik-grammatik jihatdan adabiy me'yorga keltirilganligini sezish qiyin emas. Mashhur turkiyshunos olimlar: akademiklar V.Radlov, A.Kononov (Rossiya), Mahmed Fuad Ko'prulu, Ahmad Arat, Besim Atalay (Turkiya), Kari Brokkelman, Anna Mari fon Gaben (Olmoniya),

Yiliy Nemet (Mojoriston), Karl Menges, Omelyan Pritsak (AQSH) kabilarning umumiy fikriga ko'ra, «Qutadg'u bilig» yoki «Devonu lug'otit turk» tilining adabiy-badiiy nutq ko'rinishi kamida III-V asrlik badiiy ishlov an'anasiga ega. Adabiy til (nutq)ning me'yorlashishi uzoq vaqt va sinovlarni talab etishini inobatga olsak, turkiyshunos olmlarning fikrlari haq ekanligini fahmlaymiz.

O'zbek tili tarixi quyidagi asosiy taraqqiyot bosqichlariga ajratiladi.

1-jadval

№	Davr (asr)	Davrning nomlanishi	Manbalarda tilning nomlanishi	Manba mualliflari va yozma yodgorliklar
1	X-XIV	o'zbek tilining ilk taraqqiyot davri	turkiy, eski turkiy til, turkiycha, turkiy xoqoniy, sharqiy turkiy, chig'atoy tili	Mahmud Koshg'ariy, Yusuf Balasog'unii, Ahmad Yugnakiy, Ahmad Yassaviy, Rabg'uziy, Durbek, Qutb Xorazmiy va ularning asarlari
2	XIV-XIX	o'zbek tilining takomilla-shish davri	eski o'zbek tili, turkiy til, chig'atoy tili, O'rta Osiyo turkchasi, Navoiy turkchasi, sharqiy turkcha	Xorazmiy «Muhabbatnoma»si (1353-y.)dan boshlab Niyoz-Muhammad (Kamil) Xorazmiy (XIX asrning II yarmi)gacha
3	XIX-XX	milliy adabiy tilning shakllanish davri	yangi o'zbek tili, turkiy til, sort tili	Muqimiy, Furqat asarlaridan boshlab o'zbek jadid adabiyoti ilk namunalari gacha
4	XX-XXI	o'zbek milliy adabiy tili davri	hozirgi o'zbek tili	Abdulla Qodiriy, Hamza Hakimzoda, Sadriddin Ayniy, Oybekdan hozirgi adiblarga gacha

Mavzu yuzasidan savol va topshiriqlar

1. Xalqimiz millat sifatida *o'zbek* etnonimiga rasman qachon ega bo'lgan?

2. Turkiy toifaga mansub xalqlar hozirgi O'zbekiston hududida qadim zamondan beri muqim bo'lib kelganligini qanday izohlash mumkin?

3. *Turk, turkiy* so'zlarining lug'aviy ma'nosi haqida nimalar deya olasiz?

4. Sho'ro davrida *o'zbek* so'zining etimologiyasi va o'rinishi qanday izohlangan?

5. Adabiy til (nutq) me'yorlari kimlar tomonidan va qanday belgilanadi?

6. Milliy til va adabiy til munosabatini izohlang.

7. Tarixan *o'zbek* xalqiga tegishli adabiy nutq me'yorlariga rioya qilib yozilgan qaysi yozma yodgorliklarni bilasiz?

8. *O'zbek* tilining asosiy taraqqiyot bosqichlarini sanang.

9. *O'zbek* tilining asosiy taraqqiyot bosqichlarini belgilashda, asosan, nimaga e'tibor qaratilgan?

10. "*Adabiy til (nutq) xalq shevalaridan oziqlanadi*" deganda nima nazarda tutilyapti?

HOZIRGI O‘ZBEK TILI VA UNING SHEVALARGA MUNOSABATI. O‘ZBEK TILINING O‘RGANILISH TARIXI VA BOSQICHLARI

Tayanch tushunchalar. *Qarluq-chigil-uyg‘ur lahjasi, qipchoq lahjasi, o‘g‘uz lahjasi, E.Polivanov tasnifi, chigil so‘zi, uyg‘ur so‘zi, A.K.Borovkov tasnifi, qipchoq lahjasi, o‘g‘uz lahjasi. qadimgi turkiy tilshunoslik, eski turkiy tilshunoslik, o‘zbek formal tilshunosligi, o‘zbek substansial tilshunosligi.*

3-§. Hozirgi o‘zbek tili va uning shevalarga munosabati

O‘zbek tili – ko‘p dialektli til. Sababi, o‘zbek tili murakkab tarixiy taraqqiyot yo‘lini bosib o‘tgan, bugungi o‘zbek millati o‘tmishda xilma-xil etnik tarkibga ega bo‘lgan.

Mutaxassislar (E.Polivanov) o‘zbek tilining rang-barang shevalarini uch lahjaga birlashtirishgan. Bular:

- 1) qarluq-chigil-uyg‘ur lahjasi;
- 2) qipchoq lahjasi;
- 3) o‘g‘uz lahjasi.

Lahjalar o‘zaro farqli xususiyatga ega.

O‘zbek milliy tilining lahjalari orasida, odatda, qarluq-chigil-uyg‘ur lahjasi hozirgi o‘zbek milliy adabiy tilining me‘yorlarini belgilashda muhim ahamiyat kasb etgan. Bu, odatda, o‘zbek xalqining shakllanishida qarluq etnik tarkibi qoraxoniylar davridan boshlab alohida mavqega ega bo‘lganligi bilan izohlanadi.

O‘zbek tilining qarluq-chigil-uyg‘ur lahjasi tarkibidagi uyg‘ur so‘zining qadimgi uyg‘urlarga hech qanday aloqasi yo‘q. Bu atama o‘zbek tili bilan birgalikda turkiy tillar g‘arbiy xun tarmog‘ining qarluq guruhiga mansub bo‘lgan hozirgi uyg‘ur tiliga ishora qiladi, xolos. Shuning uchun hozirgi o‘zbek milliy adabiy tili me‘yorlarining bu lahja xususiyatlari bilan yaqinligi bejiz emas.

Turkiyshunos A.K.Borovkov e'tiroficha, o'zbek tilining birorta shevasini ham adabiy tilga har jihatdan asos bo'lgan deb aytib bo'lmaydi. Sababi:

1) hozirgi o'zbek milliy adabiy tili uzoq adabiy ishlov an'anasi(jumladan, eski turkiy, eski o'zbek, yangi o'zbek adabiy tillari)ning bevosita davomi; milliy adabiy til kamida ming yillik adabiy ishlov mahsuli;

2) o'zbek tilining barcha lahjalari o'zbek tilining taraqqiyotiga ma'lum bir darajada hissa qo'shgan. Birining adabiy tilga ta'siri bir sohada kuchliroq bo'lsa, boshqa sohada o'zga bir shevalar guruhining ta'siri ko'proq seziladi.

Masalan, *qirqim, o'tov, to'l, sarimoy, chakki, chalop, uloq, sovliq* kabi umumiy va chorvachilik atamalari, *quyruq, bovor, patir, tovoq, kulchatoy, lochira* singari pazandachilik atamalari adabiy tilga qipchoq shevalaridan kirib kelgan.

Adabiy tilning rivojlanishiga o'zbek tilining o'g'uz lahjasi ham ma'lum darajada hissa qo'shgan. Buning uchun adabiy tildagi *yoshulli, o'g'lon, buyon, qaydin, qorago'z* kabi qator so'zlarni misol sifatida keltirish o'rinli.

Demak, o'zbek milliy adabiy tilining shakllanishi va taraqqiyotida tayanch manba bo'lgan tarixiy an'ana bilan bir qatorda barcha lahja hamda shevalarning o'ziga xos o'rni bor.

4-§. O'zbek tilining o'rganilish tarixi va bosqichlari

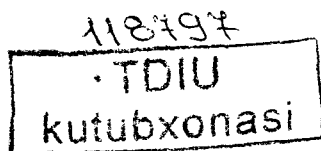
O'zbek tilining o'rganilish tarixini quyidagicha davrlashtirish mumkin:

I. XI–XIV asrlar (qadimgi turkiy tilshunoslik).

II. XV–XIX asrlar (eski turkiy tilshunoslik).

III. XX asr boshidan XX asr 80-yillarigacha (o'zbek formal tilshunosligi).

IV. XX asrning 80-yillaridan bugungi kungacha (o'zbek substansial tilshunosligi).

I bosqich. *Mahmud Qoshg'ariyning* «Devonu lug'otit turk» asari o'zbek tilshunosligi fanini boshlab berdi. Asar 1914-yilda Turkiyaning Diyorbakir shahrida topilgan.

«Devonu lug'otit turk» (DLT) uch tomдан iborat bo'lib, 1915–17-yillarda Istanbul shahrida nashr etilgan. Shu nashr asosida K. Brokkelman mazkur asarni 1928-yilda nemischa tarjimada nashr qildi. 1939-yilda Anqarada Besim Atalay tarjimasida turk tilida bosildi. Olim S.Mutallibov DLT tarjimasi ustida samarali ishlab, uni 1960–63-yillar davomida uch tomda o'zbek tilida nashr qildirdi.

Mahmud Qoshg'ariyning asari kirish va lug'at qismidan iborat. Muallif asarning kirish qismida DLTning yaratilish sabablari, o'z ish uslubi, asarning tuzilishi, turkcha so'zlarning tuzilishida qo'llaniladigan harflar, kitobda aytilgan va aytilmagan narsalar, turkiy tabaqalar va qabilalarning bayoni, turk tilining xususiyatlari, tilda va lahjalarda bo'ladigan farqlar haqida fikr yuritadi.

Asarning lug'at qismida 7.500 so'z sakkizta bo'limga ajratib izohlanadi. Mahmud Qoshg'ariy turkiy tillar qurilishini tasvirlashda qiyosiy usuldan foydalanib, tilshunoslikda qiyosiy-tarixiy metodning asoschilaridan biri bo'lib qoldi.

Mahmud az-Zamaxshariyning qadimgi turkiy tilshunoslikda o'ziga xos o'rni bor. Zamaxshariy –arab tilshunosligining rivojiga ulkan hissa qo'shgan tilshunos olim. U o'zi tuzgan lug'atlarida turkiy so'zlar izohiga ham alohida e'tibor qaratganki, ularda XII–XIII asrlar Markaziy Osiyo turkiy adabiy tilining leksikasi o'z aksini topgan.

Abu Hayyon al-Andalusiy XIII–XIV asrlarda yashab ijod etgan tilshunos. Uning qadimgi turkiy tilshunoslikda tutgan o'rni o'ziga xos. U turkiy va arab tili muqoyasasiga doir ko'plab asarlar yaratgan. Masalan, uning «Kitob al-idrok li lisonal-atrok» lug'ati hamon o'z ahamiyatini yo'qotgani yo'q. Asar 1312-yilda Qohirada yaratilgan bo'lib, uning tarkibi lug'at va grammatikadan

iborat. Tadqiqotlar ma'lumotlariga ko'ra, asarda qipchoq unsurlari ko'proq, o'g'uz unsurlari esa kamroq uchraydi.

Jamoliddin Muhammad Abdulloh Turkiyning ham qadimgi turkiy tilshunoslik taraqqiyotida o'ziga xos o'rni bor. Uning taxminan XIII–XIV asrlarda yozilgan «Kitobu-lug'at al-mushtoq fi lug'at-it turk vo-l-qafchoq» («Turk va qipchoq tillariga mushtoqlarni qiziqtiruvchi kitob») asari arab, fors, turk, mo'g'ul tillari qiyosiga bag'ishlangan, u turkiy tillarning tarixiy taraqqiyotini o'rganishda qimmatli manba sifatida xizmat qiladi.

II bosqich. Eski o'zbek tilshunosligining shakllanishi va taraqqiyotida buyuk mutafakkir shoir Alisher Navoiy, Zahiriddin Bobur, Aloyi Binni Muhibiy, Mirzo Mehdixon kabilarning lingvistik qarashlari va asarlari muhim ahamiyatga ega.

XIX asrning oxiriga kelib, mamlakatdagi ijtimoiy-iqtisodiy-siyosiy jarayonlar rus bosqinchilarining mahalliy xalq madaniyati, urf-odati va tilini o'rganish ehtiyojini oshirdi. Tabiiyki, bu ehtiyoj bir qancha amaliy ahamiyatga ega grammatikalar vujudga kelishini ta'minladi. Jumladan, M.A.Terentevning «Turk, fors, qirg'iz va o'zbek tili grammatikasi» (1875), A.Starlevskiyning «Rus kishisining O'rta Osiyodagi yo'ldoshi» (1878), Z.A.Alekseyev va V.Vishnegorskiyning «Сорт тили самоучители» (1884), M.Andreyevning «Sort tilini birinchi bor o'rganuvchilar uchun qo'llanma»si (1896), F.Mashkovsevning «Sort tili darslari» (1899), V.P.Nalivkinning «Sort tilini amaliy o'rganish uchun qo'llanma»si (1898), N.Budzinskiyning «Sort tili darsligi» (1910) kabilar bunga misol.

III bosqich. O'zbek tilshunosligi XX asrning 20–30-yillarida fan sifatida shakllana boshladi va asr oxirlariga kelib rivojlangan fanlardan biriga aylandi.

XX asr o'zbek tilshunosligining shakllanishida Abdurauf Fitrat, G'ozim Olim Yunusov, Ulug' Tursunov, E.D.Polivanov, Qayum Ramazon, Faxri Kamolov va Ayub G'ulomovlarning xizmatlari katta bo'ldi.

Bu davrda o'zbek tilining ichki qurilishi zamonaviy tilshunoslik yutuqlari asosida ishlab chiqildi va o'zbek tilshunosligi zamonaviy jahon tilshunosligining bir bo'lagi sifatida shakllandi. Imlo qoidalari yaratilib, o'rta, o'rta maxsus va oliy maktab uchun bu tildan me'yoriy darslik, qo'llanma hamda ilmiy grammatikalar yaratildi. Tilshunoslikning bugungi mavjud barcha bo'limlari bo'yicha ko'plab ilmiy-tadqiqot ishlari vujudga keldi.

Lug'atshunoslik bo'yicha olib borilgan ishlar nihoyatda samarali bo'ldi. Bir tilli, ko'p tilli va turli sohaviy lug'atlar yaratilib, leksikografiya tilshunoslikning alohida sohasi sifatida namoyon bo'ldi.

O'zbek tilshunosligi zamonaviy fan sifatida to'liq shakllandi. O'zbek tilini o'rganish bo'yicha qilinayotgan barcha ishlar bir asosiy maqsadga – hozirgi o'zbek tilining taraqqiyot qonuniyatlarini va shu asosda uning barcha tarmoqlari bo'yicha me'yorlarini belgilashga qaratildi. O'zbek tilshunosligining taraqqiyot yo'li va darajasi ham xuddi shu maqsadga erishish, shu yo'ldagi harakatning natijalari bilan belgilanadi. Shu maqsadda o'zbek tilshunosligi quyidagi bo'limlar bo'yicha tadqiqot ishlarini amalga oshirmoqda:

1. Fonetika.
2. Leksika.
3. Leksikografiya.
4. Derivatsiya.
5. Grammatika.
6. Punktuatsiya.
7. Dialektologiya.
9. Frazеologiya.
10. Morfemika.
11. Uslubiyat.
12. Til tarixi.

Bu sohalarning barchasi bo'yicha O'zR FA Alisher Navoiy nomidagi Til va adabiyot instituti, universitetlar va pedagogika institutlarining tilshunos olimlari samarali mehnat qilishdi.

O'zbek tilining fonetik va grammatik qurilishi sohasida olib borilgan keng qamrovli ishlar A.Kononov, A.Borovkov, V.Reshetov, U.Tursunov, A.G'ulomov, Sh.Shoabdurahmonov, G.Abdurahmonov, M.Asqarova, Sh.Rahmatullayev, F.Abdullayev, S.Usmonov, M.Mirzayev, A.Safoyev, J.Muxtorov, I.Qo'chqortoyev, A.Hojiyev kabi olimlarning nomlari bilan bog'liq. O'zbek tili grammatikasi bo'yicha olib borilgan keng ko'lamli ishlarning yakuni va umumlashmasi sifatida 1975-1976-yillarda yaratilgan ikki tomli «O'zbek tili grammatikasi»ni ko'rsatish mumkin.

So'nggi yillarda eksperimental fonetikaning yuzaga kelishi – o'zbek tilshunosligi taraqqiyotining qonuniy natijasi. O'zbek tili leksikologiyasi va frazeologiyasi ham alohida soha sifatida shakllandi. O'zbek tili leksikologiyasi va frazeologiyasining rivojlanishida S.Ibrohimov, F.Kamolov, O.Usmonov, S.Usmonov, Sh.Rahmatullayev kabi tilshunoslarning xizmati katta. 1980-yilda nashr qilingan «O'zbek tili leksikologiyasi» nomli asar bu boradagi so'nggi yutuqlarni umumlashtirdi.

O'zbek tili leksikografiyasi ham katta yutuqlarni qo'lga kiritdi. Ko'p tomli «O'zbek sovet ensiklopediyasi», «O'zbek tilining izohli lug'at»lari o'zbek tili frazeologiyasi, terminologiyasi, kasb-hunar leksikasi, Navoiy asarlari tili va boshqa sohalar bo'yicha ham qator lug'atlar yuzaga keldi. «O'zbek tilining morfem lug'ati» yangi turdagi lug'at sifatida yaratildi. O'zbek lug'atchiligining rivojlanishida, ayniqsa, A.K.Borovkov, K.K.Yudaxin, V.V.Reshetov, O.Usmonov, R.Doniyorov, Z.Ma'rufov, Sh.Rahmatullayev, S.Akobirov, G.Mixaylov kabi olimlar samarali mehnat qilishdi.

Derivatsiya o'zbek tilshunosligining alohida sohasi sifatida ajralib chiqdi. U leksemalar hosil bo'lishining turli yo'llarini o'rganmoqda.

O'zbek tilshunosligi sohalaridan yana biri dialektologiyadir. O'zbek dialektologiyasining fan sifatida yuzaga kelishi va rivojlanishida E.D.Polivanov, K.K.Yudaxin, A.K.Borovkov,

G'ozim Olim Yunusov, V.V.Reshetov, Sh.Shoabdurahmonov, F.Abdullayev, U.Tursunov, M.Mirzayev, A.Aliyev, B.Jo'rayev, A.Shermatov, A.Jo'rayevlarning alohida xizmatlari bor. O'zbek dialektologiyasi o'zining so'nggi yutuqlari bilan areal tilshunoslik, sotsiolingvistika, pragmalingvistika fanlari bilan uyg'unlashib ketdi.

O'zbek tili tarixini o'rganish tilshunosligimizning ilg'or sohasidan biriga aylandi. Bu sohada A.N.Kononov, A.K.Borovkov, G'.Abdurahmonov, S.N.Ivanov, S.Mutallibov, U.Tursunov, J.Muxtorov, F.Abdullayev, P.Shamsiyev, A.Rustamov, E.Fozilov, Sh.Shukurov, H.Ne'matovlarning ilmiy tadqiqotlari alohida diqqatga molik.

Davr siyosati bilan bog'liq ravishda o'zbek tili grammatikasi talqinida ham o'zbek tili hodisalarini rus tili qoidalari asosida sharhlash hollari yuz berdi. Bular morfologiyada so'z turkumlari tasnifi va tartibida, grammatik qo'shimchalar tasnifida, so'zlarning birikuv omillari va vositalari talqinida, gap mohiyatini belgilashda, qo'shma gaplar tasnifida yaqqol namoyon bo'ldi.

Lug'atchilikda ham rus tili lug'atlari andoza vazifasini o'tadi. Masalan, «yangi tipdagi» o'zbek tilining morfem lug'atida o'zbek tiliga o'zlashgan so'zlarni morfemalarga ajratish, so'z borayotgan tillarnikidagidek amalga oshirildi: *axborot* – *axbor-ot*, *traktorist* – *traktor-ist* kabi. «O'zbek tilining izohli lug'ati»da ham shunday yo'l tutilgan holatlar ko'zga tashlanadi.

O'zbek tilshunosligi bu davrda ulkan yutuqlarni qo'lga kiritdi, shu bilan birgalikda, unda davrning ijtimoiy-siyosiy, ma'naviy-ma'rifiy ta'siri o'z izini qoldirdi.

XX asrning 80-yillariga kelib o'zbek tilshunosligining (amaliy, faktografik) bosqichi tugallangan va to'plangan boy daliliy ashyoni dialektik metodologiya asosida o'rganishga kuchli zamin tayyorlab, o'zi esa turg'unlik holatini boshdan kechirmoqda edi. Shu boisdan butun sobiq sho'ro davlati hududida olib borilayotgan oshkoralik va qayta qurish siyosati o'zbek tilshunosligi fanini ham chetlab o'tmadi. O'zbek tilshunosligining

yangi avlodlari H.Ne'matov, E.Begmatov, N.Mahmudov, A.Nurmonov, R.Sayfullayeva kabi olimlar qayta qurish sharoitida o'zbek tilshunosligining dolzarb muammolari bo'yicha respublika va ittifoq matbuotida chiqishlar qildilar. Ko'tarilgan masalalarni mohiyatan ikkiga bo'lish mumkin:

1) o'zbek tilshunosligi oldiga 30-40-yillarda qo'yilgan vazifa(o'zbek tili turli sath birliklarining zamonaviy tahlil usullaridagi mukammal tavsifini berish; adabiy til me'yorlarini belgilash, ta'limning turli bosqichi uchun zarur bo'lgan o'quv qo'llanmalari, darslik hamda lug'atlar yaratish va ommalashtirish)ni bajarib bo'ldi;

2) o'zbek tilini o'z ichki tabiatidan kelib chiqqan holda alohida yaxlitlik sifatida o'rganish uchun shart-sharoit vujudga keldi. H.Ne'matov, N.Mahmudov, A.Nurmonov, G.Zikrillayev, R.Sayfullayeva, O.Bozorov, B.Mengliyev, M.Qurbonova, Sh.Shahobiddinova kabi nazariyotchi tilshunoslarning ishlarida o'zbek tilining asl tabiatini ochib berishni maqsad qilib qo'yan o'zbek substansial tilshunosligi shakllandi va qisqa muddatda jiddiy yutuqlarni qo'lga kiritdi.

O'zbek substansial tilshunosligi yutuqlar quyidagilarda ko'zga tashlandi:

*Birinchi*dan, lison va nutq farqlanmasligi natijasida tilshunosligimizda *fonema* va *tovush*, *morfema* va *qo'shimcha*, *leksema* va *so'z* kabi atamalar mohiyatidan kelib chiqilmagan holda, muqobil atamalar sifatida ishlatilar edi. Lison va nutqning farqlanuvi ularni qat'iy tartiblashtirdi.

*Ikkinchi*dan, lison va nutqni farqlash grammatikada umumiy va xususiy ma'noni farqlash talabini qo'ydi. Shunga ko'ra, falsafaning umumiylik va xususiylilik dialektikasi asosida o'zbek tili grammatik kategoriyalari tadqiq qilindi.

*Uchinchi*dan, so'z turkumlari tasnifi tilshunosligimizdagi eng chigal masalalardan biri edi.

Masalan, o'zbek tilida olmosh barcha mustaqil so'z turkumini, qolaversa, gap va matnni ham almashtira olsa-da, u rus tilidagidek ot, sifat, son turkumiga xos so'zlar

almashtiruvchisi sifatida talqin qilinar edi. Buning asossizligi ilmiy isbotini topdi.

To'rtinchidan, taqlidlarning so'z turkumlari sirasida tutgan o'rni ham o'zbek tili tabiatiga yot edi. Unga chuqur ilmiy tahlillar asosida mustaqil so'zlar sirasidan o'rin berildi.

Beshinchidan, grammatik qo'shimchalar mohiyati ham, ularning nomlanishi ham o'zbek tilining tabiatiga mos emas edi. Shu boisdan so'z o'zgartiruvchi va shakl yasovchi atamaları ostida o'rganiluvchi hodisalar qayta ko'rib chiqildi va sintaktik shakl hosil qiluvchilar hamda lug'aviy shakl hosil qiluvchilar atamasi ostida qayta tasniflandi.

Oltinchidan, gap markazi tushunchasi fanga kiritilib, u asosda o'zbek tilining gap qurilishiga xos substansial mohiyati ochildi va o'zbek tilida gapning eng kichik qurilishi kesim qolipiga ega ekanligi tan olinib, uning ega-kesim qolipli rus va boshqa tillardan farqi asoslandi.

Yettinchidan, qo'shma gap tasnifi va tarkibini belgilashda ham o'ziga xos va yangicha ish tutildi. Bunda gap markazi tushunchasiga, turkiy xususiyat – o'zbek tilida rivojlangan kesimlik shakllariga va qo'shma gap tarkibida sodda gaplarni bir-biriga bog'lovchi vositalarga, tobe gapning hokim gap valentligi silsilasida tutgan o'rniga asoslanildi.

Bugungi kunda o'zbek tilshunosligi «nutq-lison» tamoyilidan «lison-nutq» tamoyili asosida ish ko'rishga o'tmoqda. Boshqacha aytganda, o'zbek substansial tilshunosligi aniqlagan lisoniy umumiyliklarning nutqiy voqelanishini tekshirishga jiddiy kirishmoqda. Lisonning amaliy voqelanishi, undan amaliy foydalanish masalalari bilan shug'ullanuvchi quyidagi zamonaviy yo'nalishlar ish boshladi:

- 1.Sotsiolingvistika.
- 2.Psixolingvistika.
- 3.Pragmalingvistika.
- 4.Lingvokognitologiya.
- 5.Lingvokulturologiya.
- 6.Neyrolingvistika.
- 7.Kompyuter lingvistikasi.
- 8.Korpus lingvistikasi.
- 9.Lingvoma'naviyatshunoslik.

Tilshunoslikning bu yoʻnalishlari oʻzbek formal va substansial yoʻnalishlari oldiga toʻsiq qoʻymaydi, albatta. Avvalo, formal, soʻngra substansial yoʻnalish oldiga qoʻyilgan ijtimoiy buyurtmani bajarib boʻlgan boʻlsa-da, oʻz tadqiq tamoyillari asosida sohaning yechilmagan ayrim masalalari bilan shugʻullanishni davom ettiraveradi.

Mavzu yuzasidan savol va topshiriqlar

1. Oʻzbek tilining oʻrganilish tarixini qanday davrlashtirish mumkin?

2. Qadimgi turkiy tilshunoslik qaysi davrlarni oʻz ichiga oladi?

3. Eski oʻzbek tilshunosligining shakllanishi va taraqqiyotida kimlarning lingvistik qarashlari va asarlari muhim ahamiyatga ega?

4. Oʻzbek tili talqinida rus tilining taʼsiri xususida nimalar deya olasiz?

5. Lisonning amaliy voqelanishi, undan amaliy foydalanish masalalari bilan shugʻullanuvchi qanday zamonaviy yoʻnalishlarni bilasiz?

6. Oʻzbek milliy tilini tashkil etuvchi turli-tuman shevalarni nechta lahjaga birlashtirish mumkin va ular qaysilar?

7. Qarluq-chigil-uygʻur lahjasi hozirgi oʻzbek milliy adabiy tilining meʼyorlarini belgilashda muhim ahamiyat kasb etgan degan fikrning sababi nimada?

8. Qipchoq va oʻgʻuz lahjasining oʻzbek milliy adabiy tilining shakllanishida qanday oʻrni bor?

9. *“Bugungi kunda oʻzbek tilshunosligi «nutq-lison» tamoyilidan «lison-nutq» tamoyili asosida ish koʻrishga oʻtmoqda”.* Jumlani qanday izohlaysiz?

10. Oʻzbek tilshunosligida tadqiq yoʻnalishlarining koʻpayishi qanday natija beradi

TIL, LISON, ME'YOR VA NUTQ MUNOSABATI. TIL SATHLARI VA BIRLIKLARI

Tayanch tushunchalar. *Ilmiy bilish, fahmiy bilish, empirik yondashuv, UMIS va AHVO, [WPM], lison, nutq, til, me'yor, fonema, morfema, leksema, qolip, nomema, semema, sema, paradigma, paradigmatic munosabat, sintagmatik munosabat, pog'onali munosabat, partonimik munosabat, giponimik munosabat, totonim, giperonim, ziddiyat, ajralgan ziddiyat, muntazam (proporsional) ziddiyat, noto'liq (privativ) ziddiyat, darajali (gradual) ziddiyat, teng qiymatli (ekvipolent) ziddiyat, ikki a'zoli (binar) va ko'p a'zoli ziddiyat, doimiy va mo'tadillashgan ziddiyat, tasnif.*

5-§. Ilmiy bilish va uning bosqichlari

Bilish bu obyektiv voqelikning inson ongida aks etish jarayonidir. Fanda ikki xil bilish farqlanadi:

- a) fahmiy (empirik, amaliy) bilish;
- b) nazariy (idrokiy, mantiqiy) bilish.

Fahmiy bilishda o'rganilayotgan manba, uning bo'limlari va tarkibiy qismlari, belgi-xususiyatini aniqlash, saralash, izchillashtirish va tasvirlash ishlari amalga oshiriladi. Bunda asosiy e'tibor o'rganish manbaning tashqi (zohiriy) xossalarini aniqlashga qaratiladi. Aslida bu hali tahlil emas, balki ilmiy o'rganishga kirishishning ilk bosqichi.

Nazariy bilish empirik, ya'ni fahmiy bilishsiz amalga oshmaydi. Amaliy bilish jarayonida to'plangan faktik material nazariy bilish jarayonida aqliy tafakkur yo'li bilan umumlashtirilib, ularning mohiyati ochiladi. Manbani o'rganishning har ikki bosqichi ham birday muhim bo'lib, ular bir-birisiz to'laqonli bo'lolmaydi. Ularga nisbatan bilishning ikki qutbi sifatida munosabatda bo'lish noto'g'ri.

Xo'sh, bilishning ikki zaruriy bosqichi nuqtayi nazaridan o'zbek tilshunosligi taraqqiyotini qanday baholash mumkin?

O'zbek tilshunosligi o'zining (XX asrning 20-yillaridan 90-yillarigacha) amaliy bosqichni bosib o'tdi. Bu davrda amalga oshirilgan ishlar quyidagilardan iborat edi:

1) tilning bo'limlari aniqlandi;

2) har bir bo'limga doir birliklar chegaralandi;

3) birliklarning zohiriy alomatlari yoritildi. Masalan, fonetika sohasida hozirgi o'zbek tilida 6ta unli, 24ta undosh borligi aniqlanib, ularning bevosita sezgi a'zolariga ta'sir qiluvchi xossalari o'rganildi. Unlilardagi lablanganlik-lablanmaganlik, til orqa, til o'rta, til oldi, yuqori torlik, quyi va o'rta kenglik belgilari shular jumlasidandir. Biroq har bir unlining mohiyati – substansiyasiga bu zohiriy belgilar qay darajada daxldor degan muammo nazariy o'rganish jarayonida fonemalarning variant-invariantlik muammosi ostida tadqiq qilindi. Har bir unlining (undoshlarning ham) mohiyati nazariy usullarda ochib berildi.

Shunday holatni morfologiyada ham kuzatish mumkin. Bunda so'z turkumlari, har bir turkumga xos grammatik shakllar aniqlandi. Grammatik shaklning zohiriy belgilari – nutqiy xususiyati tadqiq qilindi. Masalan, har bir kelishikning 20 dan 50-60 tagacha ma'nosi ajratilib, tavsiflandi. Bu ma'nolar sirasini yana davom ettirish mumkin. Zero hodisalar cheksiz bo'lib, ular qanchalik ko'paysa, manba mohiyatini shuncha qorong'ilashtiradi, to'sib qo'yadi. Quyidagi misollarga diqqat qiling:

Oysaraning kitobi

Oysaraning opasi

Oysaraning uyi

Oysaraning shodligi

Bunda empirik yondashuv qaratqich kelishigining «qarashlilik», «mansublik», «egalik», «subyekt-harakat» kabi to'rtta ma'nosini farqlashni taqozo qiladi (qatorni yana davom ettirish va ma'nolar sonini ko'paytirish mumkin). Bu – zohiriy

ma'no, nutqiy hodisa. Empirik tilshunosdan mohiyatga tomon bundan chuqurroq borish talab qilinmaydi. Nazariyotchi kelishikning har bir qo'llanishidagi farqdan «ko'z yumib», umumiy jihatni qidiradi. Farqlarning (kitob), (opa), (uy), (shodlik) va boshqa so'zlar ta'sirida ekanligini nazariy yo'l bilan aniqlaydi hamda shu asosda qaratqich kelishigining mohiyatini ochadi.

Nazariy o'rganish jarayonida til hodisalarida zohiriy (nutqiy) va botiniy (lisoniy) jihat farqlanadi. Har bir birlik yondoshlari bilan o'zaro munosabatda o'rganiladi, ularga tizimiy yondashiladi. Masalan, yuqoridagi misolning birinchisida (*Oysaraning kitobi*) qaratqich kelishigining «qarashlilik», ikkinchisida (*Oysaraning opasi*) «mansublik» nutqiy (xususiy) ma'nolari voqelangan. Biroq qaratqich kelishigi shaklining barcha qo'llanishi uchun umumiy jihat – «oldingi ismni keyingi ismga tobelash» ma'nosi bevosita kuzatishda berilmagan va u lisoniy qiymatga ega. Bu umumiylik yuqoridagi misollarda «*Oysara* so'zining *opa* so'ziga qaratuvchilik munosabatini ifodalash», ikkinchisi «*Oysara* so'zining *kitob* so'ziga qaratuvchilik munosabatini ifodalash» tarzida bevosita kuzatishga chiqqan, sezgi a'zosi bilan his qilinadigan qiymat kasb etib xususiylashgan.

Empirik tilshunos har bir birlikni alohida-alohida tekshiradi. Masalan, *a* unlisini boshqa unlisiz, biror zamon yoki kelishik shaklini boshqasidan ajratib, uzib o'rganadi. Nazariy o'rganish bosqichida esa ular o'z tizimdoshi bilan yaxlitlikda tahlil etiladi. Har bir birlikning, deylik, unlining, boshqa tizimdoshi bilan o'zaro munosabatida namoyon bo'ladigan belgisi nazariyotchi uchun muhim ahamiyat kasb etadi. Til hodisalarini bu tarzda o'rganish *tizimiy yondashish* deyiladi. Nazariy tilshunoslik har qanday birlikning mohiyati uning munosabatini chuqur tahlil qilish bilan ochiladi, degan g'oyaga tayanib ish ko'radi.

Falsafiy UMIS va AHVONing lisoniy tizimda voqelanishi. Dialektika har qanday o'rganish manbayida, borliqdagi har bir narsada ikki jihat borligini ta'kidlaydi va uni quyidagi ikki tomonli kategoriyalar asosida sistemalashtiradi:

umumiylik – alohidalik;
 mohiyat – hodisa;
 imkoniyat – voqelik;
 sabab – oqibat.

Birinchi jihat (uni tegishli kategoriyalarning bosh harflari asosida qisqacha **UMIS** deb ataymiz) narsalarning bevosita kuzatishda berilmagan substansiyasi bo‘lib, aqliy, idrokiiy usul bilan anglanadi. Ikkinchi jihat esa (**AHVO** – alohidalik, hodisa, voqelik, oqibat) **UMIS**ning voqelanishi bo‘lib, uni tadqiqotchi, o‘rganuvchi kishi sezgi a‘zolari yordamida his qila oladi.

Har bir narsada **UMIS** turlari (umumiylik, mohiyat, imkoniyat, sabab) yaxlit holda mavjud bo‘ladi va **AHVO** turlari (alohidalik, hodisa, voqelik, oqibat) birgalikda yaxlit holda voqelanadi. Masala mohiyatini yaqqolroq tasavvur qilish uchun hammaga tushunarli bo‘lgan hayotiy bir dalilga murojaat qilamiz.

Hovlida beshta har xil o‘rik daraxti bo‘lib, ular bevosita kuzatishda berilgan, sezgi a‘zolari yordamida ularni his qila olamiz. Lekin ongimizda yaxlit o‘rik tushunchasi mavjud. U bevosita kuzatishda berilmagan bo‘lib, aqliy yo‘l bilan tiklangan. Falsafada ana shu «umuman o‘rik»ka nisbatan **UMIS**, muayyan, ko‘z oldimizda turgan o‘rikka nisbatan **AHVO** atamasini qo‘llash mumkin. Bevosita kuzatishda berilmagan **UMIS** va sezgilar yordamida his qilish mumkin bo‘lgan **AHVO**ning biri ikkinchisiz bo‘lmaydi. Masalan, «umuman o‘rik» tushunchasi xususiy, yakka, alohida o‘riklar haqidagi tasavvurlardan tiklansa, yakka o‘rik «umuman o‘rik»ning voqelanishi, muayyanlashuvi ma‘lum bo‘ladi. **UMIS** va **AHVO**ni farqli belgilari asosida quyidagicha tasavvur qilish mumkin (1-jadval):

1-jadval

UMIS	AHVO
moddiylikdan xoli	moddiylikka ega
takrorlanuvchan	betakror
cheklangan	cheksiz
barqaror	o‘tkinchi

Buni quyidagicha sharhlash mumkin:

1. «Umuman o'rik» UMIS sifatida ong orqali idrok etiladi. U o'zida yakka, alohida o'riklarning barcha umumiy belgilarini mujassamlashtirib, farqli jihatini chetda qoldiradi. Masalan, bir o'rik – daraxti erta, ikkinchisi esa kech pishadi, uchinchisi achchiq danakli, to'rtinchisi esa kam hosilli. Bu farqli jihatlar «o'rik» UMISida aks etmaydi. Ular AHVOlarda namoyon bo'ladi. AHVO moddiy tarzda bo'lib, sezgi uzvlariga ta'sir qiladi.

2. «Umuman o'rik». UMISi har bir o'rik AHVOsida takrorlanadi. Borliqda qancha AHVO bo'lsa ham, har birida UMIS o'zining muayyan qirrasini namoyon qilaveradi. Lekin AHVO sifatidagi muayyan o'riklar takrorlanmaydi. Kesilgan bir o'rikni qayta ekishning iloji yo'q. Ammo qancha o'rik kesilgani-yu ekilgani bilan *umuman o'rik* UMISi o'zgarimasdan turaveradi. UMIS barqaror, AHVO o'tkinchidir.

3. UMIS sifatida «umuman o'rik» bitta. Ammo o'rik AHVOlari cheksiz. Shu kungacha mavjud bo'lgan va kelajakda ekib, o'stiriladigan o'riklar sonini tasavvur qilib bo'lmaydi. Ammo UMIS bittaligicha turaveradi.

UMIS va AHVO munosabati falsafada substansiya va aksidensiya, tasavvufda *zot* va *tajalli* sifatida qaraladi.

Xo'sh, falsafiy UMIS va AHVO til hodisalariga nisbatan qanday tatbiq etiladi?

Qalin, qora, katta, xato, sabr so'zlaridagi *a* tovushlarini talaffuz qilaylik. Sezgilarimiz 6 ta *a* unli tovushni his qiladi. Bundagi birorta *a* tovushini qayta talaffuz qilib bo'lmaydi. Qayta aytilgani esa endi yettinchi *a* tovushi bo'ladi. Talaffuz qilingan *a* tovushini (boshqa tovushlarni ham) qayta talaffuz qilish mumkin emas va har bir qayta aytilgan tovush yangi ekan, demak, nutqimizdagi *a* tovushlari cheksiz bo'lib, hech qachon takrorlanmaydi va sezgi a'zolari yordamida his qilinadi (aytilganda eshitiladi, yozilganda o'qiladi). “*a*” tovushi AHVO bo'lib, u yuqorida zikr etilgan «alohida o'rik»ka monand.

AHVolar qanchalik ko'p, rang-barang bo'lishiga qaramay, ongimizda ularning umumlashmasi sifatidagi yakka *a* UMISi bor. Bu *a* yuqorida aytilgan «umuman o'rik» kabi moddiylikka ega emaslik (ongda psixofizik holatda mavjudlik), barcha *a* AHVolarida takrorlanuvchanlik, miqdoran cheklilik (ya'ni bittalik) xossalriga ega.

Fonetik AHVO *tovush* va fonologik UMIS *fonema* deb yuritiladi.

Falsafiy UMIS va AHVOning leksikada voqelanishiga diqqat qilamiz. Masalan, *Men kitob o'qishni boshladim. Halim bu kitobni nega keltirdi? Kitob qiziqarliligi bilan meni tezda o'ziga rom etdi* gaplarida uchta *kitob* so'zi mavjud. Bu so'zning ham har biri «muayyan o'rik», «muayyan *a* tovushi» kabi moddiy voqelanganlik, takrorlanmaslik belgilariga ega va ular qatorini yana cheksiz davom ettirish mumkin bo'lganligi sababli miqdoran cheklanmaganlik kabi AHVOning barchasiga xos belgilarni o'zida mujassamlashtirgan. Cheksiz *kitob* so'zlarining zamirida esa «umuman kitob» UMISi yashiringan. U nutqqa chiqadigan barcha *kitob* so'zlari uchun doimiy asos sifatida yashaydi. Chunki ikkinchi *kitob* so'zi birinchisining takrori emas. U – yangi so'z. Uchinchisi va qolgan barcha so'zlar uchun shunday fikrni aytish mumkin.

Shuningdek, morfologiyada *-ni* tushum kelishigi shaklining turli nutqiy qo'llanishlari morfologik AHVolar bo'lib, bu qo'shimchalar ongdagi *-ni* UMISi (morfemasi) asosida voqelangan.

Sintaksisda UMIS va AHVO munosabati quyidagi tarzda namoyon bo'ladi. Masalan,

kitobning varag'i
uyning eshigi
halimning savoli
qog'ozning qalinligi
qozonning qopqog'i

kabi soʻz birikmalari alohida-alohida AHVO boʻlib, ularning umumiy **qaratqich kelishigidagi mustaqil soʻz + egalik shaklidagi mustaqil soʻz=qaratuvchi va qaralmishning turli munosabatlari** qolipi – UMISining (mustaqil soʻz atamasi uchun qulaylik maqsadida tilshunoslar tomonidan qabul qilingan inglizcha *word* soʻzining bosh harfi boʻlgan W shartli belgisidan foydalanamiz: **W**^{qaratqich kelishigi} – **W**^{egalik qoʻshimchasi} tarzida) voqelanishi. Oʻzbek tilida barcha gaplar esa AHVOlar sifatida kesimlik qoʻshimchalari bilan shakllangan atov birligi, yaʼni **WPm** (bunda [W] – yuqoridagidek, mustaqil soʻz, atov birligi, [Pm] esa kesimlik koʻrsatkichi boʻlib, *predikat, marker* soʻzlarining bosh harflaridan iborat) UMISining yuzaga chiqishi.

Esda tutish kerakki, UMIS hech qachon muayyan bir AHVoda toʻla-toʻkis voqelana olmaydi, unda oʻzining maʼlum bir qisminigina yuzaga chiqaradi. Masalan, [WPm] UMISi *Men keldim* gapida boshqa, *Ketadimi?* gapida boshqa bir qirrasini namoyon qilgan. Gapning darak va soʻroq belgilari bir butun holda birdaniga voqelana olmaydi. Biroq AHVO UMISdan tashqarida ham boʻla olmaydi. Har qanday sodda gap baribir [WPm] UMISi doirasidan tashqariga chiqa olmaydi. Buni Soʻfi Olloyor Haq (UMIS) va sifot (tajalli, AHVO) munosabati misolida mahorat bilan tasvirlaydi:

Subutyidir aning (yaʼni Haqning) sakkiz sifoti,

Sifot zoti emas, na gʻayri zoti.

Mazmuni: Haqning sakkizta sifati barqarordir, biroq ulardan birortasi (oʻz-oʻzicha, yakka holda) uning zoti (UMIS)ni tashkil eta olmaydi.

6-§. Til, lison, meʼyor va nutq munosabati

UMIS va AHVO munosabati dialektikaning (yaʼni butun borliq – tabiat, jamiyat va inson tafakkurining asosiy yashash) qonuniyatidan biri boʻlganligi sababli, u har bir fanda oʻziga xos

tarzda xususiylashadi. UMISning tildagi tajallisi *lison*, AHVOniki esa *nutq* deb yuritiladi. Lison va nutqning majmuyi *til* deyiladi.

Har qanday fan cheksiz hodisalarni umumlashtirishni o'z oldiga maqsad qilib qo'yadi. Xususiylash hodisalar zamiridagi umumiylikni ko'rishga intilish bilishning har ikkala bosqichi (fahmiy va idrokiy)da ham mavjud. Shu boisdan aytish mumkinki, bilishning fahmiy bosqichi mutlaq xususiylash bilan o'ralashib qolmaganligi kabi idrokiy bosqich ham mutlaq umumiylikni – UMISni tiklay olmaydi. Biroq har bosqich o'z vazifasiga ega. Chunki har bir davr o'z fani oldiga muayyan maqsad va aniq talablarni qo'yadi. «Fanlarning taraqqiyoti shu davrning ilg'or falsafiy fikri, davr uchun yetakchi bo'lgan fan sohalarining yutuqlari bilan uzviy bog'liq. Turli fanlarning manbalari ko'p qirrali bo'lganligi sababli, davrning yetakchi falsafiy fikri aniq fanlardan o'rganish manbayining qaysi tomonlariga alohida e'tibor berish lozimligini, borliqdagi mavjud qonuniyatlarni mantiqiy kategoriyalarda qay usulda aks ettirish yo'llarini belgilab beradi» (H.Ne'matov). Shu asosda aytish mumkinki, zamonaviy o'zbek tilshunosligining birinchi bosqichi, dialektika nuqtayi nazaridan, tildagi UMIS va AHVOni bir-biridan farqlamay tasnif etish bosqichi.

Tilshunoslikda lison va nutqni izchil farqlab o'rganish avvalo, tilshunoslar Velgelm fon Humboldt, Boduen de Kurtene va Ferdenand de Sossyur nomi bilan bog'liq. Lison va nutqning farqlanishi, tilga tizim sifatida yondashuv XX asr jahon tilshunosligida tub burilish sifatida baholanadi.

Tilga, xususan, o'zbek tiliga sistema sifatida yondashuvning dastlabki yillarida *lison* o'rnida *til* atamasi qo'llanilib, u ko'p ma'nolilik tabiatiga ega bo'lganligi sababli ayrim chalkashliklarni keltirib chiqarar edi. Chunonchi, insonning nutq so'zlash qobiliyati ham, nutqi ham ushbu atama bilan yuritilar edi. Shu boisdan nazariyotchi tilshunoslar UMISning tildagi voqelanishiga nisbatan *lison* atamasini qabul qildilar. Natijada, *til*, *lison*, *nutq* munosabati quyidagicha tushunildi (2-jadval):

TIL		
LISON	ME'YOR	NUTQ

Til – sof lisoniy qobiliyat va imkoniyat. Til–tafakkurni shakllantirish(kodlashtirish)ga, xotirada qat'iy sistemaga tizib saqlashga, axborotni uzatish va qabul qilishga imkoniyat beruvchi muhim (birlamchi) insoniy ijtimoiy-ruhiy kommunikatsiya vositasi. Tilning bosh vazifasi o'zaro ichki ziddiyat – atash (nominativ) va ifodalash (ekspressiv) vazifalarining dialektik birligidan iborat.

Lison – UMIS tabiatli lisoniy birliklarning serqirra, ko'p qavatli sathlaridan tashkil topgan barqaror, tashqi muhit ta'siriga o'ta sezgir, o'zgarish, rivojlanish va moslashish immanent qobiliyatini o'z ichida mujassamlashtirgan murakkab qurilishli iyerarxik sistema. Lison deyilganda, ma'lum bir jamiyatning barcha a'zolari uchun avvaldan (oldingi avlodlar tomonidan) tayyor holga keltirib qo'yilgan, hamma uchun umumiy va majburiy, fikrni ifodalash va boshqa maqsad uchun xizmat qiladigan birliklar hamda bu birliklarning o'zaro birikish qonuniyatlari yig'indisi tushuniladi.

Me'yor – lisonning ichki qurilish tizimiga nisbatan tashqi omil bo'lib, lisoniy imkoniyat – sinonimik qator, lisoniy birliklarning dublet, allovariant va variantlari, sohaviy birliklardan har birining voqelanish o'mi va xususiyatini belgilaydi.

Nutq – lisonning me'yor elagidan o'tgan muayyan moddiy (yozma, og'zaki, tasviriy/imo-ishora, signal, va h.k.) shakllaridan birida voqelanishi.

Demak, lisonda birlik va birikish qonuniyati farqlanadi.

Har qanday lisoniy birlik psixofizik tabiatli bo'ladi. Shu bilan birga, ular ikki tomonning bir butunligidan iborat:

- a) lisoniy birlikning shakliy, tashqi tomoni;
- b) lisoniy birlikning ma'lum bir vazifasi, ma'noviy qiymati.

Lisoniy birlik UMIS sifatida mavjud ekan, u moddiylikdan xoli bo'lmog'i lozim. Bunda «lisoniy birlikning tashqi tomoni» ko'rinishga, moddiylikka ishora qilmaydimi, degan savol tug'ilishi tabiiy. To'g'ri, lisoniy birlik moddiy qiyofadan xoli. Biroq ular ongda qandaydir tarh, ramz sifatida saqlanadi. Masalan, [a] fonemasining talaffuz xususiyati haqida umumlashma tasavvur o'zbek tilida so'zlashuvchi barcha jamiyat a'zolari tilida birdir. Bu [a] fonemasining shakli, tashqi tomoni bo'lsa, uning ma'no farqlash, chegaralash tomoni ichki jihati sanaladi. a fonemasi xususiyatlari va ma'no farqlashning o'ziga xos birligi, yaxlitligi sifatida ongda mavjud bo'ladi. Har bir fonemaning ma'no farqlash va talaffuz xususiyatlari umumlashmasi o'ziga xos bo'lib, biriniki ikkinchisidan farqlanadi va mustaqil fonemaga qo'yilgan talab uning aynan o'xshash bo'lishiga yo'l qo'ymaydi.

Lisoniy birliklarning bu tashqi va ichki tomonini bir-biridan ajratish, ulardan birini mutlaqlashtirish mumkin emas. Ichki va tashqi tomon bir varaqning ikki betiga o'xshaydi va ajratish mumkin emas. Nutq esa yuqorida ta'riflangan so'zlashish qobiliyati asosida ayrim shaxs tomonidan ma'lum bir xabar berish maqsadi uchun ishga solinishi yoki qo'llanishi natijasidir.

Bir-birini shartlovchi, bir-biriga bog'liq bo'lgan «lison – nutq qobiliyati – nutq» zanjirida faqat nutq tashqi (moddiy) shaklda (og'zaki, yozma) namoyon bo'ladi va sezgi a'zolarimizga ta'sir qiladi.

F.de Sossyur lison-nutq munosabatini shatranj o'yini qoidalari asosida tushuntirib berishga harakat qilgan.

Shaxmat donalari va har bir donaning yurish qoidasi ongdagi lisoniy birliklar va ularning birikish imkoniyatiga o'xshaydi. O'yinchi bamisoli so'zlovchi bo'lib, shaxmat o'yinini bilishi esa so'zlovchining nutq qobiliyatiga o'xshaydi. Donalarning harakatlantirilishini nutqqa qiyoslash mumkin. Qiyoslang:

shaxmat – o'ynash qobiliyati – o'yin

lison – nutq qobiliyati – nutq

Shaxmat donalari va ularning yurish imkoniyati o'ynovchining barchasi uchun umumiy bo'lganligi kabi lisondan foydalanishda ham shu tilda so'zlashuvchilar teng huquqli.

Lison va shatranj qurilmalari o'zaro qiyoslanadigan bo'lsa, avvalo, ularning birliklari orasida umumiy o'xshashliklar borligini ta'kidlash lozim. Har ikkala qurilma ham birliklar sistemasi (tizimi) va bu birliklarning o'ziga xos vazifalari bilan ish ko'radi. Bunda ma'lum qoida va qonuniyatlarga tayaniladi. Har ikkala holatning ishtirokchisi inson bo'lib, ular har ikkala faoliyatda ham ma'lum bir imkoniyatni ishga soluvchilar. Shu boisdan shaxmat taxtasi, uning donalari, ya'ni shaxmat o'yinining tashqi, moddiy tomonini lisoniy birlikning tashqi tomoniga, shaxmat o'yini qoidalari – donalarining joylashuvi, harakat qoidalari, ya'ni shatranj o'yinining ichki tomoni haqidagi tasavvurlarni lisoniy birliklarning mazmun mundarijasiga qiyoslash mumkin.

Lison va nutq munosabatiga dialektika kategoriyalari nuqtayi nazaridan yondashilsa, u haqdagi tasavvur va bilim to'laqonli bo'ladi (3-jadval):

3-jadval

BORLIQ		
TIL		
LISON	ME'YOR	NUTQ
umumiylik		Alohidalik
mohiyat		Hodisa
imkoniyat		Voqelik
sabab		Oqibat

Lison bilan nutqning o'zaro munosabatini teran anglamoq uchun, avvalo, lisonning o'zini, uning qanday qurilma ekanligini aniq tasavvur etmoq zarur.

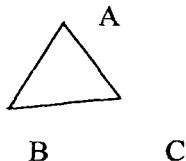
Lison – bo'linuvchan birliklarning majmuyi yoki turg'un xususiy birliklarning o'zaro barqaror, doimiy bog'lanish munosabati asosida tashkil topgan yangi bir butunlik. Masalan, gap so'z va qo'shimchaga, ular esa tovushga bo'linadi. Shu

nuqtayi nazardan lisoniy birliklarni, avvalo, ikki guruhga ajratish mumkin:

a) tashkil etuvchi eng kichik lisoniy birlik;

b) eng kichik tashkil etuvchilar asosida vujudga kelgan hosila lisoniy birlik.

Tashkil etuvchi deyilganda, hosilalari o'zaro birikib, yirikroq lisoniy birlikni hosil qiluvchi birlik tushuniladi. Masalan, ABC uchburchagi hosila birlik:

Bu hosila birlik AB, BC, CA tomonlar va shu chiziqlar asosida vujudga kelgan burchaklardan iborat. Tashkil etuvchidan birortasi o'zgarsa, butunlik ham o'z mohiyatini o'zgartiradi. Masalan, *uka* lisoniy birligi uch fonema ko'rinishining muvofiqligi asosida tashkil topgan. Bulardan birortasi almashtirilsa, boshqa lisoniy birlik vujudga keladi. Masalan, *aka*.

Tashkil etuvchi va hosila birlik orasida pog'onali munosabat mavjud bo'ladi. Pog'onali munosabat lisoniy birliklarning sathma-sath qatlamlanishida muhim ahamiyat kasb etadi. Qatlamlanish quyidagi tartibda bo'ladi:

fonema;

morfema;

leksema;

qolip.

O'zbek tilidagi fonemalar ma'lum bir butunlikni, bir sath (fonologik sath)ni tashkil etadi. Bu sath esa unililar va undoshlar tizimidan tashkil topadi. Deylik, unililar tizimi yana ikkiga – lablanmagan unli (*i-e-a*) va lablangan unli (*u-o'-o*) tizimchasidan tashkil topgan. Ko'rinadiki, tashkil etuvchining o'zi ham tashkil etuvchidan iborat. Demak, tashkil etuvchilik – nisbiy tushuncha.

Bunda minimal tashkil etuvchigina boshqa bo'laklarga bo'linmasligi mumkin.

Minimal tashkil etuvchi nafaqat birliklarni, shu bilan birgalikda, birliklarning o'zaro munosabatini ham o'z ichiga oladi. Shuni ta'kidlash lozimki, eng kichik (minimal) tashkil etuvchi bo'lgan fonema yana ichki va tashqi jihatga ajraladi.

Aytilganlar asosida, lison hamda nutq birliklari sifatida quyidagilar ajratiladi. Lison va nutq birliklari ham lison va nutqning o'zi kabi UMIS va AHVO munosabatida bo'ladi (4-jadval):

4-jadval

LISIONIY BIRLIK	NUTQIY BIRLIK
fonema	Tovush
morfema	qo'shimcha
leksema	so'z (tub so'z, yasama so'z, qo'shma so'z...)
qolip	so'z birikmasi, gap (sodda gap, qo'shma gap...)

7-§. Lisioniy va nutqiy birlik. Fonema va tovush

Eng kichik bir yoqlama (ya'ni faqat shakliy tomondan iborat) lisioniy birlik – fonema. Fonema – muayyan til egalarining ma'lum tovush tipi haqidagi umumiy tasavvuri. Har bir fonema so'zlovchi ongida o'z tipini farqlovchi belgilari majmuyi asosida vujudga kelgan maxsus «akustik-artikulyatsion portret» yoki «tovush obrazi» sifatida saqlanadi. Muayyan fonemaning farqlovchi belgilari uning artikulyatsion va akustik xususiyati asosida shakllanadi. Artikulyatsion belgi muayyan tovushni talaffuz qilish uchun nutq a'zolarining bir xil harakatga moslashgan avtomatik, standart holati haqidagi tasavvur bo'lsa,

akustik belgi sifatida bir turdagi tovushga xos talaffuz sifati va miqdori tushuniladi.

O'zbek tilida so'zlovchi shaxsning ongida hozirgi o'zbek tilidagi 30 ta tovush tipi – fonema haqida ma'lumot bor. Bu ma'lumot kishi ongida uning til o'rganishi, o'zgaralar va o'zining nutqini kuzatish natijalari sifatida hosil bo'ladi. Masalan, o'zbek tili sohibi o'zining eshitish va so'zlash a'zolari faoliyatini kuzatish natijasida [a] fonemasining unlilik, kenglik, lablanmaganlik, [u] fonemasining unlilik, torlik, lablanganlik, [p] fonemasining undoshlik, shovqinlilik, jarangsizlik, portlovchilik, lab-lablik kabi belgilarga ega ekanligi haqidagi «tabiiy» (go'yoki o'zi hosil qilingan) bilimga ega bo'ladi. Nutq so'zlaganda, ana shu umumiy belgini jonlantirishga, ongidagi imkoniyatni voqelantirishga, fonetik umumiylikni xususiylashtirishga harakat qiladi.

Lisoniy birliklar nutqiy birliklarga nisbatan miqdoran cheklangan bo'lsa-da, ammo ularning soni ham sanoqli emas. Shu boisdan ularning xotirada saqlanish mexanizmini bilish lozim bo'ladi.

Ma'lumki, inson narsani uning umumlashtiruvchi va farqlovchi belgilari asosida xotirada saqlaydi. Xotirada saqlanishi lozim bo'lgan narsa miqdor jihatdan ko'p bo'lsa, eslab qolishning asosiy yo'li – tasniflash, ya'ni guruhga ajratish. Tasnif esa o'xshash va noo'xshash, umumiy va farqlovchi belgilarini aniqlash asosida kechadi. Bu tamoyil barcha lisoniy birliklar, xususan, fonemalar tasnifida ham to'la amal qiladi.

Hozirgi o'zbek tilida 30 ta fonema so'zlovchi ongida, avvalo, ikki guruh – unli va undoshga bo'lingan holda mavjud bo'ladi. Bu guruhlar tovush talaffuzidagi ovoz va shovqinning ishtiroki darajasiga qarab belgilanadi. Bo'linish shu tarzda alohida fonemagacha davom etib boradi. Unli ham, undosh ham qarama-qarshi belgilari asosida kichik guruhchalarga bo'linib boraveradi. Masalan, o'zbek tilidagi 6ta unli bir tizim bo'lib, ular shovqinsizligi bilan undoshdan ajraladi. Biroq bu tizimchanning

o'zi ham unsurlarning qarama-qarshi belgilari asosida bo'linadi. Unlilarning qarama-qarshi qo'yilishi quyidagicha (5-jadval):

5-jadval

i	u
e	o'
a	o

Umuman olganda, minimal lisoniy birlik bo'lgan fonema inson nutq a'zosi yordamida vujudga kelgan tovush ko'rinishlarining umumiy andozasi bo'lib, cheksiz tovushning umumlashmalari qatori sifatida ongda yashaydi. So'zlovchi ushbu psixo-akustik obraz asosida nutq a'zolarini harakatga keltirib, tovush hosil qiladi. Yoki tinglovchi o'zga tomonidan hosil qilingan tovushni eshitish orqali ongidagi andozaga solishtirib ko'radi. Fonemaning ma'no farqlash xossasi mavjud bo'lib, bir fonemaning turli ko'rinishi bo'lgan tovushlarda bu hodisa kuzatilmaydi. Bir fonemaning nutqiy varianti bo'lgan tovush boshqa fonemaning varianti bo'lgan tovush bilan almashtirilsa, so'z ma'nosi yangilanadi, ya'ni boshqa so'zga aylanadi. Qiyoslang: *qora* va *qara*, *ota* va *ata*, *ona* va *ana*. Shu boisdan ham fonemaga tilning ma'no farqlovchi eng kichik birligi deb ta'rif berildi. Bir fonemaning turli varianti ma'no farqlamaydi. Masalan, til oldi va til orqa [o'] unlilari quyida ma'no farqlamagan: *bo'l* (*Kumushbibi Toshkentga kelin bo'ldi.*)-*bo'l* (*Otaxon bor mol-mulkini ikki o'g'liga teng bo'ldi.*).

Leksema va **so'z**. Lisonning borliq hodisalarini nomlash, ifodalash, ko'rsatish uchun xizmat qiluvchi birligi – leksema. Lisoniy birlik sifatidagi leksema biri ikkinchisiz mavjud bo'la olmaydigan ikkita psixofizik tomon – akustik struktura (tovush qobig'i), ya'ni nomema hamda ma'lum bir tushuncha asosida vujudga kelgan mazmuniy struktura, ya'ni sememaning birligidan iborat.

Har bir leksema lisoniy birlik sifatida mazmun mundarijasiga ham ega. Leksemaning mazmun mundarijasi denotat yoki referent deb ataladigan borliqdagi narsa, harakat, belgi, miqdor kabilarni ifodalaydigan tushunchalarni anglatadi. Masalan, borliqda *yuz* deb ataluvchi kishi burni ikki tomonining peshonadan iyakkacha bo'lgan qismi mavjud. Shu asosda kishi ongida «yuz» tushunchasi vujudga kelgan. Mazkur tushuncha asosida esa semema (leksema ma'nosi) shakllanadi. Tushuncha bilan ma'no bitta narsa emas, ular farqli xususiyatga ega. Masalan, ingliz, rus, nemis tilida so'zlashuvchi kishilarning ongida «aka» va «uka» tushunchalari mavjud. Biroq bu tushunchalar *brother* (ingliz), *brat* (rus) va *bruder* (nemis) leksemalarida bitta ma'no (semema)da birlashgan. Yoki *yuz*, *bet*, *bashara*, *chehra*, *oraz* leksemalari bitta tushunchani ifodalaydi, lekin ma'nolari o'zaro farqlanadi.

Leksemaning mazmun silsilasi bo'lgan sememani tashkil etuvchi a'zo – sema. Nomema tovushlarning turlicha kombinatsiyalari asosida tashkil topganligi kabi, ana shu semalarning turlicha birikuvi va ba'zilarining o'rin almashinuvi asosida turli mazmundagi semema vujudga keladi. Bu sememalarning semik tarkibi quyidagicha:

yuz—«odamga xos», «boshning old qismi», «burunning ikki tomoni», «peshonadan iyakkacha», «burundan quloqqacha», «qo'llanilishi chegaralanmagan», «uslubiy betaraf», «turkiy qatlamga oid», «umumiste'mol»;

jamol – «odamga xos», «boshning old qismi», «burunning ikki tomoni», «peshonadan iyakkacha», «burundan quloqqacha», «qo'llanilishi chegaralangan», «badiiy uslubga xos», «arabiy qatlamga xos».

Har ikkala leksema ham bir tushunchani ifodalaydi. Ularning mazmun mundarijasi – sememalarining semik tarkibi farqlanadi. Leksemalar sememalarining atash semalari denotatning in'ikosi – tushunchani ifodalaydi. Har bir leksema sememasi o'xshash va farqlovchi semaga ega. O'xshash sema ularni guruhlarga birlashtirishga, farqli sema esa ajratishga xizmat qiladi.

Leksemaning nutqiy qo‘llanilishidagi varianti so‘z bo‘lib, ular turlicha matniy qurshov asosida har xil xususiyat kasb etadi.

Leksema tub yoki yasama bo‘lishi mumkin. Masalan, *kitob*, *savdogar*, *nonchi* birliklarini olaylik. Qatordagi *kitob* va *savdogar* birliklari tayyorlik, umumiylik, ijtimoiylik xossalariga ega. Biroq tilimizda *nonchi* degan lisoniy birlik yo‘q. U nutq jarayonidagina hosil qilinishi mumkin va yuqoridagi birliklar ega bo‘lgan xususiyatdan xoli. *nonchi* birligining nutq jarayonigagina xosligi uning tayyorlik belgisiga ega emasligini ko‘rsatadi.

Morfema va qo‘shimcha. Morfema – leksemadan ajralgan holda o‘z mohiyatini namoyon qila olmaydigan, shakl va denotativ bo‘lmagan mazmunning birligidan iborat bo‘lgan kichik lisoniy birlik. Qo‘shimcha ana shu psixofizik mohiyatning nutqda namoyon bo‘lishi. Morfema ham tashqi (moddiy) va ichki (ma‘no, vazifa) jihat yaxlitligidan iborat. Atov mustaqilligiga, mustaqil sintaktik mavqega ega bo‘lmagan bu birliklar o‘zida leksik va grammatik mohiyatni uyg‘unlashtirgan:

a) yangi so‘zlar hosil qiladi;

b) so‘z va gaplarga qo‘shimcha leksik-semantik qiymat beradi.

Bir tilga xos birlik boshqa tillarnikidan farqlanadi. Masalan, amorf, agglyutinativ va flektiv tillardagi leksema mohiyatan o‘ziga xos.

Morfemalar hamisha tilda yangi leksik birlik yoki shakl yasash uchun tayyor birliklar sifatida mavjud.

Qolip va hosila. Lisoniy birlikning navbatdagi turi– qurilma – qolip. Qolip deganda yasama so‘z, so‘z birikmasi va gaplar hosil qilish sxemalari tushuniladi. Qoliplar ikki xil bo‘ladi:

a) so‘z yasash qolipi;

b) sintaktik (so‘z birikmasi va gap) qolip.

Qolip ham boshqa lisoniy birlik kabi UMIS tabiatli bo‘ladi. Masalan, nutqdagi cheksiz yasama so‘z (masalan, *sutchi*, *nisholdachi* kabi bitta bevosita kuzatishda berilmagan lisoniy birlik (masalan, **narsa/buyum oti+chi=shu narsa/buyum bilan**

shug‘ullanuvchi kishi, ya’ni so‘z yasash qolipining nutqiy hosilasi. *Kitobni o‘qimoq* nutqiy hosilasi boshqa o‘ziga o‘xshash cheksiz so‘z birikmalari (*qog‘ozni yirtmoq, uyni sotmoq* va h.k.) bilan birgalikda **Ot^{tushum kelishigi}+ Fe’l=vositasiz to‘ldiruvchili fe’lli birikma** lisoniy sintaktik qolipidan chiqqan nutqiy birlik.

Qolip miqdoran cheklangan. Masalan, o‘zbek tilida so‘z birikmasi hosil qilishning 18 ta ustuvor qolipi ajratilgan va nutqimizda ulardan son-sanoqsiz so‘z birikmasi hosil qilinadi.

Qolip ham boshqa lisoniy birlik kabi shakl va mazmun yaxlitligidan iborat. Yuqorida keltirilgan qoliplarning tenglikdan chap qismi shakliy, o‘ng qismi esa mazmun tomoni deb yuritiladi. Qolipning **sifat+ot** tarzida mazmuniy tomonsiz berilishi ham xato emas. Chunki, masalan, [-mi] morfemasi misol sifatida olinganda, uning grammatik ma’nosi, [kitob] leksemasi haqida fikr yuritilganda, har doim uning sememasi ham berilishi (masalan, -chi=so‘roq, taajjub bildiruvchi morfema, kitob=varaqlaridan tashkil topgan, muqovalangan, bosma yoki qo‘lyozma holdagi o‘qish quroli) shart emas. Shu boisdan qolip haqida gap ketganda, uning shakl tomonini qayd etish yetarli.

Shunday qilib, fonema, morfema, leksema va qolip lisoniy birlik bo‘lsa, tovush, qo‘shimcha, so‘z, so‘z birikmasi va gap – nutqiy birlik. Ularning o‘zaro munosabati va o‘ziga xos belgilariga doir fikrni jadvalda quyidagicha xulosalash mumkin (6-jadval):

6-jadval

BORLIQ		
TIL		
LISON	ME’YOR	NUTQ
fonema		Tovush
morfema		qo‘shimcha
leksema		so‘z
qolip		yasama so‘z, so‘z birikmasi, gap

Demak, lisoniy va nutqiy birlik o‘zaro quyidagi dialektik munosabatda bo‘lsa, (7-jadval):

7-jadval

LISONIY BIRLIK	NUTQIY BIRLIK
umumiylik	alohidalik
mohiyat	hodisa
imkoniyat	voqelik
sabab	oqibat

bir vaqtning o‘zida quyidagi qarama-qarshi belgilarga ega bo‘ladi (8-jadval):

8-jadval

LISONIY BIRLIK	NUTQIY BIRLIK
moddiylikdan xoli	moddiylikka ega
cheklangan	cheksiz
ijtimoiy	individual
barqaror	o‘tkinchi

8-§. Lisoniy paradigma va uning turlari

Lisoniy birliklar bir-birini eslatib turish xossasiga ega. Shu boisdan ular jamiyat a‘zolari ongida bir tizimga birlashgan holda yashaydi. Masalan, [a] fonemasi [o] fonemasini, [u] fonemasi [o] fonemasini, [i] fonemasi [e] fonemasini eslatadi. Lekin [a] fonemasi [q] yoki [h] fonemasini eslatmaydi. Chunki ular ikki tizim – unli va undosh tizimiga kiradi. Unlilar bir-birini unlilar tizimida, undoshlar bir-birini undoshlar tizimida eslata oladi. Hatto [u] fonemasining ani eslatishi o‘z tizimdoshi bilan birgalikda amalga oshiriladi. Masalan, [a], [o] fonemalari kichik,

ichki tizim hosil qilib, birgalikda qolgan fonema juftliklarini eslatadi.

Eslatish ikki tomondama bo'lishi ham mumkin. Masalan, *yuz* leksemasi, bir tomondan *bet*, *chehra*, *jamol*, *oraz* kabi birliklarni, ikkinchi tomondan, *burun*, *ko'z*, *quloq*, *qosh*, *lab* leksemalarini eslatadi va bunda u ikki tizimning a'zosi hisoblanadi.

Bir-birini eslatuvchi birliklar umumiy, o'xshash belgi-xususiyatga ega bo'ladi. Ana shu o'xshashlik va umumiylik ularni birlashtiruvchi, bir tizimda ushlab turuvchi belgilari sanaladi. Masalan, unlilar «sof ovoza ega» umumiy belgisi ostida birlashadi. Ammo ular farqli belgiga ham ega bo'lishi shart. Masalan, [a] «lablanmaganlik», [o] «lablanganlik» farqlovchi belgisiga ega, «kenglik» belgisi esa ularni birlashtiradi.

Umumiy belgisi asosida birlashgan va bir-birini taqozo etadigan, ammo har biri o'ziga xos belgisi bilan boshqasiga qarama-qarshi turuvchi lisoniy birliklar tizimi *paradigma* deyiladi (*paradigma* grekcha *paradeigma* – *misol*, *namuna* degan ma'noni bildiradi). Paradigmani tashkil etuvchi birlik *paradigma a'zosi* deb yuritiladi. Paradigmada kamida ikki va undan ortiq a'zo bo'lib, ular, asosan, bir lisoniy sathga mansub bo'ladi. Bir paradigma a'zolari orasidagi o'zaro munosabat *paradigmatik munosabat* deyiladi.

F.de Sossyur lisoniy mikrosistema va, umuman, lisoniy birlik orasidagi paradigmatik (assotsiativ, bir-birini eslatib turish, o'xshashlik) munosabatini lisoniy birlik uchun eng asosiy munosabat sifatida baholagan.

Bir paradigma tarkibiga kiradigan birliklar quyidagi xususiyatlarga ega bo'lishi kerak:

1) paradigmadagi bitta birlik eslanganda, shu paradigmatga kiruvchi boshqa a'zo(lar) ham esga tushishi;

2) muayyan nutq sharoiti uchun o'zaro paradigmatik munosabatda turgan birlikdan, ya'ni paradigma a'zolaridan bittasi tanlanishi;

3) bir paradigmaning a'zolari o'zaro o'xshashlik bilan birga, har bir a'zo ikkinchisidan qaysidir bir xususiy belgisi bilan farqlanib turishi;

4) paradigma a'zolari nutqda bir pozitsiya(mavqe)da kelib, bir-birini ma'lum holatda almashtira olishi, o'rnini egallashi.

Lisoniy paradigma va uning a'zolariga nisbatan F.de Sossyur tomonidan qo'yilgan bu talab qariyb yuz yildan beri deyarli o'zgarishsiz saqlanib kelmoqda.

Paradigmatik munosabat atamasining muqobillari sifatida *o'xshashlik munosabati*, *assotsiativ munosabat* atamalari ham ishlatiladi. *Tizim* so'zi ham ko'p hollarda *paradigma* atamasi o'rnida ishlatiladi: *unlilar tizimi*, *kelishiklar tizimi* kabi. Jarangli va jarangsizlar alohida kichik yoki ichki paradigma bo'lib, undoshlar tizimi bir butun holda ularga nisbatan katta yoki tashqi paradigma deyiladi.

Lisoniy birliklar tizimining qaysi lisoniy sathga mansubligiga ko'ra, *fonetik*, *leksik*, *morfologik*, *sintaktik paradigma* farqlanadi.

9-§. Lisoniy munosabat va uning turlari

Munosabat deganda, odatda, bir butunlikning tarkibiy qismi – birliklari orasidagi o'zaro aloqa va bog'lanishni anglaymiz. Bunday aloqa turlicha bo'lishi mumkin. Quyidagi gapga diqqat qiling: *Ularning ismi – Salim va Halim*. Bunday nutqiy birliklar turli munosabat bilan bog'langan. *Ular* so'zi *ism* so'zi bilan, *u* olmoshi *-lar* qo'shimchasi bilan ketma-ket, zanjirsimon aloqada. Yoki *ism* so'zi uchta tovushning ketma-ketligidan iborat. Bunday chiziqsimon, liniyaviy ketma-ketlik aloqasi *sintagmatik aloqa* deyiladi. Sintagmatik aloqa lisonda ham, nutqda ham mavjud. Masalan, *kitob* leksemasi beshta tovushning birikuvidan iborat nomemaga ega bo'lib, u lisoniy birlik sanaladi. Shuningdek, yasama so'z (*suvchi*, *ertapishar*), so'z birikmasi (*kitobni o'qimoq*)da ham birikuvchi a'zolar sintagmatik aloqada bo'ladi.

Sintagmatik aloqani sintaktik aloqadan farqlash lozim. Sintagmatik aloqa barcha til birliklariga xos ketma-ket bog‘lanish bo‘lsa, sintaktik aloqa nutqdagi so‘z va gaplarning hokim-tobelik munosabati. Demak, sintagmatik aloqa va sintaktik aloqani butunlay boshqa-boshqa hodisalar deb ham, shuningdek, ularni bir-biriga aynan tenglashtirish, bir-birini qoplovchi tushuncha sifatida qarash ham mumkin emas. Sintagmatik va sintaktik aloqa butun-bo‘lak munosabatida. Boshqacha aytganda, sintaktik aloqa sintagmatik aloqaning bir ko‘rinishi.

Yuqoridagi gapda ishtirok etayotgan birliklar orasida pog‘onali munosabat ham mavjud. Pog‘onali munosabat deganda muayyan birlikning boshqasi tomonidan qamrab olinishi tushuniladi. Masalan, *Salim* va *Halim* so‘zlari erkak kishining ismi bo‘lib, ayolning ismi bo‘lgan *Salima* yoki *Halima* so‘zlariga qarama-qarshi turadi. Lekin ularning barchasini *ism* leksemasi qamrab oladi. *ism* leksemasi esa, *nom* leksemasi bilan birgalikda, *ot* leksemasi tomonidan qamrab olinadi. Uni shartli ravishda quyidagicha tasavvur qilish mumkin (9-jadval):

9-jadval

Ot					
Ism				Nom	
<i>Halim</i>	<i>Salim</i>	<i>Gulnora</i>	<i>Lola</i>	<i>qo‘y</i>	<i>kitob</i>

Bu pog‘ona yuqoriga va quyiga qarab yana davom ettirilishi mumkin. Demak, *Salim*, *ism*, *ot* leksemalari pog‘onali munosabatga kirishgan. Lisoniy birliklarning pog‘onali munosabati ikki xil. Masalan, *daraxt* va *tana*, *ildiz*, *barg*, *shox* birliklarining o‘zaro munosabati *daraxt* va *olma*, *o‘rik*, *nok*, *gilos* leksemalarining o‘zaro munosabatidan farq qiladi.

Avvalgi pog‘onali munosabatda *daraxt* butunni va qolganlari qismni ifodalasa, keyingisida *daraxt* turni ifodalab, mevaning muayyan nomini ifodalovchi birliklar turning ko‘rinishi – jins sifatida namoyon bo‘ladi. Ikkinchi munosabatdagi birliklar *daraxt* leksemasining xususiy ko‘rinishi – juz‘iylashishi. Birinchisida esa

bunday munosabat mavjud emas. Shu boisdan «*Gilos daraxtdir*» tarzidagi hukmni aytish mantiqiy. Biroq «*Ildiz daraxtdir*» deyish mumkin emas.

Tilshunoslikda lisoniy birlikning butun-bo'lak munosabati *partonimik* (*part* – qism, bo'lak), tur-jins munosabati *giponimik munosabat* deyiladi. Partonimik munosabatga kirishuvchi qismni ifodalovchi birliklar *partonim*, giponimik munosabatga kirishuvchi jins nomlari *giponim* deyiladi. Butunlik *totonim* va tur nomi *giperonim* deyiladi.

O'xshashlik (paradigmatik) munosabati o'zaro teng (pog'onali munosabatdagi *daraxt va tana*, *daraxt va gilos* birliklari semantik qamrovi jihatdan teng emas edi), bir umumiy belgi asosida birlashib, qator hosil qiluvchi, ammo o'ziga xos belgilarga ko'ra farqlanib turuvchi birliklarning o'zaro aloqasini ifodalaydi.

Yuqorida aytilganidek, paradigma a'zolari o'zaro teng bo'lib, nutqda bir xil o'rinni egallaydi va bir xil xususiyatga ega bo'ladi. Berilgan misoldagi *Halim, Salim, Halima, Salima* so'zlari o'zaro teng, bir xil o'rinda kela oladi, biroq o'zaro farqlarga ham ega.

O'zaro o'xshashlik munosabatida bo'lgan birliklarning bir-biri bilan farqli xususiyati asosida qarama-qarshi qo'yilishi *ziddiyat (oppozitsiya)*, ziddiyatga kirishayotgan paradigma a'zolari *ziddiyat a'zosi* deyiladi. Ziddiyatdagi birliklar o'zaro ma'lum bir belgi asosida qarama-qarshi qo'yiladi. Bu belgi *ziddiyat belgisi* deyiladi.

Quyida ziddiyat turi va mohiyati haqida so'z yuritiladi.

10-§. Lisoniy ziddiyat va uning turlari

Ziddiyat (ar.*qarama-qarshilik*: var.*oppozitsiya*: lat.*oppositio-qarama-qarshi qo'yish*) – lisoniy birliklarning yashovchanligini, barqarorligini ta'minlovchi jihatlardan biri. Bir-biriga yaqin, o'xshash yoki birini eslaganda boshqasi esimizga tushadigan paradigmatic; qo'shnichilik asosida yonma-yon joylashadigan (shunday joylashish xususiyati ichki potentsiya–imkoniyatida

mavjud bo'lgan) birliklarning sintagmatik; darajalanish xususiyatiga ega birliklarning pog'onali munosabatda turgan lisoniy birliklarning barcha-barchasi o'zaro *oppozitsiyada* bo'ladi.

Aslida, lisoniy ziddiyat dialektikaning qarama-qarshiliklar birligi qonunining tilda voqelanishidir.

Tilshunoslar lisoniy ziddiyatni bir necha tomonlama tasniflaydilar:

- 1) ziddiyat tizimida tutgan o'rniga ko'ra;
- 2) ziddiyat a'zolarining o'zaro munosabatiga ko'ra;
- 3) turli vaziyatda ziddiyatning amal qilishiga ko'ra.

Lisoniy ziddiyat ziddiyat tizimida tutgan o'rniga ko'ra tasniflanayotganda ziddiyat tarkibining o'lchami va uchrovchanlik belgilari inobatga olinadi.

Lisoniy ziddiyat o'lchoviga ko'ra 2 turga bo'linadi:

- 1) bir o'lchamli ziddiyat;
- 2) ko'p o'lchamli ziddiyat.

Agar zidlanish ikki lisoniy a'zogagina tegishli bo'lsa, u *bir o'lchamli ziddiyat* deyiladi. Masalan, otlarning birlik va ko'plik ma'nolari: *qalam-qalamlar, daraxt-daraxtlar*; sifatlarning asli va nisbiy grammatik ma'nolari: yaxshi(roq), asl...

Ko'p o'lchamli ziddiyatda zidlanuvchi birlikdagi belgi boshqa a'zoda ham uchraydi. Masalan, *men* va *sen* kishilik olmoshlari zidlanar ekan, *men* va *sendagi* «shaxs»lik belgisi *u; biz, siz, ular* olmoshlarida ham mavjud.

«Uchrovchanlik» belgisiga ko'ra ziddiyat yana 2 turga bo'linadi: 1) ajralgan ziddiyat; 2) muntazam ziddiyat.

Ajralgan ziddiyatda shunday belgi asos qilib olinadiki, bu belgi boshqa ziddiyatga asos bo'la olmaydi. Masalan, unlilarning lablangan-lablanmaganlik belgisi faqat teng qiymatli ziddiyat uchun asos bo'ladi. Bunday ziddiyat *ajralgan ziddiyat* deyiladi.

Bir belgi turli a'zoni juftlab zidlash uchun xizmat qilsa, *muntazam ziddiyat* deyiladi. Masalan, erlik, ayollik jinsi asosidagi ziddiyat *ota-ona, o'g'il-qiz, aka-singil, chol-kampir* ziddiyatida uchrayveradi.

A'zolari orasidagi munosabatga ko'ra ziddiyat:

- a) noto'liq (privativ);
- b) darajali (gradual);
- d) teng qiymatli (ekvipolent)

kabi turlarga bo'linadi.

Noto'liq ziddiyatda a'zoldan biri ziddiyat belgisiga ko'ra ijobiy boshqasi betaraf munosabatda bo'ladi. Masalan, *bola* va *o'g'il* leksemalarini olaylik. Ular «erkak jinsi» deb atalgan ziddiyat belgisiga ikki xil munosabat bildiradi. Bu belgi *o'g'il* leksemasi semantik tarkibida aniq berilgan, shu boisdan uning munosabati ijobiy yoki belgilangan deyiladi va shartli ravishda + belgisi bilan beriladi. *bola* leksemasida esa jins belgisi aniq emas. Chunki uning semantik tarkibida jins semasi noaniq, ya'ni u *o'g'il* ham, qiz ham bo'lishi mumkin. Shuning uchun bu leksemaning ziddiyat ko'rsatkichini –belgisi bilan ifodalaymiz. Bu chizmada quyidagicha beriladi (10-jadval):

10-jadval

«erkak»	
<i>o'g'il</i> (+)	<i>bola</i> (-)

Noto'liq ziddiyat tilning barcha sathida amal qiluvchi muhim qonuniyat hisoblanadi. Masalan, morfologiyada leksemalarni umumiy grammatik ma'nosiga ko'ra mustaqil va nomustaqil leksemaga bo'lish privativlik asosida amalga oshiriladi. Bunda «lug'aviy ma'no ifodalay olmaslik» noto'liq ziddiyatning belgisi bo'lib, ziddiyatda mustaqil leksema belgilanmagan, kuchsiz a'zo bo'lsa, nomustaqil leksema belgisi, kuchli a'zo sifatida namoyon bo'ladi (11-jadval):

11-jadval

«lug'aviy ma'no ifodalay olmaslik»	
nomustaqil leksemalar (+)	mustaqil leksemalar (-)

Chunki mustaqil leksema lug'aviy ma'no ifodalashi ham, nomustaqil leksema vazifasida kelishi ham mumkin. Bunga yarim

ko'makchilar (*Xonaning ichi qorong'i edi* (mustaqil ma'noda) – *Hafta ichi serg'alva o'tdi* (yarim ko'makchi); *To'rtburchakning tomonlari teng bo'ladi* (mustaqil ma'noda) – *Universitet tomon yo'l oldim* (yarim ko'makchi)), yarim bog'lovchilar (*Sizga bir so'z aytgani keldim* (mustaqil ma'noda) – *Botirali bir menga, bir o'tirganlarga qaradi* (yarim bog'lovchi)ni misol keltirish mumkin.

Darajali ziddiyat a'zolari kamida uchta bo'lib, bir belgi (ziddiyat belgisi)ning o'sib borishiga ko'ra a'zolar qator hosil qiladi. Masalan, tilning ko'tarilishiga ko'ra unli fonemalar darajalanishi quyidagicha: [a] – [e] – [i] yoki [o] – [o'] – [u]. Bunda belgi birinchi a'zoda kuchsiz, ikkinchi a'zoda o'rtacha va keyingi a'zoda kuchli yoki aksincha bo'lishi mumkin. Darajali ziddiyat ham barcha sath birliklarida uchraydi. Masalan, leksikada *iliq-issiq-qaynoq; achinmoq–afsuslanmoq–kuyinmoq–o'kinmoq; bobo–ota–bola–nabira–chevara–evara–duvara...*kabi.

Ekvipolent (teng qiymatli) ziddiyatda ikki a'zo qarshilantirilib, har biri o'ziga xos, ikkinchisiga xos bo'lmagan belgiga ega bo'ladi. Masalan, ovoz va shovqinga ko'ra jarangli va jarangsiz undosh teng qiymatli (o'ziga xos belgiga ega bo'lgan a'zoli) ziddiyatni hosil qiladi.

Muntazam (proporsional) ziddiyatda bir ziddiyat belgisi juftlangan turli birliklar uchun oppozitiv ko'rsatkich bo'lib xizmat qiladi. «jins» belgisi *ota-ona, aka-opa, singil-uka, tog'a-xola* lug'aviy zidlanishlari uchun umumiy.

Ziddiyat a'zolari miqdoriga ko'ra ziddiyat ikki a'zoli (binar) va ko'p a'zoli ziddiyatga bo'linadi. Masalan, noto'liq ziddiyat ikki a'zoli, darajali ziddiyat esa ko'p a'zoli ziddiyatdir.

Uchinchi belgisiga ko'ra ziddiyat doimiy va mo'tadillashgan ziddiyatga bo'linadi.

Mo'tadillashish jarayonida munosabatga kirishayotgan birliklar o'rtasidagi ziddiyat kuchsizlanadi. Masalan, *yot-yod* zidlanishda so'z oxiridagi *t, d* tovushlari jarangli-jarangsizlik bilan farqlanmaydi. *d* fonemasining nutqdagi vaziyatidan kelib chiqqan

holda unda jarangsizlik belgisi kuchsizlanadi. Ammo bu sof nutqiy hodisa. Mo'tadillashish lisoniy birlikning nutqiy voqelanishida yuz beradi. Leksema va morfema ham nutqiy voqelanganda, ularning lisonda boshqa birliklar bilan ziddiyatli munosabatini belgilaydigan xossasi, belgisi kuchsizlanishi mumkin.

Yuqorida keltirilgan *t* va *d* undoshlarining jarangli-jarangsizlik belgisiga ko'ra zidlanishini yorqin namoyon qiladigan vaziyat *d* fonemasining so'z boshi va so'z o'rtasida voqelanishi. Ziddiyatni voqelantiradigan pozitsiya kuchli va uni so'ndiradigan nutqiy holat kuchsiz pozitsiya deyiladi.

11-§. Lisoniy tasnif va uning turlari haqida tushuncha

Tasnif (arabcha «saralash», «tartibga solish») narsa va predmetni aniq va doimiy o'ringa ega bo'lgan guruh (sinf)ga bo'lish. Agar tasnif ilmiy asosga ega bo'lsa, u uzoq davr mobaynida amal qiladi. Masalan, kimyoviy unsurlar tasnifi bugungi kunda ular soni 200 dan oshib ketayotgan bo'lsa-da, o'zgarmasdan amal qilmoqda.

Tasniflash bo'lishdan barqaror tabiatliligi bilan ajralib turadi. To'g'ri, tasniflashda ham oddiy bo'lishda amal qiladigan barcha tamoyillar asos bo'lib xizmat qiladi. Ya'ni tasnifda ham bo'lishdagi kabi:

- 1) tasniflangan bo'laklar hajmi tasniflanayotgan butunlik hajmiga teng bo'lishi;
- 2) tasnif bir asosda amalga oshirilishi;
- 3) tasnif (tasniflangan) guruhlari bir-birini inkor qilishi;
- 4) tasnif uzluksiz bo'lishi, ya'ni unda «sakrash» bo'lmasligi lozim.

Bu qoidalarni qisqacha sharhlaymiz.

1. Tasniflangan guruh hajman tasniflanuvchi butunlikka mos kelishi. Masalan, fonema unli va undoshga, leksemalar mustaqil va nomustaqil leksemaga, qo'shimcha so'z yasovchi va

aloqa-munosabat qo‘shimchaga ajraladi. Agar tasniflangan guruh soni ancha ko‘p bo‘lsa, «va boshqalar», «va hokazo» tarzida sanashni tugatish ham mumkin. Masalan, «fe‘lning mavzuiy guruhlari «harakat fe‘li», «nutq fe‘li», «tafakkur fe‘li», «yurish fe‘li» va hokazo» kabi.

Bu qoidaning buzilishi quyidagi xatolarga olib keladi:

a) **noto‘liq tasnifda** turning barcha jinslari to‘liq sanalmaydi. Masalan, «So‘z yasovchi ot yasovchilar va fe‘l yasovchilarga bo‘linadi» kabi. Chunki so‘z yasovchilar aytilganlardangina iborat emas;

b) **ortiqcha a‘zoli tasniflar** tasniflangan guruhlar hajman tasniflanuvchi butunlikdan katta bo‘ladi. Masalan, «unlilar lablangan, lablanmagan va bo‘g‘iz turlariga ega».

2. Tasnifning bir asosda amalga oshirilishi lozimligi. Tasniflanuvchi butunlikni guruhlarga bo‘lish bir belgi, asos, mezon asosidagina amalga oshirilmog‘i lozim. Masalan, so‘z turkumlari uch – morfologik, semantik va sintaktik belgi asosida tasniflanishi mumkin. Lekin har bir tasnifda ularning birigagina tayaniladi. Tasnifda bunga rioya qilmaslik ikki xil xatoga olib keladi:

a) **tasnifni amalga oshira olmaslikni keltirib chiqaradi.** Masalan, so‘zlar morfologik jihatdan o‘zgaruvchi va o‘zgarmas, semantik jihatdan avtosemantik (mustaqil ma‘noli) va sinsemantik (nomustaqil ma‘noli) so‘zlarga bo‘linadi. Lekin ularni bir paytning o‘zida morfologik va semantik tasnif qilib bo‘lmaydi. Chunki o‘zgarmas so‘z avtosemantik ham, sinsemantik ham bo‘lishi mumkin. Masalan, ko‘makchi o‘zgarmas, sinsemantik, ravishlar o‘zgarmas, avtosemantik so‘z;

b) **tasnifning bir bosqichining o‘zida goh u, goh bu asosni qo‘llash yoki biridan ikkinchisiga o‘tish tasnif izchilligiga putur yetkazadi.** Masalan, ergashgan qo‘shma gapning an’anaviy tasnifida tasnif dastlab sintaktik belgi asosida (ega ergash gap, kesim ergash gap, to‘ldiruvchi ergash gap, aniqlovchi ergash gap) boshlanib, semantik asos bilan davom etar va tugat edi: payt

ergash gap, shart ergash gap, o'rin ergash gap, to'siqsiz ergash gap, natija ergash gap va h. An'anaviy usulda tasnif dastlab sintaktik belgi asosida amalga oshirilib, ikkinchi bosqichda sēmantik tasnif amalga oshirilsa, to'g'ri bo'lar edi. Masalan (13-jadval):

13-jadval

<i>Ergash gap</i>							
Ega erg.g.	Kesim e.g.	Aniqlovchi e. g.	To'ldiruvchi e.gap	Hol erg.gap			
<i>Hol ergash gap</i>							
Sabab	O'rin	Payt	Shart	Natija	To'siqsiz	Maqsad	Darajamiqdor

3. Tasnif a'zolari (guruhlari) bir-birini inkor etishi lozim.

Masalan, undoshlar til oldi, til o'rta, til orqa, bo'g'iz, jarangli, jarangsiz turlardan iborat deyilgan tasnifda a'zolarining ayrimlari boshqalarini inkor eta olmaydi. Ya'ni jarangli undosh til oldi undoshi bilan zidlana olmaydi, til oldi va til o'rta undoshlari bir-birini inkor etish xossasiga ega.

4. Tasnifda sakrash bo'lmasligi lozim. Agar «kesim sodda kesim, murakkab fe'l kesim, murakkab ot kesimga bo'linadi» tasnifini amalga oshirsak, xatoga yo'l qo'yan bo'lamiz. Chunki dastlab kesimni sodda va murakkabga, so'ngra fe'l va ot kesimga bo'lish to'g'ri hamda izchil tasnifni beradi.

Tasnifning bo'lishdan farqi shundaki, bo'lishda a'zolar guruhlanishi shart emas. Masalan, «lablanmagan unlilar *i, e, a* dir» deyish tasnif emas, balki bo'lishdir. Tasnif xarakteriga ega bo'lish uchun *i* yoki *a* guruh (sinf) bo'lib, o'z navbatida, yana bo'linib ketishi lozim edi. Unlilarni lablangan va lablanmagan unliga bo'lish tasnif bo'lib, lablanmagan yoki lablangan unlini bo'lish oddiy bo'lish bo'lsa-da, tasnif maqomida emas.

Tasnif dixotomik, politomik yoki dixopolitomik bo'lishi mumkin.

Dixotomik tasnifda birliklar ikki guruhga ajratiladi: «fonemalar unli va undoshga ajraladi» kabi. Politomik tasnifda guruh soni ikkidandan ortiq bo'ladi: «Grammatik qo'shimcha lug'aviy shakl hosil qiluvchi, sintaktik shakl hosil qiluvchi va lug'aviy sintaktik shakl hosil qiluvchiga bo'linadi» yoki «fe'llar nutq fe'llari, ruhiy-holat fe'llari va h.k.» kabi.

Dixopolitomik tasnifda tasniflanuvchi butunlik dastlabki bosqichda ikkiga, keyingi bosqichda ikkidandan ortiq sinfga ajraladi. Masalan (14-jadval):

14-jadval

fonema					
unli			undosh		
yuqori	o'rta	quyi	lab	til	bo'g'iz
tor	keng	keng			

Tasnif asosini tanlash muhim. Chunki biror tizimni turli asosda tasnif qilish har xil natija beradi. Masalan, undosh fonemani ovoz va shovqinning ishtirokiga ko'ra jarangli va jarangsizga, hosil bo'lish o'rni ko'ra lab, til, bo'g'iz undoshiga ajratish mumkin.

Lisoniy tasnif tasniflanayotgan birliklarning ichki, substansial belgilariga ko'ra yoki muhim bo'lmagan zohiriy xossasiga asoslangan bo'lishi mumkin. Shu boisdan tabiiy yoki yordamchi tasnif farqlanadi. Tabiiy tasnifda lisoniy birlikning ichki, barqaror belgilariga asoslaniladi. Yuqorida tabiiy tasnifga misollar keltirildi.

Yordamchi tasnifda birlikning ontologik bo'lmagan xossasini bildiruvchi belgilariga tayaniladi. Masalan, «so'zlarning bo'g'in sonlariga ko'ra tasnifi (bir bo'g'inli, ikki bo'g'inli va ko'p bo'g'inli so'zlar)», «unlilarning tilning gorizontol holatiga ko'ra tasnifi» va h.

Tasnif izchilligi – substansial yondashuvning asosiy talablaridan biri.

Mavzu yuzasidan savol va topshiriqlar

1. Ilmiy bilish nima?
2. Fanda ilmiy bilishning qanday bosqichlari farqlanadi? Ular qaysilar?
3. Bilishning ikki zaruriy bosqichi nuqtayi nazaridan o'zbek tilshunosligi taraqqiyotini qanday baholash mumkin?
4. Empirik yondashuv deganda nimani tushunasiz?
5. UMIS va AHVO nima?
6. Falsafiy UMIS va AHVO til hodisalariga nisbatan qanday tatbiq etiladi?
7. Fonetik AHVO nima va fonologik UMIS nima deb yuritiladi?
8. [Pm]shartli belgisi haqida nimalar deya olasiz?
9. UMIS va AHVOning tildagi tajallisini qanday izohlaysiz?
10. Me'yor nima?
11. Lison-nutq munosabati xususida nimalarni bilasiz?
12. Qanday lisoniy birliklar bor?
13. Eng kichik bir yoqlama (ya'ni faqat shakliy tomondan iborat) lisoniy birlik nima?
14. Leksemaning ma'nosi qanday nomlanadi?
15. Morfema va qo'shimchanning farqi nimada?
16. Qolip deganda nima tushuniladi?
17. Qo'shimcha, so'z, so'z birikmasi va gap qanday birliklar sanaladi?
18. Umumiy va farqli belgi deganda nimani tushunasiz?
19. Umumiy belgisi asosida birlashgan va bir-birini taqozo etadigan, ammo har biri o'ziga xos belgisi bilan boshqasiga qarama-qarshi turuvchi lisoniy birliklar tizimi qanday nomlanadi?
20. Lisoniy birliklar tizimining lisoniy sathga mansubligiga ko'ra qanday paradigma farqlanadi?
21. Morfologik paradigma nima?
22. Sintagmatik munosabat deganda nima nazarda tutiladi?
23. Sintaktik aloqa bilan sintagmatik aloqaning farqi nimada?

24. O‘zaro o‘xshashlik munosabatida bo‘lgan birliklarning bir-biri bilan farqli xususiyati asosida qarama-qarshi qo‘yilishi qanday ataladi?

25. Falsafiy qarama-qarshilik birligi va kurashi qonunning tildagi xususiylashmasi, voqelanishini qanday izohlaysiz?

26. Lisoniy ziddiyat o‘lchoviga ko‘ra qanday turga bo‘linadi?

27. Qanday belgiga ko‘ra ziddiyat ajralgan va muntazam ziddiyatga bo‘linadi?

28. A‘zolari orasidagi munosabatga ko‘ra ziddiyat turlari haqida gapirib bering.

29. Tasnif nima?

30. Tasnifning qanday shartlari bor?

31. Tasniflangan guruh hajman tasniflanuvchi butunlikka mos kelmasa, qanday xatoliklarga duch kelinadi?

32. Tasnifning bo‘lishdan farqi nimada?

Mavzu bo‘yicha tavsiya etiladigan adabiyotlar

1. I. Karimov Yuksak ma‘naviyat – yengilmas kuch. –T.: Ma‘naviyat, 2007.

2. Sh. M. Mirziyoev Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. – Toshkent: O‘zbekiston, 2017.

3. R. Vohidov, Ne‘matov H. So‘z bag‘rida ma‘rifat. –T.: Yozuvchi, 2001.

4. M. Qurbonova Hozirgi zamon o‘zbek tili. Sodda gap sintaksisi uchun materiallar. –T.: Universitet, 2002.

5. Lingvisticheskiy ensiklopedicheskiy slovar. –M.: SE, 1990.

6. N. Mahmudov Til. –T.: Yozuvchi, 1998.

7. N. Mahmudov, Mirtojiyev M. Til va madaniyat. –T.: O‘qituvchi, 1992.

8. B. Mengliyev, Abuzalova M. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. O‘quv qo‘llanma. –Qarshi: Nasaf, 2005.

9. B. Mengliyev Til yaxlit sistema sifatida. –T.: Nihol, 2002.

10. B. Mengliev Falsafa nechanchi o'rinda turadi? //Ma'rifat, 2004-yil 10-mart .

11. A. Navoiy Lisonut tayr. –T.: G'afur G'ulom, 1991.

12. Nasafiy Shayx Aziziddin. Zubdatul haqoyiq//Tafakkur, 1995.–№ 3-4.

13. H. Ne'matov, O.Bozorov Til va nutq. –T.: O'qituvchi, 1993.

14. H. Ne'matov, R.Rasulov O'zbek tili sistem leksikologiyasi asoslari.–T.: O'qituvchi, 1995.

15. A. Nurmonov O'zbek tilshunosligi tarixi. –T.:Sharq, 2002.

16. A. Nurmonov, Sh. Shahobiddinova v. b. O'zbek tilining nazariy grammatikasi. Morfologiya. –T.: Yangi asr avlodi, 2000.

17. Sh. Rahmatullayev Til qurilishining asosiy birliklari.– T.:Universitet. 2002.

18. Tilshunoslik va metodika masalalari. – Buxoro, 2002.

19. J.Tulenov, Z. G'afurov Falsafa. – T.: O'qituvchi, 1997.

20. Filosofiya. Nauka. Metodologiya. –M.:Nauka,1980.

21. M.Xayrullayev, M. Haqberdiyev Mantiq. –T.: O'qituvchi, 1993.

22. M. Hazratqulov Tasavvuf. –Dushanbe: Maorif, 1988.

23. Sh.Shahobiddinova Umumiylik va xususiylik dialektikasi hamda uning o'zbek tili morfologiyasida aks etishi: filol.fanlari d-ri dissertat. avtoref.– T., 2001.

24. R. Sayfullayeva, B. Mengliyev, G. Boqiyeva va b. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – T.: FTM, 2009.

FONETIKA-FONOLOGIYA. MORFONOLOGIYA. ORFOEPIYA

Tayanch tushunchalar. *Fonetika, nutq tovushi, fonologiya, ziddiyat, unli, lablanmaganlik, lablanganlik, tor, keng, yuqori, o'rta, quyi, undosh, korrelyativ, jarangli, jarangsiz, farqlovchi, variantlashuv, fizik (akustik) va fiziologik (artikulyatsion), nutqiy variant, kombinator-pozitsion, singarmonizm, assimilyatsiya, dissimilyatsiya, metateza, proteza, epenteza, epiteza, prokopa, sinkopa, apakopa, sinerezis, reduksiya, eliziya, grafema, morfem variant, morfonema, agglyutinatsiya, talaffuz, sheva.*

12-§. Fonetika va fonologiyaning o'rganish manbayi, predmeti, maqsad va vazifalari

Lisoniy sath sirasida fonologiya (va uning nutqiy voqeligi fonetika) eng kichik tashkil etuvchi va boshqa sathlar birliklari uchun moddiy asos bo'luvchi birlikni beradigan sath sifatida ajralib turadi.

Insonning nutq faoliyati sezgi a'zolari asosida his qilinuvchi nutq birliklari – tovush yoki tovushlar tizimi vositasida ro'yobga chiqadi. Nutq tovushi o'zida uch jihatni birlashtirgan murakkab nutqiy birlik sifatida namoyon bo'ladi. Ular quyidagilar:

a) talaffuz a'zolari bilan boshqariladigan markaziy nerv sistemasi mahsuli (fiziologik jihat);

b) tabiatdagi har qanday tovush kabi akustik tabiatga ega (fizik, akustik jihat);

d) kishilarning axborot uzatish, kommunikatsiya vositasi (funksional, sotsial jihat).

Fonetika nutqiy variant (xususiylik)ni, fonologiya esa lisoniy invariant (umumiylik)ni tadqiq qiladi.

Fonetika va uning birligi. Fonetika deganda tilshunoslikning eng quyi sathi ham, shu sathni o'rganadigan sohasi ham

tushuniladi. Fonetika (*gr.phonetikos* – tovushga, ovozga xos) tilshunoslikning boshqa sohalaridan farqli o'laroq, nafaqat o'rganish manbayining funksional tomonini, balki nutq tovushini hosil qiluvchi talaffuz apparatini, shuningdek, ularning akustik xossasini va til egalari tomonidan qabul qilinish jihatlarini ham tekshiradi. Fonetikada tilshunoslikning boshqa fan sohaları, adabiyotshunoslik, fiziologiya, fizika, psixologiya kabi fanlar bilan aloqasi yanada yaqqol namoyon bo'ladi. Bu fanlardan farqli o'laroq, fonetika tovushga so'z, qo'shimcha va gapga moddiy qiyofa beruvchi til tizimi unsuri sifatida qaraydi.

Fonetika nutqdagi tovush o'zgarishlari va almashinishini, urg'u va uning turini ham o'rganadi.

Fonetikani o'rganish imlo (orfografiya), to'g'ri talaffuz (orfoepiya) me'yorini yaxshi o'zlashtirib olishda, adabiy va dialektal talaffuz farqlarini aniqlashda, logopediya va surdopedagogikada nutqiy nuqson diagnostikasi va uni bartaraf etishda katta ahamiyatga ega. Fonetika yutuqlari aloqa vositalarini tekshirish va ular samaradorligini oshirishda hamda nutqni avtomatik aniqlashda muhim rol o'ynaydi.

Fonetikaning turlari. Fonetika, avvalo, umumiy, xususiy va qiyosiy fonetikaga ajraladi.

Umumiy fonetika. Inson talaffuz apparatining imkoniyatidan kelib chiqqan holda nutq tovushi hosil qilishning umumiy shartlari (masalan, hosil bo'lish o'rniga ko'ra lab, til, bo'g'iz undoshlarining farqlanishi, hosil bo'lish usuliga ko'ra portlovchi, sirg'aluvchi, portlovchi-sirg'aluvchi tovush xossalarining aniqlanishi kabilar), shuningdek, tovushning umumiy akustik xossalari o'rganiladi. Qisman artikulyatsion, qisman akustik belgiga tayangan holda nutq tovushining universal, shuningdek, farqlovchi belgilariga tayanadigan ichki tasnifini berish bilan ham shug'ullanadi. Umumiy fonetika tovushning birikish qonuniyatlari, bir tovushning ikkinchisiga ta'siri xususiyatini (akkomodatsiya va assimilyatsiyaning turli ko'rinishlari), bo'g'inning tabiati, bo'g'inda tovushning birikish qonuniyati,

bo'g'inga bo'linish shartlari, so'zlarning fonetik tuzilishi, qisman urg'u va singarmonizm masalalarini ham tekshiradi. Umumiy fonetika intonatsiya uchun qo'llaniladigan vosita (tovush balandligi, kuchi (intensivligi), cho'ziqligi, tezligi tempi), pauza, tembr kabi masalalarni ham o'rganadi.

Xususiy fonetikada yuqorida aytilgan masalalar muayyan tillar misolida tekshiriladi. Xususiy fonetika tarixiy va muosir, sinxron va diaxron, tasviriy va eksperimental kabi ko'rinishlarda ish yuritadi.

Qiyosiy fonetika bir nechta qarindosh yoki qarindosh bo'lmagan tilning yoxud bir qancha dialekt va shevaning unli va undosh tovushlari, ulardagi fonetik o'zgarish va boshqa hodisalarni qiyosiy aspektida tekshiradi.

Qiyosiy fonetika umumiy va xususiy fonetika oralig'idagi vaziyatni egallaydi.

Fonologiya. Fonologiya (gr. *phone* – tovush, *logos* – ta'limot) termini tilshunoslikda XIX asr oxirida nutq tovushining fiziologik-akustik (fizik) tomonidan funksional (lingvistik) tomonini farqlash ehtiyoji bilan paydo bo'ldi. Fonologiya til tovush qurilishining struktur va funksional qonuniyatini o'rganuvchi soha, semiotik (ishoraviy) tizim sifatida nutqni akustik-artikulyatsion aspektida o'rganadigan fonetikadan farqlanadi. Fonetikaning birligi bevosita kuzatishda berilgan nutq tovushi bo'lsa, fonologiyaning birligi – so'zlovchilarning ana shu bevosita kuzatishda berilgan nutq tovushi asosida yotgan tovush tipi haqidagi ijtimoiy tasavvuri (fonema). Har bir fonema kishi ongida umumiy farqlovchi xususiyati asosida vujudga kelgan maxsus «akustik portret» yoki «tovush obrazi» sifatida yashaydi. Bu farqlovchi belgi tovushning artikulyatsion va akustik belgisi asosida vujudga keladi hamda barqarorlashadi.

Boshqa lisoniy birlik kabi fonema ham paradigmatik va sintagmatik munosabatda yashaydi. Bu *fonologik paradigmatika* va *fonologik sintagmatika* deyiladi.

O‘zaro qarama-qarshi belgiga ega bo‘lgan, biroq umumiy, integral belgilari asosida birlashgan bir tipdagi fonemalar sirasi *fonologik paradigma*, fonemalarning o‘zaro munosabati *fonologik paradigmatic munosabat* deyiladi.

Fonologik paradigmaning markazida fonologik ziddiyat turadi. Fonologik ziddiyat (oppozitsiya) fonemaning farqli belgilarini o‘zida ifodalaydi. Masalan, o‘zbek tilidagi unli fonemalar bir umumiy belgi – «o‘pkadan kelayotgan havoning tovush paychalariga urilish natijasida hosil bo‘lgan ovoznig og‘iz bo‘shlig‘ida to‘siqqa uchramay chiqishidan vujudga keladigan tovush tipi» invariant xossasiga ega. Bu mohiyat 6 ta unli fonema uchun ham amal qiladi. Biroq bu mohiyat ostida birlashgan fonemalar o‘zaro zidlanib, kichik guruhlar hosil qiladi. *i* va *u* «yuqori tor» belgisi bilan «o‘rta keng» xossasiga ega *e* va *o* hamda «quyi keng» xossasiga ega *a* va *o* fonemalar guruhlariga qarama-qarshi turadi. Yoki «lablanmagan» belgisiga ega *i*, *e*, *a* fonemalari guruhi «lablangan» belgisiga ega *u*, *o*, *o* guruhiga qarama-qarshi turadi. O‘z navbatida *i*, *e*, *e* guruhi a‘zolari o‘ziga xos belgilari asosida o‘zaro zidlanadi.

Tilshunoslikda fonologik ziddiyatning har xil tur va ko‘rinishlari farqlanadi. N.S.Trubetskoy «Fonologiya asoslari» asarida fonologik ziddiyatni uch asosga ko‘ra tasniflaydi:

1. Fonologik ziddiyatning ziddiyat tizimiga munosabatiga ko‘ra tasnifi. Bunda ziddiyat bir o‘lchovli va ko‘p o‘lchovli, muntazam va ajralgan ziddiyatga bo‘linadi. Bir o‘lchovli ziddiyatda fonemalar bir belgi asosida zidlanadi. Masalan, *i* va *u* fonemalaridan biri lablanmagan va ikkinchisi lablangan bo‘lib, bunda ular bir belgi – «lablangan»lik xossasiga ko‘ra qarama-qarshi turadi. Ko‘p o‘lchovli ziddiyatda ziddiyat a‘zolari birdan ortiq belgi asosida qarama-qarshi qo‘yiladi: *i* ~ *o* ziddiyatida *i* yopiq va lablanmagan bo‘lsa, *o* yarim yopiq, lablangan.

Muntazam ziddiyatda zidlanuvchi a‘zolar o‘zaro o‘ziga xos belgilar asosida qarama-qarshi qo‘yiladi: «*i* – tor, *o* – keng» zidlanishi muntazam zidlanish. Bunda *i* fonemasi «tor»lik, *o*

fonemasi «keng»lik belgisiga ega. «i (tor) – o (tor emas)» zidlanishi esa muntazam emas. Chunki birinchi a'zoda ziddiyat belgisi aniq, ikkinchi a'zoda aniq emas. Agar ikkinchi a'zoning ziddiyatdagi belgisi «keng» bo'lganda edi, ziddiyatni muntazam ziddiyat deyish mumkin bo'lar edi. Bir belgining bo'linishlari asosida zidlanish ajralgan zidlanish deyiladi.

2. A'zolari o'rtasidagi munosabatga ko'ra ziddiyat tasnifi. Bunga ko'ra, privativ (noto'liq), gradual (darajali), teng qiymatli ziddiyatlar ajratiladi.

Birinchi tasnifda ziddiyat belgisi xarakteriga ko'ra ziddiyat turlari ajratilgan bo'lsa, ikkinchi tasnifda fonemalarning ziddiyat a'zolariga munosabatiga ko'ra tasnifi amalga oshiriladi.

3. Barqarorlik darajasiga ko'ra zidlanish barqaror va barqaror bo'lmagan turga bo'linadi. Barqaror zidlanishda fonemalar qanday nutqiy vaziyatda bo'lishidan qat'i nazar, ulardagi ziddiyat saqlanib qoladi. Masalan, til oldi unlisi til orqa undoshi bilan kelgan vaziyatda til orqa unlisi sifatida namoyon bo'ladi. Bunda *a* unlisi bilan til orqa *u* unlisi orasidagi ziddiyat kuchsizlanadi.

Barqaror bo'lmagan ziddiyatning neytrallashmagan holatini ta'minlovchi fonetik pozitsiya – *kuchli pozitsiya*. Masalan, *b* fonemasi so'z boshida jarangsizlashmaydi va bu pozitsiyada uning *p* fonemasiga zidligi saqlanadi. Bu kuchli pozitsiyadir. Neytrallanish, so'nishga olib keluvchi pozitsiya kuchsiz pozitsiyadir. Demak, bunday pozitsiyadagi ziddiyat barqaror bo'lmagan ziddiyat deyiladi. Unli va undosh orasidagi qarama-qarshilik barqaror ziddiyatga misol bo'la oladi. Yoki undoshning paydo bo'lish o'rniga ko'ra, unlilarning tor-kenglik xossalriga ko'ra zidlanishi ham barqaror ziddiyat. Lablanish belgisiga ko'ra *o' – e* tizimchasi ham barqaror ziddiyat asosiga qurilgan.

Demak, o'zbek tilining fonetik paradigmasi deganda, har qaysisi o'ziga xos xususiyatga ega bo'lgan barqaror bir umumiy belgi ostida birlashadigan fonetik unsurlardan tashkil topgan tizim tushuniladi. Bu butunlik yoki paradigma o'z ichida ayrim belgilari

bilan umumiylikni tashkil etgan va shu umumiylik uchun asos bo'lgan belgilari bilan boshqa shunday umumiylikdan farq qiladigan kichik butunlik, ichki paradigmalardan tashkil topadi. Bu tizimchalar unli va undosh fonemalar paradigmalardir. Paradigma a'zolarining umumiy belgisi ularning shu tizimni tashkil etishini ta'minlash, farqlovchi belgisi bu ichki paradigmaning yana kichik bo'laklarga bo'linib ketishiga olib keladi. Jarangli undoshlar paradigmasi, jarangsiz undoshlar paradigmasi kabi.

13-§. Unli fonemalar paradigmasi

Tilning ko'tarilish darajasi (yuqori, o'rta, quyi) va lablanish-lablanmaslik – kuchli pozitsiyadagi unli fonemalarning asosiy, sistema hosil qiluvchi belgisi. Unlilarning til gorizontol holatiga ko'ra (old qator, o'rta qator va orqa qator) belgilari asosiy hisoblanmaydi. Chunki bu belgilar nutqiy yondosh tovush ta'sirida o'zgarib turadi. Masalan, *q* undoshi bilan sintagmatik munosabatida *a* unlisi til orqalik xossasiga ega bo'lsa, *k* undoshi qurshovida o'z holatini saqlaydi. Unli fonemalarning asosiy belgilariga ko'ra tasnifi quyidagicha (15-jadval):

15-jadval

Unli fonemalar	Asosiy belgilari				
	Tilning ko'tarilish darajasi			Lablanish belgisi bo'yoyqligi	
	yuqori	o'rta	quyi	lablangan	lablanmagan
<i>I</i>	+				+
<i>U</i>	+			+	
<i>o'</i>		+		+	
<i>O</i>			+	+	
<i>E</i>		+			+
<i>A</i>			+		+

Jadvaldan ko‘rinadiki, tilning ko‘tarilish darajasiga ko‘ra unli fonemalar uch pog‘onali, lablanish belgisiga ko‘ra ikki pog‘onali sistemani hosil qiladi.

Unli fonema yaxlit tizimni tashkil etib, bu tizim ham o‘z navbatida tizimchalarga bo‘linadi. *I* va *u* fonemalari «yuqori tor» belgisi ostida birlashib, bunday belgiga ega bo‘lmagan fonemalardan ajraladi. Biroq *I* va *u* kichik paradigmasi a‘zolari farqlovchi belgilari (*i*– lablanmaganlik va *u*– lablanganlik belgilari) asosida o‘z mustaqilliklarini saqlab qoladi va ziddiyatda turadi. *e* – *o*‘ tizimchasi «o‘rta keng» belgisiga ko‘ra *i* – *u* tizimchasidan ham, *e*– *o* tizimchasidan ham farqlanadi.

Demak, unli fonemaning har biri ikki belgidan iborat:

i – yuqori, lablanmagan

u – yuqori, lablangan

e – o‘rta, lablanmagan

o‘ – o‘rta, lablangan

a – quyi, lablanmagan

o – quyi, lablangan.

Tilning ko‘tarilish darajasi birlashtiruvchi belgi bo‘lganda (masalan, *i*, *u* unililari «torlik» belgisi ostida birlashadi) lablanganlik-lablanmaganlik farqlovchi belgi sanaladi: *i* – lablanmagan, *u*– lablangan. «Lablanganlik» birlashtiruvchi belgi bo‘lganda, tilning ko‘tarilish darajasi farqlovchi belgi sanaladi. Masalan, *i*, *e*, *a* unililari «lablanmaganlik» umumiy birlashtiruvchi belgisiga ega, biroq «yuqori» (*i*), «o‘rta» (*e*), «quyi» (*a*) lik belgilari bu fonemalarning farqlovchi belgilari sanaladi.

Ma‘lum bo‘ladiki, o‘zbek tilida unli fonemalar bir belgi asosida uch (tor, o‘rta, keng) va ikki a‘zoli ziddiyatni (lablangan, lablanmagan), ikki belgi («tilning ko‘tarilish darajasi» va «lablanganlik-lablanmaganlik») asosida olti a‘zoli ziddiyatni hosil qiladi.

14-§. Undosh fonemalar paradigmasi

Kuchli ziddiyatdagi undosh fonemalarni farqlovchi asosiy belgi quyidagilar hisoblanadi:

- a) hosil bo'lish o'rni ko'ra;
- b) hosil bo'lish usuliga ko'ra;
- d) ovoz va shovqin ishtirokiga ko'ra.

Hozirgi o'zbek tilida 24 ta undosh fonema bo'lib; ularni yuqorida sanab o'tilgan belgilari bilan quyidagicha ko'rsatish mumkin: (2-jadvalga qarang).

Boshqa sath birliklarida bo'lgani kabi, fonemalarning asosiy belgilari korrelyativ va korrelyativ bo'lmaganlarga ajraladi. Ziddiyatda turgan fonemaning birida bor, ammo ikkinchisida mavjud bo'lmagan belgi – *korrelyativ belgi*. Masalan, *b – p* zidlanishda jarangli-jarangsizlik korrelyativ belgidir. Ammo til oldi va portlovchilik belgisi har ikkala fonema uchun ham xos bo'lganligi sababli korrelyativ bo'lmagan belgi deyiladi. Shuningdek, *h* undoshida jarangsizlik belgisi mavjud. Ammo shu belgi asosida uni boshqa fonema bilan zid qo'yib bo'lmaydi. Chunki *p* fonemasining jarangli jufti *b* fonemasi. *h* fonemasining esa jarangli jufti o'zbek tili fonologik tizimida mavjud emas.

O'zbek tilidagi 8 ta fonema uchun «jarangli-jarangsizlik» korrelyativ belgi hisoblanadi:

b – p, d – t, k – g, s – z, j – ch, j – sh, g' – q, v – f

«Jarangli-jarangsizlik» belgisi asosida korrelyativ munosabatga kirishmaydigan fonemalarning jarangli yoki jarangsiz jufti bo'lmaydi. Masalan: *l, m, y, x, h, n, r, ng*.

Undosh fonemalar tizimini jadvalda quyidagicha berish mumkin (16-jadval).

Nutqda lisoniy ziddiyatlar so'nishi mumkin.

Fonemaning asosiy korrelyativ belgilari farqlovchi belgi hisoblanadi. Masalan, *s* fonemasining jarangsizlik, *z* fonemasining jaranglilik belgisi farqlovchi belgidir.

Undosh fonemada ham asosiy belgi farqlovchilik darajasida bo'lmashligi mumkin. Masalan, *m* fonemasining jaranglilik belgisi farqlovchi belgi sanaladi. Chunki fonema xuddi shu belgisi asosida boshqa fonema bilan ziddiyatli juftlik hosil qila olmaydi.

Undosh fonemalar artikulyatsion o'rniga ko'ra quyidagi binar ziddiyatli munosabatlarga kirishadi:

a) «lab-lab – til oldi»: *p– t; b– d; m– n; f– s; v– z; f– sh; v– l; v– r;*

b) «lab-lab – til o'rta»: *f– y; v– y;*

d) «lab-lab – til orqa»: *p– k; b– k; f– x; v– g;*

e) «lab-lab – bo'g'iz»: *f– h; v– h;*

f) «til oldi – til orqa»: *t– k; t– q; d– g; s– x; z– g; n– g.*

Hosil bo'lish usuliga ko'ra undosh fonemalar quyidagi ziddiyatli munosabatda bo'ladi:

a) «portlovchi-sirg'aluvchi»: *p– f; b– v; t– s; d– z; t– sh; k– x.*

Ayrim fonemalar affrikat fonemalar bilan teng qiymatli ziddiyatda bo'ladi: *t– ng, d– dj.*

Sirg'aluvchi fonemalar ham affrikat fonemalar bilan teng qiymatli ziddiyat hosil qiladi: *sh– ch, j– dj.*

Yana quyidagi ziddiyatli juftliklar mavjud:

a) «portlovchi – shovqinli – burun sonanti»: *b– m; d– n; g– n;*

b) «sirg'aluvchi – sonant»: *z– l; j– r;*

d) «shovqinli sonant – burun sonant»: *l– n; r– n;*

e) «yon sonant – titroq sonant»: *l– r;*

f) «titroq sonant – til o'rta sonant»: *f– y.*

15-§. Fonemaning variantlashuvi

Fonema va tovush munosabati invariant-variant dialektikasini o'zida aks ettiradi. Nutqiy variantlanishda fonema turli-tuman tovush sifatida yuzaga chiqadi va ularni shartli ravishda, masalan, [b1], [b2], [b3], [b4], [b5], [b6], ...[bn] tarzida belgilash mumkin. Nutqda voqelangan barcha [b]larni bitta *b* fonemasiga birlashtirishda ularning umumiy xossalari «yig'iladi». Bunday

umumiy xossa – fizik (akustik) va fiziologik (artikulyatsion) o‘xshashlik. Turli talaffuz sharoitida bu umumiy belgi o‘zgarishga uchrashi mumkin. Lekin bu o‘zgarish miqdor o‘zgarishi darajasida bo‘lib, sifat o‘zgarishi bosqichiga yetmaydi. Aks holda, u boshqa fonemaning variantiga aylanib ketgan bo‘lar edi. Masalan, *a* fonemasi «quyi keng» va «lablanmagan»lik mohiyatiga ega. Shu boisdan u nutqiy voqelanganda, qanchalik o‘zgarishga uchrmasin, baribir, tovush bu fonemaning varianti hisoblanishi uchun mazkur mohiyat chegarasidan chiqmasligi lozim. *Qalam* va *katta* so‘zida 4 ta [a] tovushi mavjud bo‘lib, buning barchasi yuqorida aytilgan «quyi keng», «lablanmaganlik» umumiy belgisiga ega. Shu boisdan *a* fonemasining varianti hisoblanadi. Biroq [a] tovushlari yumshoq-qattiqligi va til oldi-til orqaligi bilan farqlanadi. *Qalam* so‘zidagi *a* tovushlari til orqa va qattiq unlilar bo‘lsa, *katta* so‘zidagi *a* lar til oldi va yumshoq. Bu belgilar *a* fonemasi mohiyatida mavjud bo‘lmay, balki *a* tovushining talaffuzi jarayonida boshqa (*q* va *k*) tovushlar ta’sirida yuzaga kelgan hodisa. Boshqacha aytganda, *a* tovushlari mohiyatiga daxldor bo‘lmagan, o‘zga, begona mohiyat zarralarining *a* fonemasi ko‘rinishiga yopishgan tajallidir. Bu tajallilar bir qarashda *a* tovushi mohiyatiga daxldordek tuyuladi. Shu boisdan darslik va qo‘llanmalarda *a* fonemasining substansial belgisidan biri sifatida mazkur xossa ham ajratiladi. Bir fonema ham tor, ham keng yoki ham jarangli, ham jarangsiz bo‘la olmaganligi kabi *a* fonemasi ham til oldi, ham til orqa tovushi sifatida voqelana olmaydi.

Demak, umumiylik va xususiylik metodologiyasi bilan qurollangan tilshunos tovushlardagi mohiyatga daxldor va daxldor bo‘lmagan jihatlarni boshqalardan ko‘ra tezroq, aniqroq ilg‘aydi.

Fonemaning mohiyati doirasidan chiqqan tovush uning varianti sanalmaydi. Masalan, *b* fonemasi jarangli undosh fonema. Talaffuzda u jarangli bo‘lsagina, *b* fonemasining varianti sanaladi. *Kitob* so‘zi *kitop* tarzida talaffuz etilsa, voqelangana *p* tovushi *b* fonemasining nutqiy varianti hisoblanmaydi. Chunki

jarangsizlashuv hodisasidagi miqdor o'zgarishi me'yor chizig'idan o'tib, sifat o'zgarishi darajasigacha yetgan va *p* fonemasi mohiyati chegarasiga kirgan. Xuddi shunday *a* fonemasi voqelanishida ham «torlik» belgisining kenglik chegarasiga yetishi bilan variant *i* fonemasi mohiyati chegarasiga kirib ketadi.

Tovush (variant)larning bir fonemaga birlashishi uchun ularning barchasida o'zgarishsiz saqlanadigan muhim bir xossa e'tiborga olinishi lozim. Bu bir guruhga kiruvchi barcha variantning ushbu guruhga kirmaydigan boshqa variantga bir xil qarama-qarshi turishi (bunday belgi, odatda, fonologik farqlovchi belgi ham deyiladi) va bir xil ma'no farqlashidir. Boshqacha aytganda, tovush (variant)lar bir fonemaga birlashishi uchun ular funksional umumiylikka ham ega bo'lishi lozim. Ma'no farqlash xossasi ana shunday funksional umumiylik. Fonema ma'no farqlash xossasiga ega. Lekin tovushning barchasi ham har doim ma'no farqlayvermaydi. Bir fonemaning nutqiy varianti o'rni ikkinchi fonemaning nutqiy varianti egallasa, so'z o'zgarib ketadi: *bosh* – *bot*, *bosh* – *bes* kabi. Lekin bir fonemaning bir varianti o'rni uning ikkinchi bir varianti bilan almashtirilsa, ma'no farqlash amalga oshmaydi. *O't* (o'simlik) so'zidagi (*o*) unlisini bir kishi til oldi, boshqasi esa, shevaning fonetik xususiyatidan kelib chiqqan holda, til orqa tovushi sifatida talaffuz etadi. Lekin ular bir fonema varianti bo'lganligi sababli o'zaro ma'no farqlash qobiliyatiga ega emas.

Demak, fonema deganda uning fizik-fiziologik xossalari majmuidan iborat ma'lumotnigina tushunmaslik kerak. Masalan, fizik-fiziologik umumiylik bo'lgan *b* balki barcha tillarda bo'lishi mumkin. Fonema esa har bir tilda o'ziga xos. Chunki fonema o'zining ijtimoiy xossasini ma'lum bir tildagina bajaradi. Buni shu bilan izohlash mumkinki, mavhum (lisoniy) *b* ning qarama-qarshiliklar tizimi, ma'no farqlash vazifasi faqat ma'lum bir til uchun xos. Boshqacha aytganda, tovushlarning ularni bir guruhga kirituvchi funksional xususiyatlari (akustik-fiziologik xossalari bilan birgalikda) faqat bir til doirasidagina amal qiladi.

Fonema funksional qo'llanishdan tashqarida amal qiladigan, muayyan tovushlar guruhidan umumlashtiriladigan mavhum tovush tipi emas. U muayyan funksiya bajaradigan tovushlar umumlashmasi. Biroq fonemani «sof funksiya» bilan ham chegaralab qo'ymaslik lozim. Chunki u eshitish a'zosiga ta'sir qiladigan va funksiya bajaradigan birlik. Biroq har ikkala xossasini ham varianti – tovush orqali namoyon qiladi.

Fonema va uning varianti bo'lgan nutq tovushi qanday munosabatda bo'lsa, yozma nutqda fonemaning grafik ifodasi va yozma tovush shunday munosabatda bo'ladi.

Fonemani talaffuz qilib va eshitib bo'lmaganligi kabi fonemaning grafik ifodasi ham ongda shartli ravishda o'rinlashgan. Talaffuz qilgan birligimiz fonema emas, balki tovush bo'lganligi kabi, *b* tarzida qog'ozga yozganimiz ham grafema (fonema ifodasi) emas, balki harf (tovush ifodasi)dir. Ongimizdagi *b* grafemasi barcha *b* harflari uchun invariant ekan, birorta harf ham grafemaning barcha xossalari birdaniga va umuman namoyon qila olmaydi. Har qanday harf individual, variant xossani o'zida mujassamlashtiradi.

Harf grafema varianti bo'lganligi kabi, bir vaqtning o'zida fonema variantining ifodasi. Har qanday tovush –fonema varianti, har qanday harf– grafema varianti.

16-§. Fonetik jarayonlar

Fonema nutqda voqelanar ekan, uning varianti nutqiy sharoit (yonma-yon kelgan tovushlar yoki qo'shimchalar ta'siriga uchrashi) tufayli turlicha namoyon bo'ladi. Natijada, tovush o'z mohiyatida bo'lmagan xossalarga ega bo'ladi. Ayrim tovush yondosh tovushga moslashadi, ayrimida o'zgarish kuchayib, boshqa tovushga almashib ketadi. Nutqda sodir bo'ladigan o'zgarish tovushning *kombinator-pozitsion o'zgarishi* deyiladi. Quyida uning turlari haqida so'z boradi.

Singarmonizm. Unli va undoshning o'zgarishi farqlanadi. Odatda, unlining nutq jarayonida o'zaro moslashishi, uyg'unlashuvi *singarmonizm* deyiladi. Singarmonizm hodisasi qisman undoshlarga ham xos. Qadimgi turkiy, eski turkiy, eski o'zbek tili singarmonizm (ohangdoshlik) qonuniga asoslangan.

Singarmonizmning ikki asosiy ko'rinishi mavjud:

- a) tanglay garmoniyasi;
- b) lab garmoniyasi.

Tanglay ohangdoshligi so'zlarning asosi yoki birinchi bo'g'inidan oxirigacha qattiq yoki yumshoq talaffuz qilish hodisasidir. Ya'ni tanglay garmoniyasida muayyan tovush, ko'pincha unli tovush yumshoqlik yoki qattqlik, til oldilik yoki til orqalik jihatidan bir-biriga moslashadi. Masalan, *qalam* so'zidagi *q* chuqur til orqa undoshi, *q* undoshi ta'sirida birinchi bo'g'indagi *a* unlisi ham til orqa tarzida talaffuz etiladi va keyingi bo'g'indagi *a* tovushi ham til orqa unlisi sifatida namoyon bo'lib, oldingi bo'g'in unlisi talaffuziga moslashadi.

Lab ohangdoshligi esa turkiy so'zlarning birinchi bo'g'inida lablangan unli bo'lsa, shu so'zlarning keyingi holatlarida lablangan unlilarning kelishidan iborat. Masalan, *boshqird*, *sog'in*, *bo'g'in* kabi.

Assimilyatsiya. Nutq tovushi qator kelganda ba'zan bir-biriga ta'sir qilib, biri ikkinchisini o'ziga moslashtiradi. Bunday hodisa *assimilyatsiya* deyiladi. Assimilyatsiya ikki xil bo'ladi: progressiv va regressiv assimilyatsiya. Agar oldingi tovush keyingi tovushni o'ziga o'xshatsa, moslashtirsa, progressiv assimilyatsiya yuz beradi: *ket+di – ketti*, *ayt+di–aytti*, *ot+dan–ottan*, *yurak+ga–yurakka*, *ek+gan–ekkan*, *qishloq+gacha–qishloqqacha*.

Keyingi tovush oldingi tovushga ta'sir qilib, uni o'ziga o'xshatsa, moslashtirsa, regressiv assimilyatsiya yuz beradi: *yigit+cha–yigichcha*, *bir+ta –bitta*, *uch+so 'm–usso 'm*.

Regressiv assimilyatsiya, odatda, progressiv assimilyatsiyaga nisbatan nutqda kamroq uchraydi. Chunki assimilyatsiyaning bu turida keyingi tovush oldingi tovushni o'ziga moslashtiradi.

Demak, talaffuz jarayoni boshlanmasdan burun soʻzning talaffuz texnologiyasi haqidagi tasavvur ham hosil boʻlmogʻi lozim.

Assimilyatsiya toʻliq va qisman boʻlishi mumkin.

Toʻliq assimilyatsiyada bir tovush ikkinchi tovushga aynan moslashadi va toʻligʻicha uning tusiga kiradi: *non+voy–novvoy, terak+ga–terakka...*

Qisman assimilyatsiyada nutq tovushidan biri ikkinchisini biron tomondan qisman oʻxshatadi (moslashtiradi): *osh+ga–oshka, ish+ga–ishka, uch+ta–ushta, pochta–poshta.*

Assimilyatsiyada, odatda, ketma-ket joylashgan tovushlarning oʻzaro moslashuvi kuzatiladi va bu kontakt assimilatsiya deb yuritiladi. Baʼzan soʻz tarkibida bir-biridan uzoqroqda joylashgan tovushlarning oʻzaro moslashuvi ham roʻy beradi va bu distant assimilatsiya deb ataladi. Masalan, *sichqon–chichqon, soch–choch* kabi.

Dissimilyatsiya. Ogʻzaki nutqda tovushlar doimo bir-biriga oʻxshayvermasdan, baʼzan uning aksi boʻladi. Ayrim paytda talaffuzda ikki oʻxshash tovush bir joyda yoki bir soʻzda kelgan vaqtda biri nooʻxshash tovushga ham aylanib qolishi kuzatiladi. Dissimilyatsiya hodisasi ham progressiv va regressiv boʻladi.

Keyingi tovush nooʻxshash tovushga aylansa, progressiv dissimilyatsiya: *zarar–zaral, zarur–zaril, birorta–bironta, muyassar–muyastar, kissa–kista* kabi. Oldingi tovush oʻzgarsa, regressiv dissimilyatsiya yuz beradi: *koridor–kalidor, ittifoq–intifoq, maqtanmoq–maxtanmoq* kabi yuz beradi.

Dissimilyatsiya hodisasi oz uchraydi. Hatto assimilyatsiyaning regressiv turiga nisbatan ham kam yuz beradi.

Metateza – ogʻzaki nutqda baʼzan yonma-yon kelgan undosh tovushlarning oʻrni almashish hodisasi: **r-y:** *daryo–dayro;* **m-gʻ:** *yomgʻir–yogʻmir;* **b-r:** *tebratmoq–terbatmoq;* **m-l:** *yamlamoq–yalmamoq;* **h-v:** *ahvol–avhol;* **p-r:** *tuproq–turpoq;* **r-g:** *oʻrganmoq–oʻgranmoq;* **gʻ-r:** *toʻgʻramoq–toʻrgʻamoq;* **n-m:** *aylanmoq–aynalmoq* va boshqalar.

Proteza – soʻz boshida bitta unlining orttirilishi **proteza** hodisasi sanaladi. Odatda, aksariyat sonor *r* tovushidan oldin *oʻ* unlisi orttiriladi: *roʻmol–oʻramol*, *roʻza–oʻraza*, *rayhon–oʻrayhon*, *rozi–oʻrozi*, *rais–oʻrais*, *rang–oʻrang*, *roʻzgʻor–oʻrazgʻor* kabi.

Ayrim holatda soʻz boshida sirgʻaluvchi va portlovchi ikki undosh qator kelganda *i* unlisi orttirilishi mumkin: *shkaf–ishkaf*, *spravka–ispravka*, *stol–istol*, *stul–istul*, *shtraf–ishtaraf*, *stansiya–istansa*.

Epenteza – soʻz boshida, oʻrtasida va oxirida ikki undosh qator kelganda, ular orasida *i*, baʻzan *u* va *a* unlisi orttiriladi: *fikr–fikir*, *hukm–hukum*, *nafs–nafis*, *doklad–dakalad*, *klass–kilass*.

Epiteza – soʻz oxirida bir oʻrinda kelgan ikki undoshdan soʻng (*a*) tovushining qoʻshilish hodisasi: *disk–diska*, *bank–banka*, *blank–blanka*, *tank–tanka*, *kios–kioska*, *otpusk–otpuska* kabi.

Prokopa – bunda soʻz boshida baʻzan unli yoki undosh tovush tushib qoladi: *yroq–iroq*, *yigna–igna*, *yogʻoch–ogʻoch*, *yirik–irik*, *yulon–ilon*.

Sinkopa – hodisasiga binoan soʻz oʻrtasidagi va oxiridagi keng unli tor unli kabi talaffuz qilinadi va ayrim holatda tushib qoladi: *rektor–rektir*, *plan–pilon*, *traktor–traktir*, *avtor–avtir*, *direktor–direktir*, *generator–generator*, *oʻgʻil+im–oʻgʻlim* kabi.

Apakopa – soʻz oʻzagidagi oxirgi unli yoki undoshning tushishi hodisasi: *doʻst–doʻs*, *xursand–xursan*, *gazeta–gazit*, *smena–smen*, *obroʻy–obroʻ*, *gʻisht–gʻish*, *podshoh–podsho* va hokazo.

Sinerezis – hodisasiga koʻra soʻz oʻrtasida bir joyda kelgan ikki unlining biri kuchsizlanadi va nutqda tushib qoladi. Ikkinchi unli fonema esa choʻziq talaffuz etiladi: *maorif–mo:rif*, *saodat–so:dat*, *qiroat–qiro:t*, *jamoat–jamo:t*, *shahar–sha:r*, *zahar–za:r* kabi.

Reduksiya – soʻzning birinchi boʻgʻinida biror unlining, odatda, tor unlining kuchsizlanib talaffuz qilinishidir. Masalan,

bir, bil, til soʻzlari bir boʻgʻinli boʻlganligi va urgʻu shu soʻzdagi *i* unlisiga tushganligi tufayli bu soʻzlardagi *i* unlisi meʼyordagidek talaffuz qilinadi va eshitiladi. Lekin shu soʻzlarning oxiriga ikkinchi bir boʻgʻin qoʻshilishi bilan, urgʻu ham ikkinchi boʻgʻinga koʻchadi. Natijada, birinchi boʻgʻinidagi *i* unlisi kuchsizlanadi va eshitar-eshitilmas holda sust talaffuz qilinadi: *bilak, tilak, biroq*. Birinchi boʻgʻindagi urgʻuning ana shunday kuchsizlanib talaffuz qilinishi reduksiya hodisasiga misol boʻla oladi (*reduksiya* soʻzining lugʻaviy maʼnosi «kuchsizlanish», «orqaga qaytish», «pastga tushish» demakdir). Reduksiyaga quyidagi soʻzlarning birinchi boʻgʻinida kelgan «*i*»ning kuchsizlanib talaffuz qilinishi ham misol boʻla oladi: *pishiq, shira, pishak, (qiliq), (ichak)* kabi. Reduksiyaning ikkinchi boʻgʻinda kelishi ham uchrab turadi. Bu hodisa soʻzga uchinchi boʻgʻin qoʻshilganda sodir boʻladi – ikkinchi boʻgʻindagi unli tamoman kuchsizlanib, tushib qoladi. Masalan, *burun– burni, boʻyin – boʻyni, egin – egni, keyin – keyni* singari.

Eliziya –unli bilan tugovchi va unli bilan boshlanuvchi ikki soʻzning qoʻshilishi natijasida unli tovushdan birining tushib qolish hodisasi. Bunda bir necha holat kuzatiladi:

a) birinchi soʻz oxiridagi unli tushib qoladi: *yoza oladi – yozoladi, bora oladi –boroladi, qora ot – qorot*;

b) unli bilan boshlanuvchi ikkinchi soʻzning bosh unlisi tushib qoladi: *borar ekan – borarkan, borar emish–borarmish, yozgan ekan – yozgankan, mulla aka–mullaka, ne uchun–nechun* kabi:

d) *Abdusalom* soʻzining *Absalom, Abdujabbor* soʻzining *Abjabbor, olib kel* soʻzining *opke* tarzida talaffuz qilinishi natijasida bir unli va bir undoshning tushib qolishi ham eliziyaning yuqori, murakkablashgan koʻrinishi hisoblanadi. Bunday holda soʻzlarning qisqargan shakli hosil boʻladi.

Geminatsiya – ikkita bir xil undoshning soʻz tarkibida qavatlanishi: *yashamagur–yashshamagur, uchhalasi–uchchalasi* kabi. Bunday qavatlanish maʼlum uslubiy maqsadlarda yuzaga

keltirilishi ham mumkin. Masalan, *maza–mazza, rosa – rossa, juda–judda* kabi.

Gaplogiya – yasama soʻz tarkibida birin-ketin kelgan ikkita bir xil boʻgʻindan birining tushirib qoldirilishi. Bu hodisa koʻproq ixchamlashtirish, nutq tejamkorligi asosida sodir boʻladi. Masalan, *morfofonologiya–morfonologiya, mineralologiya–mineralologiya*.

17-§. Morfonologiya

Maʼlumki, fonema varianti soʻz va morfema tarkibida uni tashkil etuvchi sifatida ishtirok etar ekan, boshqa tovush bilan kombinatsiya hosil qilish jarayonida va pozitsion omil taʼsirida turli oʻzgarishlarga uchraydi – har xil morfem variant vujudga kelishiga sabab boʻladi. Substansial yondashuvda esa variantlashuv va nutq sharoitiga mos variantning tanlanishi tilning tarkibiy qismi boʻlgan meʼyorga daxldorligi bilan muhim ahamiyat kasb etadi.

Soʻz invariant – allovariant – variant munosabati xususida ketar ekan, morfema variantlashuvining:

1) sof fonetik (orttirma nisbat shakllari: *-dir– -tir, -kaz– -qaz*; oʻzlik va majhul nisbat shakllari: *-in – -l, -in– -l*;

2) morfologik (kesimlik shakllari: *-man, -m; -miz, -k; edi, di*);

3) funksional-sintaktik (orttirma nisbat shakllari: *-kaz – -dir, -sat– -r*;

4) leksik (kichraytirish shakli: *-choq, -chak*) kabi turlari mavjud boʻlib, bu variantlarni ikki:

a) asemantik (sof fonetik);

b) semantik (morfologik, funksional-sintaktik, leksik) turga ajratish mumkin.

Soʻz va morfema tarkibidagi har qanday tovush almashinuvi, avvalo, fonetik-fonologik tabiatli, semantik qiymatga ega emas. Morfonologiya morfemik-morfologik variantning ana shu koʻrinishlari voqelanishining meʼyoriy jihatini tekshiradi. Bu esa

bugungi kunda til strukturasi fonetik, leksik va morfemik sathlari oralig'ida ajratilayotgan morfonologiyaning aslida fonetika-fonologiya doirasida qaralishi lozimligini ko'rsatadi.

O'zbek substansial tilshunosligi tilning lison-nutq bo'linishida morfonologiyani me'yorda, sathdagi o'rnini esa fonologiyada ko'radi.

Morfonema haqida. Ma'lumki, fonema variantlari so'z va morfemalar tarkibida uni tashkil etuvchi sifatida ishtirok etar ekan, boshqa tovush bilan kombinatsiyalar hosil qilish jarayonida turli o'zgarishga uchraydi.

Aksariyat tilshunoslik atamaları kabi *morfonologiya* ham ikki ma'noli:

1) ma'lum bir qurshovdagi leksema va morfema nutqiy varianti tarkibidagi fonetik o'zgarish sistemasi;

2) tilshunoslikning shu o'zgarishni o'rganuvchi sohasi.

Morfema – nolug'aviy ma'no ifodalovchi eng kichik lisoniy birlik. Fonemaning so'zning so'z yoki qo'shimcha bilan, shuningdek, qo'shimchani qo'shimcha bilan birikuv natijasida yuz beradigan fonetik o'zgarish natijasidagi varianti ham mavjud. Masalan, *ong*, *ot*, *son* kabi so'zlarga fe'l yasovchi qo'shimcha qo'shilganda, o'zak tarkibidagi *o* tovushi *a* tovushiga aylanadi. Demak, *o* va *a* tovushi kompleksi bir morfonema, ya'ni «*o-a*» morfonemasi. Ammo bu fonetika obyekti sifatida ikki fonemaning varianti.

Tilshunoslikda morfonologiya va uning birligi masalasi atrofida munozara davom etmoqda.

Morfonologiyada quyidagi masalalar o'rganilishi tavsiya etiladi:

– so'z va bo'g'inning fonetik strukturasi;

– so'z va qo'shimchani ma'lum qurshovdagi fonetik varianti.

So'z va bo'g'in tuzilishi. Turkiy tillarda so'zlar o'zakning bir bo'g'inli ekanligi bilan xarakterlanadi. Bu bo'g'in to'rt xil fonetik strukturaga egadir:

- 1) CVC; 2) CV; 3) VC; 4) V.

Hozirgi o'zbek tilida CVC tipidagi o'zak boshida «dj», «ng»dan boshqa barcha undosh kela oladi: *bor, tor, zor, nor, kor, yor, sol, xoll, lol, rol, mol, pol, shol, fol, val, jar* kabi.

Turkiy o'zak boshida (CCVC tarzida (*traktor, trassa* kabi) undoshlar qavatlanib kelmaydi.

Morfemalarning fonetik strukturasi quyidagicha:

- 1) CVC (*-kaz – o'tkaz, ketkiz*);
- 2) CV (*-qi – chopqi, gi – kuzgi*);
- 3) VC (*-im – kitobim, uyim*);
- 4) V (*-a – tuna, ata, sana*);
- 5) C (*-k – kurak, tilak*).

So'z va morfema variatsiyasi. Agglyutinativ morfonema.

Turkiy tillar garchi ustuvor agglyutinatsiyaga ega bo'lsa-da, baribir ularda ham kombinatsion o'zgarish sodir bo'lib turadi. Morfemaning o'zakka, o'zakning o'zakka qo'shilishi natijasidagi o'zgarishlar turkiy tillarda fuziya unsuri mavjudligidan dalolat beradi. Bu esa agglyutinativlik, flektivlik yoki amorflik muayyan tillar uchun mutlaq hodisa emasligidan kelib chiqadi. O'zbek tilida agglyutinatsiya jarayonidagi quyidagi morfonologik holatlar kuzatiladi.

1. Unlilar almashinuvi:

- a) *o – a*: *ong – angla, ot – ata, son – sana, yosh – yasha*;
- b) *a – o*: *tarqa – tarqoq, yara – yaroq, chanqa – chanqoq, so'ra – so'roq, alda – aldoq, tara – taroq*;
- d) *i – u*: *sovi – sovuq, govi – qovuq, quri – quruq*;

2. Undoshlar almashinuvi:

- a) *q – g'*: *qiliq – qilig'i, bo'liq – bo'lig'i, qiziq – qizig'i*;
- b) *k – g*: *bilak – bilagi, tilak – tilagi, kichik – kichigi*;
- d) *g – k*: *bargga – barkka, eggan – ekkkan, teggan – tekkan*;
- e) *n – z*: *bizni – bizzi, sizni – sizzi, qizni – qizzi*;
- f) *n – t*: *otni – otti, o'tni – o'tti, toshni – toshti*;
- j) *n – r*: *dorni – dorri, shaharni – shaharri*;
- k) *n – p*: *gapni – gappi, qopni – qoppi*.

Bunday misollarni ko‘plab keltirish mumkin.

Kompozitsion derivatsiya va analitik shakl yasalishidagi morfonema. Kompozitsion derivatsiya va analitik shakl yasalishi jarayonida so‘zga fonetik-intonatsion yaxlitlik berish uchun qator fonetik va morfonologik hodisa (urg‘u, tovushlar almashinuvi, fonetik qayta bo‘linish) ishtirok etadi.

Qo‘shma so‘z va analitik so‘zshakllarni hosil qilishdagi morfonologik o‘zgarishda urg‘uning roli juda katta.

Bu turdagi morfonologik o‘zgarishning ayrimlarini ko‘rib o‘tamiz.

1. Har ikki a‘zo yopiq bo‘g‘inli bo‘lganda:

a) *n – m: o‘n besh – o‘m besh;*

b) *b – v: belbog‘ – belvog‘;*

d) *ch – s: uch so‘m – us so‘m;*

e) *b – p: ichib qo‘y – ichip qo‘y;*

f) *n – m: o‘n bir – o‘m bir.*

2. Birinchi a‘zo ochiq bo‘g‘in bilan tugab, ikkinchi bo‘g‘in yopiq bo‘g‘in bilan boshlanganda:

a) *b – v: bora berdi – boraverdi;*

b) *k – g: bu kun – bugun.*

3. Birinchi a‘zo yopiq bo‘g‘in bilan tugab, keyingi bo‘g‘in ochiq bo‘g‘in bilan boshlanganda ham uzvlar yaxlitligini ta‘minlash uchun morfonologik hodisa (tovush tushishi) yuz beradi:

a) *e tushishi: kelar emish – kelarmish;*

b) *b – v va i tushishi: bosib oldi – bosvoldi.*

4. Fonetik qayta bo‘linish:

qayn ona – qaynona(m) – qayna(m)

qayn ota – qaynota – qaynata

qayn ini – qaynini – qayni.

Reduplikatsiya jarayonidagi o‘zgarish. Juft so‘zning ko‘pchiligida uzvlarning biri ikkinchisining fonetik o‘zgarishi asosida bo‘ladi. Bu ham morfonologik hodisaning yorqin ko‘rinishi. Misollar:

1. Birinchi uzvi o'zgaradi:

a) *t-s: butun –bus-butun;*

b) *t-p: katta – kap-katta;*

d) *k-m: ko 'm-ko 'k;*

e) *q-r: qop-qora.*

2. Ikkinchi uzvi o'zgaradi:

a) *y-p: yog 'och – yog 'och – pog 'och;*

b) *m-s: mol – mol – sol;*

d) *m-p: mol – mol – pol;*

e) *t-m: tugun – tugun-mugun;*

f) *t-p: tugun – tugun-pugun.*

Demak, ma'lum bo'ladiki, bir leksema yoki morfemaning variantini yuzaga chiqaruvchi almashinuvchi tovush juftligi *morfonema* deyiladi.

18-§. Orfoepiya

Nutq tovushi talaffuzini belgilashda tovushning to'g'ri aytilishi asosiy rol o'ynaydi. O'zbek tili talaffuzi me'yorini o'rganishda ayrim tovushlarni talaffuz qilish qonuniyatini bilish zarur. Ulardan asosiylari quyidagilar:

1. *b* undoshi bilan tugaydigan *sarob, xitob, adab, maktab, tilab* kabi so'zlarning oxiri o'zbek tilining deyarli hamma shevasida *p* tarzda talaffuz qilinadi va bu hol talaffuz uchun me'yoriy hodisa hisoblanadi. Lekin bu so'zlarning oxiriga affiks yoki bir unli tovush qo'shilishi bilan *p* tovush yana *b* tarzida talaffuz qilinadi: *kitobi, maktabi*. Xuddi shunga o'xshash *b* tovushining so'z oxirida *p* tarzida talaffuz qilinishi *borib, kelib, aytib* singari fe'llarda ham mavjud.

2. Og'zaki nutqda va deyarli barcha o'zbek shevasida *uchta* so'zi – *ushta, uch so'm* so'zi – *usso'm, besh so'm* so'zi – *bessum, quchdi* so'zi – *qushdi, yechdi* so'zi – *yeshdi, izsiz* so'zi – *issiz, yuzsiz* so'zi – *yussiz* tarzda talaffuz qilinadi va bunday talaffuz qilish adabiy talaffuz me'yoriga muvofiq. Lekin *toshni* o'rnida

toshshi, tishni oʻrnida *tishshi*, *soʻzni* oʻrnida *soʻzzi*, *qorni* oʻrnida *qorri*, *kimni* oʻrniga *kimmi* tipidagi ayrim talaffuzlar va *oʻrda*, *shoʻrda*, *oʻtta*, *shoʻtta*, *aqqa*, *baqqa* kabi shakllar adabiy talaffuz meʼyoriga mos emas. Chunki bunday qoʻllash koʻpchilik shevaga emas, balki bir yoki bir tipli shevalarga xos boʻlganligi uchun umumxalq tilining talaffuzini aks ettirmaydi. Ikkinchidan, ular ogʻzaki nutqda har xillikni koʻpaytiradi.

3. *Maroqand, dardmand, qand, band, poʻst* kabi birliklar soʻngidagi *d* tovushining nutqda *t* tarzda talaffuz qilinishini yoki shu turdagi soʻzning baʼzilarida soʻz oxiridagi *d* yoki *t* undoshining ogʻzaki nutqda tushib qolishini (*xursan, Samarqan, goʻsh, pas* singari) ixchamlikka intilish nuqtayi nazaridan, tilimiz tabiatini hisobga olgan holda va anʼana boʻlib qolganligidan talaffuz meʼyoriga muvofiq kelishini eʼtirof etishga toʻgʻri keladi.

4. Ogʻzaki nutqda *olsa, solsa, olgan* singari soʻzlar talaffuzida *l* tovushini koʻp hollarda tushirib qoldirish ham bugungi kunda adabiy talaffuz meʼyoriga aylanib qolgan. *Sopti, qipti, qopti, ketarkan, sovor, ayt* kabi soʻzlarning ogʻzaki nutqdagi talaffuzi ham shu hodisaga kiradi.

5. *Buncha-muncha, bundan-mundan* tipidagi soʻzning adabiy nutqimizda baravar ishlatilishi ham adabiy talaffuz meʼyoriga zid emas. *Tanbur* soʻzining *tambur* tarzida, *sunbula* soʻzining *sumbula* tarzida talaffuz qilinishi ham talaffuz meʼyorigidan chetga chiqish boʻlmaydi.

6. *Chiroq, oyoq, yonoq, yaproq* tipidagi soʻzlarning oxiridagi *q* tovushini *gʻ* tarzida aytish nutqimizdagi shu soʻzlarning asli holatiga toʻgʻri kelmaganidek, oʻzbek tilining tabiatiga ham mos emas. Shuning uchun ham yuqoridagi soʻzlar oxiridagi *q* tovushini oʻzining orfografik holatini saqlagan holda ogʻzaki nutqda ham *q* tarzida talaffuz qilish maqsadga muvofiq. Ayni vaqtda bu talaffuz bilan imlo muvofiqligini taʼminlaydi.

7. Hozirgi yozuvimizda bir xil yoziluvchi ayrim soʻzlar ham borki, ularning ogʻzaki talaffuzi farq qiladi va bu farqni nutqda aralashtirish yaramaydi. Masalan, *ravshan* va *tavsiya* soʻzlaridagi

v tovushi og'zaki nutqda *u* ga moyil qilib lab-lab v tarzda talaffuz etilmog'i lozim. Bu so'zlardagi v ni *f* tarzida talaffuz qilish hozirgi talaffuz me'yorida chekinishdir.

8. Og'zaki nutqda bir tovush bilan boshqa bir tovush almashinib qo'llanilishi mumkin. Masalan, *ketdi* so'zini *ketti*, *boramiz* so'zini *boramis*, *baland* so'zini *balan* kabi. Bu qoida ko'proq undoshga xos. Lekin u ba'zan unliga ham joriy qilinishi mumkin. Masalan, *shu yerda* birikmasi xalq shevasining deyarli ko'pchiligida *shierda* deb talaffuz qilinadi va bu hol adabiy talaffuzme'yorida chetga chiqish bo'lmaydi. Biroq unlini almashtirib talaffuz qilish undoshni almashtirib talaffuz qilishga nisbatan amalda kam uchraydi. Chunki unlini almashtirib talaffuz qilish ko'pincha so'z ma'nosining buzilishiga olib keladi. Masalan: *kir – ker – kar – kor – ko'r*; *sil – sel – sal – sol – so'l*.

9. Undoshlarning talaffuzi ham muhim ahamiyat kasb etadi va ularni noto'g'ri talaffuz qilish qo'pol xatolarga olib kelishi mumkin. Masalan, ba'zan *ng* tovushi yozilishiga qarab *n+g* tarzida (*borin-giz*, *kelin-giz*, *o'zin-giz* kabi) talaffuz qilinmoqda. Holbuki *ng* tovushi aslida *n* tovushiga o'xshash sodda bir tovush bo'lib, unda burun rezonansi kuchliroqdir. Alfavitda bu tovush o'zining alohida grafik belgisiga ega bo'lmay, qo'shimcha *g* tovushi yordamida ikki harf bilan berilganligi tufayli alifbodagi bu kamchilik imlo orqali talaffuzga salbiy ta'sir etib, ba'zi so'zlarni buzib talaffuz qilishga sabab bo'ladi. Demak, unli va undosh tovushni to'g'ri talaffuz etmaslik jiddiy chalkashlik va nuqson tug'dirishi mumkin.

10. O'zbek tiliga o'zlashganbaynalmilal so'zning deyarli hammasi aslida qanday qo'llangan bo'lsa, og'zaki adabiy nutqda ham asosan asliga mos ravishda talaffuz qilinadi. Bunga *fabrika* so'zining *pabrika* emas, asl holicha *fabrika* tarzida talaffuz etilishi misol bo'la oladi. Shuningdek, *avtomobil* so'zini *aftamabil*, familiyalarning oxiridagi *-ov* affiksini *-of* tarzida, xotin-qizlar familiyasidagi *-v* ni esa lab-lab *-v* tarzida *u* unlisiga yaqin talaffuz qilish ham talaffuz me'yorida chekinish hisoblanmaydi.

O'zbek tilida orfoeriya me'yorlari mukammallashtirilishi zarur.

Mavzu yuzasidan savol va topshiriqlar

1. Muloqot jarayonida nutq tovushi o'zida qanday jihatni birlashtirgan murakkab nutqiy birlik sifatida namoyon bo'ladi?

2. Fonetikaning turlari haqida gapiring.

3. Fonologiya nima?

4. N.S.Trubetskoy «Fonologiya asoslari» asarida fonologik ziddiyatni qanday tasniflaydi?

5. Fonemalarning asosiy, sistema hosil qiluvchi belgisi qaysi?

6. Unli fonemalarning asosiy belgilariga ko'ra tasnifi haqida gapiring.

7. Unli fonemaning har biri necha belgidan iborat va ular qaysilar?

8. O'zbek tilida unli fonemalar qanday ziddiyatni hosil qiladi?

9. Hozirgi o'zbek tilida nechta undosh fonema bor?

10. Ziddiyatda turgan fonemaning birida bor, ammo ikkinchisida mavjud bo'lmagan belgi qanday ataladi?

11. Undosh fonemalar artikulyatsion o'rniga ko'ra qanday munosabatlarga kirishadi?

12. Hosil bo'lish usuliga ko'ra undosh fonemalar qanday ziddiyatni yuzaga keltiradi?

13. Fizik (akustik) va fiziologik (artikulyatsion) o'xshashlik deb nimaga aytiladi?

14. Bir fonema ham tor, ham keng yoki ham jarangli, ham jarangsiz bo'la oladimi? Sababini tushuntiring.

15. Grafema nima?

16. Fonema variantining ifodasi haqida nimalar deya olasiz?

17. Tovush kombinator-pozitsion o'zgarishining qanday turlari bor?

18. Singarmonizm haqida nimalarni bilasiz?

19. Assimilyatsiya qanday hodisa?

20. Og‘zaki nutqda ba‘zan yonma-yon kelgan undosh tovushlarning o‘rin almashishi jarayoni qanday nomlanadi?

21. So‘zning birinchi bo‘g‘inida biror unlining, odatda, tor unlining kuchsizlanib talaffuz qilinishi qanday hodisa?

22. Kompozitsion derivatsiya va analitik shakl yasalishidagi morfonema haqida nimalar deya olasiz?

23. Morfema variantlashuvining qanday turlari mavjud?

24. Reduplikatsiya jarayonidagi o‘zgarish nima?

25. Bir leksema yoki morfemaning variantini yuzaga chiqaruvchi almashinuvchi tovush juftligi qanday nomlanadi?

26. O‘zbek tili talaffuz me‘yorlari qaysi qonuniyat asosida ishlab chiqilgan?

GRAFIKA. IMLO

Tayanch tushunchalar. *Grafika, og'zaki nutq, yozma nutq, yozuv, klinopis, mix yozuvi, oromiy, karoshta, so'g'd, xorazm yozuvi, runik yozuvi, O'rxun-Yenisey, uyg'ur yozuvi, arab yozuvi, «Xatti Bobur», lotin, kirill, imlo, fonetik tamoyil, morfologik tamoyil, tarixiy-an'anaviy yozuv, farqlash tamoyili, shakliy tamoyili.*

19-§. Grafika

Grafika grekcha *graphikos* so'zidan olingan bo'lib, tilshunoslikda «yozuv» degan ma'noni anglatadi. Grafika tilning fonetik-fonologik, leksik-semantik va morfologik birliklarini yozuvda ifodalash uchun shakllantirilgan optik-grafik belgilar tizimidir. Bu tizim belgilarining har biri grafik tilshunoslikda grafema deyiladi. Yozuvning tovush tili bilan aloqasi, odatda, ana shu grafemalar vositasida amalga oshiriladi. Shuning uchun grafema muayyan til yozuv tizimining eng asosiy strukturaviy va funksional birligi sanaladi.

Tilshunoslikda yozuvning piktografik, ideografik va fonografik kabi turlari o'rganilgan.

O'zbek yozuvi hozirgi holatga kelgunicha uzoq tarixiy yo'lni bosib o'tgan.

Til va yozuvning o'zaro munosabatl. Yozuv ijtimoiy talab asosida jamiyatning muayyan taraqqiyot davrida paydo bo'lgan va uning rivojlanishi bilan bog'liq ravishda mukammallasha borgan. U tildan keyin jamiyat tomonidan qo'lga kiritilgan eng katta madaniy yutuqlardan biri va tilning ifodasi sifatida jamiyatga xizmat qiladi. Ba'zi hollarda esa tilda bo'lmagan imkoniyat yozuv orqali yuzaga chiqadi. Masalan, yozuv tufayli kishilarning uzoq masofadan ham bir-birlari bilan, hatto avlodlar bilan ham aloqa bog'lash imkoniyati mavjud.

Biroq yozuvning tilga nisbatan o'ziga xos kamchiliklari ham bor. *Birinchidan*, u tilning to'liq aksi emas, balki yozuvdagi shartli va sun'iy aksi. Shuning uchun ham tilning xizmat doirasiga zid ravishda yozuvning xizmat doirasi chegaralangan. *Ikkinchidan*, yozuv orqali ish ko'rilganda vaqtdan yutqaziladi. *Uchinchidan*, yozuv maxsus vositasiz, ya'ni yozuv asbobisiz amalga oshmaydi. *To'rtinchidan*, yozuv savodi yo'q kishi uchun, shuningdek, tegishli sharoit bo'lmagan taqdirda (masalan, qorong'ida) ahamiyatini yo'qotadi. Bundan tashqari, til jamiyatning barcha a'zolariga baravar xizmat qilganidek, jamiyat taraqqiyoti davomida o'z shaklini keskin o'zgartirmagan holda o'sib, mukammallashib boradi. Yozuv esa, bir tomondan, tilga nisbatan kam o'zgaradi, ikkinchidan, u aloqa vositasining shartli shakli sifatida o'z tusini yangi ijtimoiy-siyosiy o'zgarish yoki jamiyatning talabiga muvofiq nisbatan tezroq yoki butunlay o'zgartirishi ham mumkin. Qisqasi, yozuv ko'p jihatdan tilga yaqin bo'lib, ba'zi holda uning o'rmini bosa olsa ham, lekin funksiyasi jihatdan unga nisbatan ancha chegaralangan.

Yozuvning asosiy xususiyatidan yana biri uning grafik belgi bo'lib xizmat qilishi. Kishilik jamiyatida yozuv uchun grafik belgi qabul qilinganiga qadar kishilar har xil jonli va jonsiz predmetlardan simvolik tarzda foydalanar edi. (Masalan, olov yoqib, toshlarni har xil shaklda qo'yib, daraxtlarni o'yib va ularga belgi qo'yib, qushlar yoki itlar orqali xabarlashish va b.).

Yozuv o'z-o'zidan paydo bo'lmay, balki ma'lum bir ehtiyoj va zarurat asosida fikrni uzoq masofaga yetkazish talabi bilan yaratilgan. Shu bilan birga, yozuvning tovush tilidan farqli o'laroq o'ziga xos xarakterli belgilari bor.

Birinchidan, yozuv mustaqil va asosiy aloqa vositasi bo'lolmaydi. U asosiy aloqa vositasi bo'lgan til uchun yordamchi hisoblanadi. Shuning uchun ham yozuv jamiyat taraqqiyotining keyingi davrida paydo bo'lgan. Buning ustiga yozuv o'tmishda jamiyat a'zolarining barchasiga emas, balki uning faqat bir qismigagina xizmat qilar edi.

Ikkinchidan, yozuvning asosiy vazifasi nutqni uzoq masofaga yetkazish va keyingi davrlarga o'zgarishsiz qoldirish uchun xizmat qilishdan iborat.

Uchinchidan, ko'z bilan qabul qilinadigan grafik belgi yozuvning asosiy quroli hisoblanadi.

Demak, yozuv ko'z bilan ko'radigan va kishilar o'rtasida o'ziga xos aloqa vositasi bo'lib xizmat qiladigan grafik belgilar sistemasi bo'lib, uning jamiyatda o'ziga xos katta o'rni va xizmati bor, ya'ni yozuv ma'lum bir masofa bilan ajralgan odamlar orasidagi aloqani yaxshilashda, yozma adabiyotni va yozma adabiy tilni yuzaga keltirishda, ma'lum bir davrda yaratilgan madaniy-adabiy yodgorlikni keyingi davrga yetkazib berishda nihoyat darajada muhim rol o'ynaydi.

Og'zaki nutq va yozma nutq. Nutq ifoda shakliga ko'ra, eng avvalo, 2 turga bo'linadi:

1) ichki nutq va 2) tashqi nutq.

Tashqi nutq ham o'z navbatida 2 turga ajratiladi:

a) og'zaki nutq hamda b) yozma nutq.

Og'zaki nutq – muayyan shaxs nutqning tabiiy ko'rinishi. Yozma nutq esa shu tabiiy nutqning yozuvdagi ifodasi. Shunga ko'ra, og'zaki nutq o'zining tabiiyligi, ta'sir doirasi va talaffuz xususiyatiga ko'ra, yozma nutqdan jiddiy farq qiladi. Og'zaki nutq – fikrni ifodalashning asosiy vositasi. Unda tovush kompleksi, ba'zan ayrim tovush vositalari bilan fikr bayon etiladi. So'zlash hamisha eshitish, idrok etish bilan uzviy bog'liq.

Nutqning yozma shaklida esa kishilar o'z fikrini turli shartli belgilar bilan ifoda etadi. Zero, yozma nutq tabiiy nutqning shartli ko'rinishi bo'lib, fikrni ifodalash vositasi sifatida u ma'lum darajada chegaralangan. Shuning uchun ham nutqning yozma shakli qanchalik katta ahamiyatga ega bo'lmasin, u tabiiy nutqning o'rnini to'la bosa olmaydi, balki yordamchi vosita bo'lib xizmat qiladi, xolos.

Grafemalar o'zlarining tildagi muqobiliga (kodlashtirilgan shakliga) va yozuvdagi vazifalariga ko'ra *fonografema*,

prosodemografema, logografema, morfografema kabi tiplarga bo'linadi. Fonografema tovush tilidagi fonemalarni ifodalaydi: a, o, u; d, s, h, m kabi. Prosodemografemalar tovush tilining ritmik-intonatsion vositalari(urg'u, ohang, melodika, pauza kabilar)ni yozuvda ifodalash uchun xizmat qiladi. O'zbek tilidagi urg'u, 10ta tinish belgisi shu siraga kiradi. Logografemalar-tushunchalarni yoki tushuncha nomi bo'lgan so'zlarni yozuvda ifodalaydigan grafemalar (raqamlar, simvollar): 7, 9, 15, 21; XIV, XX; XL (60), L (50), D (500) kabi. Morfografemalar so'z tarkibidagi ma'noli qismlar(morfemalar)ni ifodalovchi belgilar. Masalan, -(chiziqcha); matematik simvollar +(qo'shuv); astronomik belgi yoki yo'l belgilari va h.

20-§. Yozuvning tarixiy ahamiyati

Yozuvning kelib chiqishi hamda takomillashuvi jamiyat taraqqiyoti va uning madaniy darajasi bilan bog'liq. Yozuv jamiyatning eng buyuk madaniy kashfiyotlaridan biri, kishilik jamiyatining intellektual salohiyatini yozuvsiz tasavvur etib bo'lmaydi.

Xalqlarning qadimiy yozuvini o'rganish juda katta nazariy va amaliy ahamiyatga ega. Yozuvni o'rganish va ilgari davrda yaratilgan yozma yodgorlikni o'qish qadimda amal qilgan tilning leksik-grammatik xususiyatini, o'sha yodgorlik egasi bo'lgan xalqning tarixiy urf-odati va madaniyati bilan yaqindan tanishish imkoniyatini beradi.

Agar yozuv bo'lmaganda, ajdodlarimiz tomonidan yaratilgan yuksak madaniyat namunalari bizgacha yetib kelmagan bo'lar edi. Homer, Beruniy, Yusuf Xos Hojib, Firdavsiy, Nizomiy, Ulug'bek, Navoiy, Bobur, Pushkin kabi buyuk siymolarning ajoyib fikrlaridan bahramand bo'la olmas edik.

Jamiyatda kitob, gazeta, jurnal va umuman matbuotning ta'lim-tarbiyaviy ahamiyati yuksak darajaga ko'tarila borayotgan

hozirgi paytda yozuvning, yozma nutqning roli ham o'sib, ta'sir doirasi kengayib bormoqda.

21-§. O'zbek yozuvi tarixidan qisqacha ma'lumot

Statistik ma'lumotlarga ko'ra, dunyoda taxminan 5621ta til va sheva mavjud bo'lib, hozirgacha ulardan 500 tasigina o'rganilgan, xolos. Har uch tildan bittasining yozuvi bo'lmay, ularning aksariyati faqat og'zaki nutq shakliga ega. Dunyo tillaridan faqat 40tasigina og'zaki va yozma jihatdan mukammal shakllangan deb hisoblanadi. Faxrlansak arziydiki, o'sha 40ta tilning orasida o'zbek tili ham bor.

Markaziy Osiyo xalqlari, jumladan, o'zbek xalqi ham qadimdan turli yozuvlardan foydalanib kelgan. O'zbek yozuvlari tarixida amalda ishlatib kelingan asosiy yozuv sistemasini fonografik, ya'ni tovush yozuvi, harfiy yozuv yoki alfavit tashkil etgan. O'zbek xalqi Markaziy Osiyoning boshqa xalqlari singari *oromiy, yunon, karoshta, sug'd, xorazm, qo'shan, eftalit, pahlaviy, suriya, hind, urxun (runik), uyg'ur, arab* yozuvi kabi bir qancha yozuvlardan foydalangan. O'rxun-runik yozuvi turkiy xalqlarning o'z yozuvi sifatida e'tirof etiladi.

Sobiq sho'ro davrida boshqa sharq xalqlari bilan bir qatorda avval lotin, keyinchalik esa rus grafikasiga asoslangan yozuvni qabul qilish o'zbek xalqi hayotida o'ziga xos hodisa bo'ldi.

Eramizdan avvalgi VI-IV asrlarda Markaziy Osiyoning Eronga yaqin hududida rasmiy yozuv sifatida klinopis, ya'ni mix yozuvi ishlatilar, ayrim joylarda esa xalqaro diplomatik muomalada oromiy yozuvi qo'llanilib, klinopisdan birmuncha oddiy va qulay edi. Turli yodgorliklarda qayd etilishicha, eramizdan oldingi III-I asrlarda oromiy yozuvi bilan bir qatorda yunon va karoshta yozuvi ham ishlatilgan.

Hozirgi eramizdan boshlab so'g'd yozuvi qo'llanila boshladi. Bu yozuv taxminan VI asrgacha davom etdi. II asrning oxiri va III asrning boshida Xorazm shohi chiqargan pullarda xorazm yozuvi

uchraydi. Bu yozuv Markaziy Osiyoda ancha keng tarqalgan bo'lib, u oromiy yozuviga yaqin edi.

V–VIII asrlar davomida turkiy xalqlar O'rxun-Yenisey yozuvidan keng foydalangan. Bu yozuv runik yozuv deb ham yuritiladi. Enisey daryosi havzasidan topilgan O'rxun yozuvi yodgorliklari haqida dastlab XVIII asrning boshida rus xizmatchisi Remezov xabar berdi. Keyinroq shved zobiti Iogann Stralenberg shu daryo havzasida noma'lum yozuvli tosh borligini qayd etadi. Bu haqda olim Messershimdt ham o'z asarlarida ma'lumot berib o'tadi. Ammo uzoq vaqt davomida olimlar bu yodgorliklarni o'qishga, uning qaysi xalqqa tegishli ekanligini aniqlashga muvaffaq bo'la olmadilar.

XIX asrning birinchi choragida «Sibirskiy vestnik» («Sibir axboroti») jurnalida Grigoriy Spasskiyning Yenisey yodgorliklari haqidagi maqolasi bosildi. Bu maqola lotin tiliga tarjima qilinib, u ko'plab mamlakatlarning olimlariga yetib bordi. Lekin turli mamlakat olimlari uni turlicha talqin qila boshladilar.

1890-yilda Fin-Ugor ilmiy jamiyati O'rxun daryosiga arxeologik ekspeditsiya uyushtirdi. 1891-yil esa Rossiya Fanlar akademiyasi akademik V.V.Radlov boshchiligida O'rxunga katta ekspeditsiya yubordi. 1892-yilda bu ekspeditsiyaning ish natijalari ikkita atlas holida nashr qilinib, ularda noma'lum yozuv yodgorliklarining surati, ular topilgan joylarning plani, xaritasi va boshqa ma'lumotlar berilgan edi. Yodgorliklarni birinchi bo'lib daniyalik Vilgelm Tomsen o'qishga muvaffaq bo'ldi. U o'qishda turli alfavitlarga tayanmay, ishni harflarning o'zaro nisbati va o'xshashliklarini aniqlashdan boshladi. Turkiy tillardagi ba'zi bir tovushlarning qator kelish yoki kelmaslik holatini aniqlab, uni yodgorlikka solishtirib ko'rdi. Yodgorlik yozuvini chapdan o'ngga qarab emas, balki o'ngdan chapga qarab o'qish kerakligini aniqladi. V.Tomsen birinchi bo'lib *turc-turk* so'zini o'qib, mazkur yodgorlik turkiy xalqlarga tegishli degan xulosaga keldi. 1893-yilning 25-noyabrida deyarli barcha harflarni aniqlab

yodgorliklarning «siri»ni ochdi. Bu orada akademik V.V.Radlov ham 15 ga yaqin harfni aniqlab ulgurgan edi.

V.V.Radlov o'zining va V.Tomsenning kashfiyotiga tayanib, O'rxun daryosi atrofidan topilgan bir necha yodgorliklar matnini birinchi bo'lib tarjima qildi.

Xullas, V.Tomsen ikki so'zni oldin o'qigan bo'lsa-da, ayni bir vaqtda rus olimi V.V.Radlovning ham bu yozuvni o'qishda xizmati kattadir. Shunga ko'ra, ushbu yozuvni birinchi bo'lib o'qish va izohlab berishda har ikki olimning xizmatlari ham bir xil baholanadi.

Keyinchalik O'rxun-Yenisey yozuvining yangi-yangi yodgorliklari topildi, o'rganildi va aniqlandi.

Umuman, O'rxun-Yenisey yodgorliklarini tekshirish va o'rganishda V.Tomsen, V.V.Radlov, P.M.Melioranskiy, A.Geykel, S.E.Malov kabilarning xizmatlari ulkan. Hozirgi vaqtda ularning ishini yangidan yetishib chiqqan rus va milliy respublika olimlari muvaffaqiyat bilan davom ettirishmoqda.

O'rxun-Yenisey yodgorliklariga xos ayrim leksik birlik va grammatik shaklni hozirgi o'zbek, uyg'ur, ozarbayjon, qirg'iz, qozoq, turkman, qoraqalpoq, tatar, boshqird, qorachoy, bolqar va boshqa turkiy tillarda uchratish mumkin. Shunga ko'ra, S.E.Malov ta'kidlaganidek, bu yodgorliklar ko'pchilik turkiy tillar tarixini o'rganishda mushtarak bir manba sifatida muhim.

Qisqasi, O'rxun-Yenisey yozuvi turkiy xalqlarning eng katta madaniy yodgorliklaridan. Ayni vaqtda ushbu yozuv turkiy xalqlarning jahon xalqlari orasida eng qadimiy va yetuk madaniyatga ega bo'lganligidan dalolat beradi.

VI–VII asrdan boshlab turkiy xalqlar va mo'g'ullarda uyg'ur alfaviti qo'llangan. Akademik V.V.Radlovning ta'kidlashicha, bu alfavit turkiy xalqlar orasida ancha keng ishlatilgan. XIV–XV asrlarda yaratilgan «Baxtiyornoma», «Me'rojnom», «Tazkirayi avliyo» kabi asarlar uyg'ur yozuvida ko'chirilgan. Hatto 1469-yilda tuzilgan Umar Shayx yorlig'i uyg'urcha yozilgan.

Qadimgi uygʻur yozuvi bilan ish koʻrish ayrim yozma adabiy tillarga ham oʻz taʼsirini oʻtkazdi va sezilarli iz qoldirdi. Masalan, qadimgi uygʻur tiliga xos boʻlgan bir qancha morfologik, leksik, fonetik unsurlarni mir Alisher Navoiy yashab, ijod etgan davrgacha yaratilgan barcha yozma manbalarda uchratamiz.

VII–VIII asrlarda Oʻrta Osiyo arablar tomonidan bosib olingach oʻzbek xalqi ham “Qurʻon” tili sifatida arab yozuvi bilan ish koʻra boshladi. Shuning uchun bu davrdan boshlab, oʻzbek olimlarining deyarli barcha asarlari, asosan, arab alifbosida yozilgan.

Arab yozuvi oʻzbek tili xususiyatlariga koʻp jihatdan muvofiq kelmaydi. Arab alifbosi, yozilishi jihatidan murakkab boʻlishi bilan birga, u oʻzbek tilining maxsus tovushlarini ifoda eta olmas edi. Arab yozuvidan oʻzbek xalqi doimiy yozuv sifatida foydalana olmasligini oʻz vaqtida anglab yetgan ayrim mutaxassislar munosabat bildirdilar, amaliy faoliyatga oʻtdilar. Masalan, Zahiriddin Muhammad Bobur oʻzining «Xatti Bobur» yozuvini yaratdi, lekin bunday ilgʻor tadbirlar oʻsha zamonda amalga oshmay, eʼtiborsiz qolib ketdi.

Arab yozuvi Oktabr toʻntarishidan keyin ham bir necha yillar davomida amalda boʻldi. Biroq arab yozuvi, ayniqsa, madaniyatning talablariga toʻla javob bera olmay qoldi. Xalqni tez orada yoppasiga savodli qilish, ilmiy, badiiy, siyosiy adabiyotlarni koʻplab chop etish, gazeta, jurnallarni xalq orasiga tezda tarqatish ishiga toʻsqinlik qila boshladi. Shuning uchun ham 1929-yildan boshlab jadid ziyolilarining saʼy-harakatlari bilan oʻzbek yozuvi lotinlashtirilgan alfavitga koʻchirildi. Bu hodisa oʻzbek xalqining ijtimoiy-siyosiy va madaniy hayotida tub burilish yasadi. Lotin yozuvi turkiy tillardagi tovushlar xususiyatini, xususan, ularga xos fonetik hodisalarni berishda, umuman, oʻrganishda ham, oʻrgatishda ham arab yozuviga nisbatan qator qulayliklarga ega edi. Xalqimiz lotin alfavitidan 1940-yilgacha foydalandi. Sovetlarning 1940-yilda sobiq shoʻro hududida yoppasiga kirill

alifbosiga o'tish qarori qabul qilindi. O'zbekistonda ham kirill yozuvi joriy qilindi va rasman undan 1991-yilgacha foydalandik.

1993-yil O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi lotin alifbosini milliy yozuv sifatida qabul qilishga va bu yozuvga o'tishga qaror qildi. Lotin alifbosi o'zbek xalqi mustaqilligining bir belgisi sifatida namoyon bo'ldi.

22-§. Orfografiya. O'zbek imlosining asosiy tamoyillari

Odatda, yozuvda adabiy nutqni saqlash, bir xillikka erishish uchun ham imlo (yozuv) tamoyil(qoida)lari ishlab chiqiladi. Bugungi o'zbek imlosi to'g'ri yozish qoidalarida, asosan, 5ta tamoyilga tayanadi. Bular:

1)fonetik tamoyil; 2)morfologik tamoyil; 3) tarixiy-an'anaviy tamoyil; 4) farqlovchi (differensial) tamoyil,; 5) shakliy (grafik) tamoyil.

*Fonetik tamoyil*da nuqiy birliklar talaffuziga muvofiq yoziladi. Masalan, *buloqqa, yurakka, tuproqqacha, ochilguncha; sap-sariq, qip-qizil.*

So'z tarkibidagi o'zak va qo'shimchani yozuvda eshutilishiga qarab me'yorlashtirilishi *fonetik yozuv* deb yuritiladi. Masalan, adabiy talaffuzda jo'nalish kelishigining asosiy shakli sifatida *-ga* qabul qilingan. Ba'zan bu shakl *k* va *q* tovushidan keyin *-ka, -qa* tarzida talaffuz etiladi va shu tarzda yoziladi: *terakka, buloqqa.*

Tilimizdagi ko'pgina morfemalarda fonetik variantning mavjudligi ularning fonetik tamoyil asosida yozilishini ta'minlaydi. Jumladan,

- gan* sifatdoshining *-qan/-kan* shakllari;
- guncha* payt ravishdoshining *-kuncha/-quncha* shakllari;
- gach* payt ravishdoshining *-kach/-qach* shakllari;
- dir/tir; -kaz/-gaz/-giz/-qaz/-qiz* kabi nisbat shakllari va h.

Umuman, hozirgi o'zbek orfografiyasida o'zak va qo'shimchani yozishda ro'y bergan va yozuvda inobatga olingan

fonetik jarayonlar fonetik tamoyilga asosan yoziladi: *isi+ -q= issiq, qot+ -iq= qattiq, sayla+ -v= saylov, suva+ -q= suvoq, jiz+ -aki= jizzaki* kabi.

Morfologik tamoyilda tildagi morfemalar nutqda qanday aytilishi yoki eshitalishidan qat'i nazar, asl holicha yoziladi. Hozirgi o'zbek orfografiyasida morfologik tamoyil asosiy va yetakchi tamoyillardandir. Masalan, *aytdi* so'zidagi *-di* shakli-*ti* tarzida eshitaladi: *aytti; aytgan* so'zidagi *-gan* shakli *-kan* tarzida eshitaladi: *aytkan; aytgin* so'zidagi *-gin* shakli *-kin* tarzida eshitaladi: *aytkin*. Lekin ular morfologik tamoyilga ko'ra aslicha (*aytdi, aytgan, aytgin*) yoziladi.

Bunday misollarni ko'plab keltirish mumkin. Masalan,

<i>Aytilishi</i>	<i>To'g'ri yozilishi</i>
uchchovi	uchovi
(vatan) hissi	(vatan) hisi
taqazo etmoq	taqozo etmoq
tadbiqchi	tatbiqchi
momilali	muomalali
tarbuzfurush	tarvuzfurush
kuchukbachcha	kuchukvachcha
kulguli	kulgili

Tarixiy-an'anaviy tamoyilda ko'pgina so'z va iboralarning nutqiy vaziyat taqozosiga ko'ra hozirgi talaffuz me'yoriga mos kelmaydigan tarixiy shaklida yozilishidir. Masalan, hozirgi o'zbek tilida:

-buyruq-istak maylining *-gin* shakli o'rnida *-gil, -g'il* shakllari: *aytgil, urmagil;*

-gani maqsad ravishdoshining *-gali, -kali, -qali, -g'ali* shakllari: *aytgali, kuydirg'ali;*

-dan chiqish kelishigi o'rnida *-din* shakli: *ayriliqdin;*

-mi yuklamasining *-mu* shakli: *kelarmu;*

-dir kesimlik shaklining *-dur* ko'rinishi: *Mavlono saroyga qaytibdur* va h.

Farqlash tamoyili nutqimizdagi shakli va talaffuzi bir-biriga yaqin soʻz va morfemalarni yozuvda farqlashni talab etadigan yozuv qoidasi. Masalan, *otli – otlik, toʻnli – toʻnlik, paltoli – paltolik, yondosh – yondash, qism – qisim, rosa – raso, tanbur – tambur* va h.k.

Shakliy tamoyilda boshqa tillardan olingan soʻzlarni aynan oʻsha tildagi kabi yozish nazarda tutiladi. Oʻzbek tili leksikasida arab, fors-tojik, rus, ingliz, fransuz tillaridan oʻzlashgan qator soʻzlar mavjudki, ularning aksariyati oʻzlari mansub tildagi etimologiyasi saqlab qolinganda yoziladi. Masalan, *muallim – ma:lim, maorif – mo:rif, saodat – so:dat, Muhiddin – Moʻydin, goʻsht – goʻsh, baxt – bax, fikr – fikir, hukm – hukum, stol – ustal, stansiya – istansa, fleshkart–fleshka* va h.k.

Orfografiyaning koʻrib oʻtilgan yozuv qoidalari fonetik va morfologik tamoyil oʻzbek tilidagi soʻz va qoʻshimcha birikuvini natijasidagi fonetik hodisalarni, tarixiy-anʼanaviy va farqlash tamoyillari baʼzi soʻzni va qoʻshimchani qanday yozishni meʼyorlashtirsa, shakliy yozuv faqat boshqa tillardan oʻzlashgan soʻzni qanday yozishni oʻrgatadi. Lekin ayni vaqtda koʻrib oʻtilgan yozuv qoidalari orasida oʻzaro bogʻliqlik mavjud, ular bir-birini toʻldirish uchun xizmat qiladi.

Mavzu yuzasidan savol va topshiriqlar

1. Grafika qanday maʼnoni anglatadi?
2. Yozuvning tilga nisbatan chegaralanganligini qanday izohlaysiz?
3. Ogʻzaki nutqning yozma nutqqa nisbatan qanday afzalligi bor?
4. Yozuvning oʻziga xos qanday xarakterli belgilari qaysilar?
5. Nutq shakllarini izohlang.
6. Yozuvning oʻziga xos tarixiy ahamiyati nimada?
7. Oʻzbek xalqi qanday yozuvlardan foydalangan?
8. Oʻrxun-Yenisey yozuvi xususida nimalarni bilasiz?

9. Qadimgi uyg'ur yozuvi qaysi davrlarni o'z ichiga oladi?
10. Nima sababdan 1929-yildan o'zbek yozuvi lotinlashtirildi?
11. Bugungi o'zbek imlosi qanday yozuv tamoyillariga tayanadi?
12. Qanday eshitilsa, shunday yoziladigan tamoyilni sharhlang.
13. Morfologik yozuv qanday qoidaga bo'ysunadi?
14. Tarixiy-an'anaviy yozuv qoidalari qaysilar?
15. Farqlash tamoyili nima?
16. So'zning asl etimologik yoki grafik holatini saqlab qolish qaysi tamoyilga xos?

Mavzu bo'yicha tavsiya etiladigan adabiyotlar

1. A. Abduazizov O'zbek tilining fonologiyasi va morfonologiyasi. –T.: O'qituvchi, 1989.
2. Ayyub G'ulomovning ilmiy merosi (4-kitob). Morfemikaga oid maqolalar. – T.: NS, 2009.
3. Z. Kabilova O'zbek tilining fonosemantik vositalari: filol.fanlari nomzodi diss....avtoref. – T., 2008.
4. Mahmud Koshg'ariy, Devonu lug'oti-t-turk. Uch tomlik. 1-t. – T.: Fan, 1960.
5. B. Mengliyev, O'. Xoliyorov, X. Qodirova Ona tili. Qomus. –T.: Yangi asr avlodi, 2010.
6. B. Mengliyev, O'. Xoliyorov O'zbek tilidan universal qo'llanma. –T.: Fan, 2008.
7. D. Nabiyeva O'zbek tilida lisoniy birliklarning invariant-variant munosabati: filol.fanlari nomzodi diss....avtoref. – T., 1998.
8. H. Ne'matov, O. Bozorov Til va nutq. –T.: O'qituvchi, 1993.
9. A. Nurmonov O'zbek tilining fonologiyasi va morfonologiyasi. -T.: O'qituvchi, 1992.

10. Sh.Rahmatullayev Til qurilishining asosiy birliklari. - T.: Universitet, 2002.
11. R.Sayfullayeva, B. Mengliyev, G. Boqiyeva va boshq. Hozirgi adabiy o'zbek tili. – T.: FTM, 2009.
12. A.Hojiyev Lingvistik terminlarning izohli lug'ati. – T.: O'qituvchi, 1985.

LEKSIKOLOGIYA. FRAZELOGIYA. LEKSIKOGRAFIYA

Tayanch tushunchalar. *Leksikologiya, leksema, leksik birlik, soʻz, semantik tahlil, semantika, semasiologiya, funksional yondashuv, amaliy leksikologiya, nazariy leksikologiya, semema, bir sememali, koʻp sememali, sema, yasama soʻz, ijtimoiy shartlanganlik, soddalashgan, tublashgan, yasama, lisoniylashuv, nomema, relevant, irrelevant, ingerent, konnotativ, adgerent, birlashtiruvchi (integral), farglovchi (differensial), semik tahlil, metafora, sinekdoxa, metonimiya, vazifadoshlik, sinonimiya, antonimiya, graduonimiya, giponimiya, noadabiy leksika, argo, jargon; frazeologiya; lugʻat, ensiklopedik lugʻat, filologik lugʻat, imlo lugʻati, orfoepik lugʻat, morfem lugʻat, chastotali lugʻat, ters lugʻat, oʻzlashma soʻzlar lugʻati, frazeologik lugʻat, dialektal lugʻat, terminologik lugʻat, tarjima lugʻatlar.*

LEKSIKOLOGIYA

23-§. Leksikologiya haqida tushuncha

Leksikologiya (ot. grek. *lexikos* – soʻzga oid va *logos* – taʼlimot) tilning lugʻat tarkibini, leksikasini oʻrganuvchi tilshunoslik boʻlimi. Leksikologiyaning oʻrganish manbayi soʻz boʻlsa, oʻrganish predmeti uning quyidagi jihatlari:

- a) lisonning asosiy lugʻaviy birligi sifatidagi leksema muammosi, leksik birlik tiplari;
- b) til lugʻat tarkibi strukturasi;
- d) lugʻaviy birliklarning qoʻllanilishi;
- e) lugʻat tarkibining boyishi va taraqqiyoti;
- f) leksik birliklarning tildan tashqaridagi borliq bilan oʻzaro munosabati.

Soʻz umumlingvistik muammo, shu boisdan u umumiy soʻz nazariyasi doirasida ham oʻrganiladi. Leksik birlik doirasiga

nafaqat alohida soʻz (tugal shakllangan birliklar), balki soʻzga teng barqaror birlik, murakkab tarkibli soʻz ham kiritiladi. Lekin soʻz asosiy lugʻaviy birlik sanaladi.

Shakl va mazmun birligidan iborat soʻz til birligi sifatida uch yoʻnalishda oʻrganiladi:

a) struktur jihatdan (soʻzning qurilish xususiyatlari);

b) semantik jihatdan (soʻzning lugʻaviy maʼnosi);

d) funksional jihatdan (soʻzning lison va nutq strukturasida tutgan oʻmi).

Struktur yondashuvda soʻz leksikologik nazariyasining asosiy vazifasi, uning alohidaligi va oʻziga xosligi mezonini tiklashdir. Birinchi holatda soʻz soʻz birikmasi bilan qiyoslanib, uning tugal shakllanganlik va alohidalik belgilari ochiladi. Soʻzning nutqdagi analitik shaklining lisoniy asosi yoritiladi. Ikkinchi holatda soʻzning turli grammatik shaklidan hosil qilingan lisoniy invariantini tiklash xususida soʻz boradi. Shuningdek, grammatik shakl olgan leksema – soʻzshakl tushunchasi muayyanlashtiriladi. Leksemaning turli nutqiy – fonetik, morfologik, leksik-semantik variantlari oʻrganiladi.

Lugʻaviy birlikning semantik tahlilida, ular (lugʻaviy birliklar) leksik semantika – semasiologiya tadqiq manbayiga aylanadi. Bunda soʻzning tushuncha (signifikat) va borliqdagi atalmish (denotat)ga munosabati oʻrganiladi. Semasiologiyada soʻzning semantik xususiyati – birmaʼnolilik va koʻpmaʼnolilik, umumiy va xususiy, mavhum va muayyan, bosh va hosila, toʻgʻri va koʻchma maʼnolari tekshiriladi. Bunda asosiy eʼtibor soʻzning semantik strukturasiga, soʻz maʼnolari tipi va ularni ajratish mezoniga, soʻz maʼnolarining oʻzgarishi va taraqqiyoti, soʻzning maʼnosini yoʻqotishi va grammatik formantga aylanishi – desemantizatsiya hodisasiga qaratiladi.

Funksional yondashuvda soʻzning nutqda voqelanish jarayonidagi roli, shuningdek, boshqa lisoniy sath birliklari voqelanishiga, ular umumiy maʼnolarining parchalanishiga qoʻshgan «hissasi» tekshiriladi. Masalan, *odamcha* soʻzida *odam*

leksemasi *-cha* morfemasining «kichraytirish-kamsitish» ma'nosini *qizcha* so'zidagi «kichraytirish-erkalash» ma'nosidan farqlagan, morfologik sath birligi bo'lgan *-cha* morfemasining «kichraytirish» umumiy ma'nosini parchalab, uning birini ikkinchisidan ajratgan.

Leksikologiya leksikaga til tizimidagi ichki sistema sifatida qaraydi. Shuningdek, o'zaro ma'noviy umumiylikka ega bo'lgan lug'aviy birlik yanada kichik, ichki tizimcha sifatida qaraladi. Shu asosda katta va kichik, ichki tizimlarning pog'onali, bir-birini tashkil etuvchilik munosabati ochiladi. Masalan, *olma, o'rik, nok* kabi ho'l meva nomi bir tizimni tashkil etadi. Sabzavot nomi (*sabzi, karam, sholg'om...*) boshqa bir tizimni tashkil etadi. Ular yuqoriroqda yana birlashadi – kichik tizimchalardan tashkil topgan «meva-sabzavot nomi» tizimini tashkil qiladi va umumlashtirish yuqoriga qarab davom etaveradi.

Tilning lug'aviy tarkibi bir xil emas. So'z serqirra hodisa bo'lganligi uchun ham turli asosga ko'ra ko'plab turlarga ajratiladi. Masalan,

–qo'llanish darajasiga ko'ra: umumiste'mol va chegaralangan (yoki xususiy) leksika;

–qo'llanish davriga ko'ra: eskirgan so'z, zamonaviy so'z va neologizm;

–qo'llanish doirasiga ko'ra: dialektizm, professionalizm, jargon va h.

Leksikologiya til lug'at tarkibining boyishini o'rganganda uning 3 tipini ajratadi.

Bulardan 2 tasi (yangi so'z yasash, so'zni yangi ma'noda qo'llash) ichki boyish imkoniyati bo'lsa, bittasi tashqi (so'z o'zlashtirish) imkoniyatdir.

Lug'aviy birlikning borliqqa munosabatini o'rganish–leksikologiyaning muhim aspektidan biri.

\\Bunda ularning kishi hayotiga, amal qilayotgan davrga munosabati ochiladi. Masalan, yaqin o'tmishda *savdogar* so'zida

salbiy ottenka bo'lgan bo'lsa, bugungi kunda ijobiy bo'yoqli so'z sifatida keng iste'molda.

Leksikologiyaning umumiy, xususiy, tarixiy, qiyosiy, nazariy, amaliy leksikologiya kabi turlari mavjud.

Umumiy leksikologiya leksikaning qurilish, amal qilish va taraqqiy etishining umumiy qonuniyatini ochsa, xususiy leksikologiya ma'lum bir tilning lug'at tarkibini o'rganadi.

Tarixiy leksikologiya so'zning tarixiy shakliy va ma'noviy holatini, taraqqiyotini tekshiradi.

Qiyosiy leksikologiya qarindosh va qarindosh bo'lmagan tillarning leksik birliklarini taqqoslash bilan shug'ullanadi. Masalan, *qalqimoq* so'zi o'zbek tilida narsalarning yuzaga chiqishini ifodalaydi va uning turk tilidagi varianti ma'nosi («kishining o'rnidan turishi») farqlanadi (*Saat kachda kalkiyursunuz? – Qachon uyqudan turasiz?*)

Yoki qarindosh bo'lmagan o'zbek va rus tillaridagi *yabloko* (meva) va *olma* (meva va daraxt) leksemalarining lisoniy qiymatlari har xil.

Amaliy leksikologiya leksikografiya (lug'atchilik), tarjima, lingvopoetika va nutq madaniyatini o'z ichiga oladi.

Ularning har biri leksikologik nazariyani boyitadi.

Masalan, tarjima qiyosiy leksikologiya uchun qimmatli materiallar beradi.

Nazariy leksikologiya leksikada lisoniy va nutqiy jihatlarni farqlab, ularning tizimiy munosabatlarini tadqiq qiladi.

Leksikologiya o'z o'rganish predmeti tadqiqida umumlingvistik tadqiq usul – distributiv (so'zning chegarasini belgilash, morfologik strukturasi aniqlash), substitutsiya (so'zlar ma'noviy xususiyatlarini tahlil etish), komponent tahlil (leksema va so'zlar ma'noviy tarkibini aniqlash), transformatsion va statistik metodlaridan foydalanadi.

24-§. Leksema va so‘z

Nazariy yondashuvda leksik sath birligi tilshunoslikda *leksema* atamasi bilan nomlanadi. Leksema tilshunoslikning eng muhim va markaziy tushunchalaridan biri.

O‘zbek tilshunosligida nazariyotchi olimlar leksemaning til birligi ekanligi masalasiga ikki xil yondashadilar. Bir guruh olimlar leksemaga fonema, morfema va qolip bilan bir qatorda turuvchi til birligi sifatida qarasa, boshqa birlari uni morfemaning ko‘rinishi deb baholaydilar. Jumladan, H.Ne‘matov, R.Rasulovlar “O‘zbek tilining sistem leksikologiyasi asoslari” o‘quv qo‘llanmasida leksemani «jamiyat a‘zolari uchun tayyor, umumiy, majburiy bo‘lgan, shakl va mazmunning barqaror birikuvidan tashkil topgan voqelikdagi narsa, belgi, xususiyat va munosabatlarni shakllantiruvchi, nutq va lug‘atda grammatik morfemani o‘ziga biriktira oladigan morfema turi» tarzida morfemaning bir ko‘rinishi sifatida ta‘riflashadi. Leksemani morfema orqali ta‘riflash, o‘z-o‘zidan, lisoniy qurilishda uning alohida, mustaqil o‘mi yo‘qligiga ishora qiladi.

Yevropa tilshunosligida leksemaga morfema orqali ta‘rif berilib, u «kornevaya morfema» (o‘zak morfema) sifatida qaraladi (V.V.Vinogradov). O‘zbek tilshunosligida ham leksema morfemaning bir ko‘rinishi sifatida e‘tirof etilishni ko‘rdik. Ammo flektiv va agglyutinativ tillar o‘zaro farqlanib turishini inobatga olsak, flektiv tillarda leksema va morfema bir-birini qoplovchi, ma‘nodosh tushuncha sifatida namoyon bo‘ladi.

Biroq o‘zak va morfema turkiy tillar uchun bir-birini qoplovchi, ma‘nodosh tushuncha emas. Bu o‘zbek tilida lisoniy sath birligi sifatida eng kichik ma‘noli birlikning ikki alohida turi – leksema va morfemani qat’iy chegaralash uchun yetarli ilmiy asos. Shunday ekan, turkiy tillarda leksemani morfema orqali emas, balki lisoniy sathning morfemadan yuqoriroqda turgan va til egasi ongida borliqdagi ma‘lum bir voqelik bilan bevosita aloqada bo‘lgan lisoniy birlik sifatida qarash lozim.

Demak, o'zbek tili uchun tilning qurilish birliklari sifatida *fonema-morfema-leksema-qolip* tizmasi namoyon bo'ladi. Bularda iyerarxik bog'lanish ham mavjud.

Leksema lisoniy birlik bo'lsa, so'z – uning nutqiy voqelanishi, nutqiy birlik. Shuning uchun leksema barcha lisoniy birliklarga xos bo'lgan tayyorlik, umumiylik, majburiylik kabi xossalarga, so'z esa nutqiy birliklarning tayyor emaslik, individuallik, ixtiyoriylik belgilariga ega. So'z – jamiyati a'zolari ongidagi leksemaning so'zlovchi tomonidan nutq sharoitiga mos ravishda qo'llanilishi.

Leksema so'z sifatida voqelanganda, o'zining bir qirrasinigina olib chiqadi. So'zlovchi leksemani so'z sifatida nutqqa chiqarganda, unga nutq sharoitiga mos morfologik, sintaktik, uslubiy jihatdan ishlov beradi. So'z so'zlovchi tomonidan leksema asosida uning nutq maqsadiga mos ravishda tayyorlanadi. Masalan, *Men qiziq, sarguzasht kitoblarni sevaman* gapidagi *kitoblarni* so'zini olaylik. Undagi nutqiy lug'aviy ma'no uchun *kitob* leksemasi asos bo'lgan. Biroq leksemaning fonetik qiyofasi (ya'ni tovushlar), morfologik belgilari (ko'plik, tushum kelishigi), sintaktik vazifasi (so'z kengaytiruvchisi, tobe a'zo, to'ldiruvchi ekanligi) kabilar so'zlovchining individual sa'y-harakati asosida yuzaga keltirildi. *kitob* leksemasi ongimizda «varaqlardan tashkil topgan, muqovalangan, bosma yoki qo'lyozma holdagi, davriy bo'lmagan o'quv quroli» va «yirik hajmli asarning qismi» kabi ikkita sememasi bilan tayyor va barqaror holatda turadi. Yuqoridagi gapda (nutqda) uning bir sememasi yuzaga chiqqan. Ushbu leksemaning ongimizda birikuv imkoniyatlari juda kengdir. Bu gapda u *qiziq, sarguzasht* so'zlarinigina biriktirgan. Boshqa valentlik o'rinlari bo'sh qolgan. Shuningdek, sememadagi «bosma» semasigina yuzaga chiqqan bo'lib, «qo'lyozma holdagi» semasi voqelanmagan. Leksemaning semantik imkoniyatida kitobning qandayligi, masalan, badiiyligi yoki ilmiyligi belgilanmaydi. Lekin u badiiy yoki ilmiy bo'lishi mumkin. So'zlovchi esa yuqoridagi so'zda uning badiiyligini bo'rttirgan.

Demak, leksema keng ma'noli bo'lib, so'zlovchi so'zda uning ma'lum bir qirrasinigina yuzaga chiqaradi. Lekin so'z so'zlovchi tomonidan boshqa jihatdan boyitiladi. Ya'ni aytilganidek, u fonetik, morfemik, sintaktik, uslubiy tomondan «to'yintiriladi».

Leksema so'zshakl, yasama so'z sifatida nutqda yuzaga chiqadi. Leksemani grammatik shakllantirish uni so'zshakl qiyofasiga kiritish (*so'z* va *so'zshakl* sinonim atama, chunki nutqda grammatik shakllanmagan, so'zshaklga aylanmagan so'z yo'q) va undan nutqiy maqsad uchun ma'lum qoliplar asosida yasama so'zlar hosil qilish so'zlovchining «so'z tayyorlashi»dir.

Ma'lumki, yasama so'zning ayrimlari nutq jarayonida yasaladi, ayrimlari esa bir vaqtlar yasalgan, bugungi kunda hammamiz uchun tayyor holga kelib, tub leksema qatoriga chiqib olgan. Quyidagi uchta birlikni qiyoslang:

kitob

kitobxon

kitobchi

Bu birlikdan ikkitasi *kitob* va *kitobxon* ongimizda tayyor. *Kitobxon* leksemasi aslida yasama, ammo bugungi kunda u ongimizda leksema holida mavjud. Ammo *kitobchi* so'zi g'ayrioddiylikka ega. Chunki u nutqiy yasama so'z bo'lib, leksema sirasiga o'tmagan. *Kitobchi* so'zi ham, *ishchi* (worker, rabochiy) so'zi ham aslida **ot+chi=ot anglatmishi bilan shug'ullanuvchi shaxs oti** qolipi hosilasi. Ammo *ishchi* leksemasi bu qolipdan uzoqlashib, undagi o'zak va qo'shimcha qotgan holga kelgan, ya'ni bu leksema hozir yuz berayotgan nutqiy jarayonda yasalmagan. *Kitobchi* so'zi esa mazkur qolip asosida nutq jarayonida hosil bo'lgan nutqiy hosila. Demak, ayrim yasama so'z qolipdan chiqib, davr o'tishi bilan leksemalashib, tayyor holga kelib qoladi.

Leksemaning ongda paradigmatic va sintagmatik munosabat asosida yashashi. Til o'ziga xos murakkab tizim ekanligini, uning birliklari botartib tarzda "yashashi"ni yaxshi bilamiz. Avvalo, muayyan til egalari ongida o'sha tilga mansub

leksemalar o'zaro paradigmatic (o'xshashlik) hamda sintagmatik (qo'shniçilik) munosabatlarda mavjud bo'ladi. Masalan, *o'g'il* leksemasi bir tomondan *ota*, *ona* leksemalari bilan, ikkinchi tomondan *qiz* leksemasi bilan paradigma hosil qilib yashaydi. Paradigmadagi bir a'zoning mohiyati unga paradigmadosh boshqa a'zoning mohiyatiga qiyosan olinadi, unga munosabatda bo'ladi. Masalan, *aka* leksemasi *uka*, *singil*, *opa* leksemalari bilan paradigma hosil qilar ekan, bunda ularning umumiy belgisi bu leksemalarni bir paradigmaga solsa, farqli belgilari mustaqilliklarini ta'minlaydi. Lisoniy birliklar orasidagi bunday bir-biriga ishora qilib, eslatib turuvchi belgilar, munosabatlar *assotsiativ munosabat* ham deyiladi. *aka* leksemasining mohiyati *uka* leksemasining mohiyatiga qiyosan belgilanadi. Qiyos esa eslatish, eslash, yonma-yon qo'yish munosabatidir.

Leksemalar mohiyatida mujassam sintagmatik munosabat ham ahamiyatli. Masalan, *daftar* leksemasi nutqda *yirtmoq*, *yozmoq*, *saqlamoq*, *sotib olmoq* kabi o'nlab, yuzlab leksemalar bilan bir tomondan, morfologik shakl va so'z yasovchi qo'shimcha bilan ikkinchi tomondan birikuv hosil qiladi. Bu voqelanish leksemada imkoniyat sifatida mavjud. Aytilgan birlik bilan yuz bergan aloqa leksema mohiyatida imkoniyat sifatida yashirin.

So'zlovchi nutq jarayonida zarur bo'lgan birlikni o'xshash va farqli belgilari asosida paradigmadan tanlab, sintagmatik imkoniyati doirasida nutqda turli-tuman kombinatsiya hosil qiladi. Nutqda leksemaning mohiyati hech qachon to'la-to'kis voqelanmaganligi kabi sintagmatik imkoniyatning ham faqat zaruri voqelikka aylanadi. Zero, dialektika uqtirganidek, mohiyat bir hodisada bus-butun yuzaga chiqmaydi, imkoniyat to'la voqelanmaydi. Nutqiy voqelanish uning bir zarrasi, xolos.

Leksema so'zdan boyroq va kengroq. Biroq so'z nutqda turli «begona» – bevosita leksemaga aloqador bo'lgan lisoniy va aloqador bo'lmagan kontekstual hodisalar bilan «boyitilgan», nutqda voqelanish uchun shakllantirilgan bo'ladi. Leksemaning

«boy»ligi «o'ziniki»dir. So'z esa, aytilganidek, o'z asosidagi leksemaga tegishli bo'lmagan boshqa nolug'aviy omillar – fonetik, morfologik, sintaktik uslubiy mohiyatlar hamda nolisoniy hodisa zarralarini birlashtirib, o'ziga tegishli bo'lmagan hodisalar hisobiga «boyiydi».

Aytilganlar asosida leksema va so'zga shunday ta'rif berish mumkin. *Leksema – ma'lum bir til jamiyati a'zolari ongida tayyor, barqaror, umumiy va majburiy, shakl va ma'no birligidan iborat, yaxlitlangan, borliqdagi harakat, narsa-predmet, belgi, miqdor kabilarni bildiruvchi tushunchalar va munosabatlarni ifodalaydigan, nutqda so'zlarni va grammatik morfemalarni birlashtiradigan lisoniy birlik. Leksema va so'z yasash qoliplarining nutqda reallashgan aniq shakl va ma'noga ega bo'lgan muayyan ko'rinishi – so'z.*

25-§. Bir sememali va ko'p sememali leksemalar

Formal tilshunoslik birma'noli va ko'pma'noli so'zlarni farqlaganligi kabi nazariy leksikologiyada bir sememali va ko'p sememali leksema farqlanadi. Nazariy leksikologiya nuqtayi nazaridan nutqda qo'llangan so'z har doim birma'noli. Chunki so'z leksemaning bir martalik ko'rinishi, bo'lib, u leksemaga zid ravishda betakrorlik tabiatiga ega.

Leksema birgina tushunchani ifodalasa, u bir sememali leksema deyiladi. Masalan, *qalam* leksemasi bir tushunchani ifodalaydi va shu sababli bir sememali leksema hisoblanadi. Ammo nutqda leksema ko'chma qo'llanishda har xil tushunchalarni ifodalayverishi mumkin. Lekin ma'no va tushuncha orasidagi munosabat ijtimoiy shartlanganlik va barqarorlik kasb etmasa, leksemaning ko'p sememaliligi haqida hukm chiqarib bo'lmaydi. Masalan, *Qashqirlar tog'-toshlar aro izg'ishardi* gapidagi *qashqir* so'zi jangari to'dani tashkil etgan kishilarni ifodalamoqda. Ushbu qo'llanishda *qashqir* so'zi «tog'da yashovchi o'ta yirtqich bo'ri» ma'nosini emas, balki «tog'da uya

qurgan yirtqich kishilar» ma'nosini ifodalamoqda va leksema ongimizda ushbu ma'no bilan emas, balki oldingisi bilan yashaydi. Demak, bu ma'no nutqiy bo'lib, tushuncha bilan vaqtinchalik bog'lanishga ega.

Jamiyat taraqqiy etishi bilan nutqiy hosila ma'no vaqtincha ifodalagan tushunchasi bilan doimiy aloqadorlik kasb etib, bora-bora barqarorlashib boradi va hosila nutqiy ma'no lisoniylashadi. Natijada bir sememali leksema birdan ortiq sememali leksemalarga aylanib boradi. Leksema ko'p sememali bo'lsa, har bir sememada boshqa-boshqa tushuncha aks etgan sememalarda farqli semalar mavjud, har bir sememaning nutqiy voqelanishidagi qurshovi o'ziga xos, har bir sememasi asosida bog'lanuvchi birliklar paradigmasi turlicha bo'ladi. Quyida bir leksemaning lisoniy mohiyati – sememalari tiklanishiga diqqat qilamiz.

qoyil leksemasi ikki xil qurshovda kelish imkoniyatiga ega. Birinchi qurshovda leksema atributiv vazifada keladi va narsa-predmet shaxs kabilarni ifodalovchi otlar bilan birikib, **sifat+ot** qurshovi hosilasi sifatida namoyon bo'ladi. 1. *Qoyil ish. Qoyil odam.* 2. *Belim qisib qovurg'amni shishirdim. Do'stim sening zo'rligingga qoyilman.* Shuningdek, leksema, ushbu ma'nosi bilan *qolmoq, o'lmoq* fe'llari bilan qo'shma fe'llar hosil qiladi. 1. *Zag'chako'z bir misol bilan hammami qoyil qilmoqchi bo'ldi.* 2. *Xolam ruschani ham qoyil qiladilar.* 3. *Qovun so'yildi. Smirnov xuddi asalning rangiga va ta'miga o'xshash bir karchni og'ziga soldi-yu, mazasiga qoyil bo'ldi.*(O'TIL)

Mustaqil qo'llanishdagi nutqiy ma'noda *qoyil* leksemasining «narsa-predmet yoki shaxsga oid», «belgi», «tasanno aytishga loyiq», «ijobiy», «so'zlashuvga xos», «umumiy xususiyat», «shaxsiy baho», «me'yordan ortiq» semalari voqelanishini kuzatish mumkin. Semalar qatorida «belgi», «tasanno aytishga loyiq», «shaxsiy baho» semalari uyushtiruvchi mavqeda bo'lib, leksemaning asl mohiyati shularda parchalangan.

Leksema o'z semantik tabiatiga ko'ra *ajoyib*, *zo'r* leksemalari bilan paradigmatic munosabatda bo'ladi. Bu leksemalar ham

narsa-predmet yoki shaxsning biror me'yordan ortiq belgi-xususiyatga bo'lgan shaxsiy munosabatini ifodalaydi. Biroq ular shaxsiy munosabatning belgiga ko'ra darajalanishini namoyon qiladi. «Biror xususiyatning me'yordan ortiqqligi» belgisining oshib borishi» darajalanish qatori

zo'r-ajoyib-qoyil tarzida bo'ladi.

Demak, har uchala leksema ham ijobiy, umumiy belgini ifodalasa-da, ular o'rtasidagi darajali ziddiyat birliklarning tildagi o'ziga xos mavqeyini saqlab turadi.

Leksema asosida hosil bo'lgan qo'shma fe'llarda ham leksemaning asosiy semalari o'z mavqeyida qoladi, yordamchi fe'l uni harakat/holatga aylantiradi va hosila shaxsning ichki holatini ifodalaydi. Demak, *qoyil* leksemasi asosida hosil bo'lgan nutqiy hosilada *qoyil* va *qilmoq* leksemalari semalari qorishgan holda tajallilanadi. Hosila holat/belgi ifodasi sifatida namoyon bo'ladi.

qoyil leksemasi ikkinchi sememasi bilan so'z-gap vazifasida keladi. 1. *Qoyil! Men buni hech kimdan kutmagan edim.* 2. *Qoyil! – Komil o'tirgan yerida chapak chalib ketdi.* Bu nutqiy ma'nolarda leksemaning vazifa semasi bo'rtadi va leksema mohiyatidagi ma'noviy «mag'iz»ni o'z vazifasiga moslab voqelantiradi. Shu boisdan sememadagi «so'z-gap» vazifa semasi alohida ajralib turadi. Nutqiy ma'noda oldingi semema voqelanishidan farqli o'laroq, «shaxsiy baho» semasi kuchayib, «shaxsiy munosabat» darajasiga yetadi. Shu asosda leksema sememasining bu turini «kuchli ijobiylik», «munosabat» va «so'z-gap» semalari qurshovi tarzida qabul qilamiz. Demak, leksemaning ikkala semasi o'zaro «shaxsiy baho» va «shaxsiy munosabat» semalari asosida darajali ziddiyatda tursa, vazifa semalarining o'ziga xosligi asosida ekvipolent ziddiyat hosil qiladi.

qoyil leksemasi ikkinchi semasi bilan *tasanno*, *ofarin* leksemalari bilan paradigmatic munosabatda bo'ladi. Leksema bir tomondan o'z semantik ko'lami bilan ushbu leksemadan

farqlansa, ikkinchi tomondan, uslubiy xoslanganligi va bo'yoqdorligi bilan ham ajralib turadi. *qoyil* leksemasida uslubiy belgi «so'zlashuvga xoslik» tarzida bo'lsa, *tasanno*, *ofarin* leksemalari badiiy bo'yoqdorligi va kitobiyliigi bilan xarakterlanadi. Leksemalar orasidagi yana bir muhim farq ularning semantik imkoniyati va, shu asosda, vazifa semalarida. *qoyil* leksemasi fe'llar bilan erkin birikuv hosil qila olmaydi. Uning fe'llar bilan bog'lanishi derivatsiya darajasida. *qilmoq*, *bo'lmoq*, *qolmoq* fe'llari bilan birikib, yuqorida aytilgandek, qo'shma fe'l hosil qiladi, xolos. *tasanno*, *ofarin* leksemalari esa nutq fe'lining ba'zilar bilan erkin birikib, to'ldiruvchi vazifasida kelish imkoniyatiga ega (*tasanno aytmoq*, *ofarin aytmoq*). Bu esa, *tasanno*, *ofarin*, *qoyil* so'zlarining lug'aviy-grammatik xususiyati bilan belgilanadi.

Xulosa sifatida aytish mumkinki, *qoyil* leksemasi ikki sememali leksema bo'lib, uni jadvalda quyidagicha berish mumkin (17-jadval).

17-jadval

№	Semema	Semalar	voqela-nish qolipi	paradig-masi
S ₁	Predmet yoki shaxsning umumiy ijobiy, ofarin aytishga loyiq me'yordan ortiqlik xususiyatini ifoda etuvchi sifat	«belgi», «narsa/predmet/shaxsga xos» «ofarin aytishga loyiq», «ijobiy» «so'zlashuvga xos» «me'yordan ortiqlik» «umumiy xususiyat» «so'z-gap»	sifat+ot	<i>ajoyib</i> , <i>zo'r</i>
S ₂	Kuchli ijobiy munosabatni ifodalovchi so'z-gap	«so'z-gap», «kuchli ijobiylik», «munosabat»	so'z-gap	<i>ofarin</i> <i>tasanno</i>

Har qanday leksema, xoh u bir sememali, xoh ko'p sememali bo'lsin, nutqda ko'p ma'noli bo'ladi. So'z esa muayyan nutq jarayoni uchun hamisha bir ma'noli.

26-§. Yasama so'zning leksemalashuvi

Yasama so'zlar lisoniy ham, sof nutqiy ham bo'lishi mumkin. Misol sifatida quyidagi so'zlarga murojaat qilamiz. *Paxtakor, ishchi, kitobchi, aqlli, daftarchi, sharsimon, uysimon*. Bu so'zlarni ikki guruhga bo'lamiz:

- 1) *paxtakor, ishchi, aqlli, sharsimon*;
- 2) *kitobchi, daftarchi, uysimon*.

Har ikkala guruh so'zi ham yasama so'z hisoblanadi. Biroq birinchisi qulayligi, odatlanilganligi, keng iste'moldaligi bilan xarakterlansa, ikkinchi guruh unchalik qulay emasligi, kam iste'molligi, favquloddaligi bilan ajralib turadi.

Demak, birinchi guruh ijtimoiy shartlanganlik xossasiga ega va shu boisdan yuqoridagi zikr etilgan belgilar ularning barchasi uchun umumiy. Ikkinchi guruh esa nutqiy hodisa ekanligi, endigina so'z yasash qolipidan chiqqanligi bois odatlanilmaganlik, favquloddalik kasb etgan.

Ko'rinadiki, nutqiy yasama so'zning ayrimi nutq bosqichidagina mavjud bo'lsa, ba'zilari o'zini chiqargan qolipdan uzoqlashib, bir butun holda lisoniy sathga «ko'tarilib ketadi».

Hosilasining lison va nutqqa munosabati jihatidan so'z yasash qolipi ham farqlanadi. Ularni unumsiz (tarixiy) va unumli (zamonaviy) so'z yasash qolipi sifatida farqlash lozim.

Nutqiy yasama so'z lisoniy sathga ko'tarilib, nutqdan lisonga siljiy boshlaydi. Lisoniylashish darajasida quyidagi tartiblanish yuzaga keladi:

- 1) ixtisoslashgan leksema;
- 2) soddalashgan leksema;
- 3) tublashgan leksema.

Ixtisoslashgan leksema nutqiy yasama soʻz lisoniylashuvining eng quyi darajasi. Ixtisoslashgan leksema yasamaligini yoʻqotmagan, yaʼni oʻzida qolipning shakliy tomoni izini saqlagan, biroq maʼnoviy tomondan qolipdan uzilgan, maʼnosini qolipning oʻng (mazmuniy) tomonidan keltirib chiqarish imkoni boʻlmagan, toraygan maʼnoli leksema. Masalan, *ishchi* (worker, rabochiy) leksemasi «zavod yoki fabrikada ishlovchi, oʻrta maʼlumotli mutaxassis» maʼnosiga ega boʻlib, u **ot+ -chi=otdan anglashilgan narsa ustida ishlovchi kishi** qolipi hosilasi. Qolip hosilasi sifatida u qolipning chap tomoni xususiyatini oʻzida mujassamlashtirgan. Chunki *ishchi* leksemasining shakliy tomoni, yaʼni nomemasida qolipning **ot+ -chi** umumiyligi zarrasi, koʻrinishi voqelangan. Leksema sememasi esa «shu otdan anglashilgan narsa bilan shugʻullanuvchi shaxs» mohiyati koʻrinishiga emas, balki uning toraygan, maʼlum bir ixtisosni anglatuvchi koʻrinishi holatiga ega boʻlib qolgan. *ishchi* leksemasiga qiyosan olinadigan, deylik, *kitobchi* soʻzida soʻz yasash qolipining shakliy tomonidan ham, maʼnoviy tomonidan ham uzilish kuzatilmaydi. Yoki *yozuvchi* leksemasi va *yozuvchi* soʻzini qiyoslaylik. Har ikkala hosila ham **feʼl+uvchi=shu feʼldan anglashuvchi harakat bilan shugʻullanuvchi shaxs** qolipi mahsuli. Uni gap tarkibida kuzatamiz: 1.*Yozuvchi hayotni teranroq kuzatadi*. 2.*Insho yozuvchi ijodkorligini namoyon qilishi kerak*.

Birinchi gapda *yozuvchi* leksemasi kasbni anglatib, ixtisoslashgan maʼnoga ega. Ikkinchi gapda esa leksema muayyan yozish harakatini bajaruvchi shaxsni ifodalagan. «Adib» maʼnosidagi *yozuvchi* leksemasi shaklan emas, balki maʼnoviy jihatdan qolipdan uzilgan, ixtisoslashgan maʼnoli leksema. Ikkinchi hosila esa ham shaklan, ham mazmunan qolipga muvofiq kelgan nutqiy yasamadir. Leksema hosil boʻlishining bu usuldagi boshqa koʻrinishi sifatida soʻzning atamaviy maʼno kasb etishi (*qoʻshish, ayirish, boʻlish* soʻzlar)ni koʻrsatish mumkin.

Soddalashgan leksema yasama soʻzlar lisoniylashuvining yanada yuqoriroq bosqichi. Soddalashish bu maʼlum bir soʻz yasash qolipining hosilasida oʻzak va qoʻshimchani oʻzaro birikib ajralmas holga kelishi, soʻzshakldagi grammatik vositani qotib qolishi natijasida yangi maʼno ifodalashidir. Oʻzbek tilidagi *oldin, keyin, tashqari, ichkari, yuqori, hozirda* kabi yuzlab soʻz soddalashgan yasama soʻz – leksema. Soʻz birikmalarining sintaktik qolipdan uzilish holati sifatida **boshning ogʻrigi** – *boshogʻriq*, **belning bogʻi** – *belbogʻ*, *tomning orqasi-tomorqa* misollarini koʻrsatish mumkin.

Soʻz birikmalarining sintaktik qolipdan hozirda uzilayotgan holatini *gulning yaprogʻi–gulyaprogʻ*, *daftarning varagʻi–daftarvaragʻ*, *derazaning shishasi–derazashisha*, *oq qand–oqqand* kabilarda kuzatish mumkin.

Tublashgan leksema shunday leksemalashgan yasama soʻzki. ularning yasalishini, tarkibini etimologik maʼlumotsiz aniqlab boʻlmaydi. Masalan, *sin* feʼlining oʻzagi *si*, *tingla* feʼlining oʻzagi *ding*, *toʻq* soʻzi oʻzagining *toʻ* ekanligini til tarixi boʻyicha chuqur maʼlumotga ega boʻlmasdan bilib boʻlmaydi.

Demak, maʼlum boʻladiki, tilda leksema yasash hodisasi yoʻq. Balki yasama soʻzning, nutqiy hosilaning lisoniylashuvi, leksemalashuvi mavjud.

27-§. Semema va uning tarkibiy qismlari

Leksemaning tashqi va ichki jihati mavjud. Leksemaning tashqi qobigʻi *nomema* deb ataladi. *Nomema* deganda leksemaning moddiy tomonini tashkil etgan fonemalar hosilasi – nutq tovushlari nazarda tutiladi. Masalan, *kitob* leksemasining tashqi tomoni $k+i+t+o+b$ tovushlar yigʻindisi. Shu oʻrinda bir narsaga alohida eʼtibor qilish lozim. Maʼlumki, lisoniy birlik moddiylikdan xoli deya talqin qilinadi. Shunga koʻra, leksema ham, boshqa lisoniy birlik kabi moddiylikka ega boʻlmasligi lozim. Demak, moddiylik soʻzi bu oʻrinda bevosita

sezgi a'zosiga ta'sir qiladigan deya jo'nlashtirilmaligi lozim. Yoki shakl deganda moddiy ko'rinishga egalikkina tushunilmaydi. Biror narsa haqida o'ylar ekanmiz, ongimizda uning tashqi qiyofasini tasavvur qilgan holda boshqalaridan ajratamiz. Narsaning ongdagi qiyofasi ham shakl deyiladi.

Nomema kishi biror leksema haqida o'ylaganda, ichki nutqda yaqqol ma'lum bo'ladi. Voqelangan tashqi nutqda bu shakl haqiqiy, real moddiy qiyofa kasb etadi. Demak, ongdagi leksemaning shakliy tomoni sezgi a'zolaridan tashqarida, unga ta'sir qilmaydigan holatda bo'lsa, leksema nutqiy voqelanganda so'zga aylanadi, moddiy bo'lmagan shakl, ya'ni nomema moddiylik kasb etadi, sezgi a'zosi bilan his qilinadigan bo'ladi.

Leksemaning ichki, mazmuniy tomoni *semema* deyiladi. Semema – ongda aks etgan narsa, belgi, miqdor, harakat kabi tushunchaning leksemada mujassamlashgan ko'rinishi. Boshqacha aytganda, semema – leksemaning ichki jihati.

Birorta leksemaning sememasi ikkinchi leksemaning sememasiga aynan o'xshamaydi. Boshqacha aytganda, bir xil sememaga ega ikkita leksema yo'q. Masalan, ikkita sinonim leksemaning sememasini qiyoslaymiz:

Yuz – inson boshi old tomonining peshonadan iyakkacha bo'lgan qismining uslubiy betaraf ifodasi.

Bet – inson boshi old tomonining peshonadan iyakkacha bo'lgan qismining so'zlashuv uslubiga xos ifodasi.

Ko'rinadiki, birinchi sememadagi «uslubiy betaraf» unsuri ikkinchi sememada, ikkinchi sememadagi «so'zlashuv uslubiga xos» unsuri birinchi sememada yo'q.

Agar semema aynan bo'lib qolsa, demak, bu ular tavsifida nuqson mavjud deyishga asos bo'ladi. Semema mukammal tavsiflanganda, bu tavsifdanoq ushbu tilni eng nozik jihatlarigacha puxta bilgan kishi so'z qaysi leksema haqida ketayotganligini ravshan anglaydi.

Leksema butunlik sifatida nomema va sememadan tashkil topishini ko'rib o'tdik. O'z o'rnida nomema ham, semema ham

tarkibiy qismlardan iborat bo‘ladi. Masalan, nomema butunligini tovush hosil qiladi. Tilshunoslikda sememani tashkil etuvchi unsur sifatida semalar ajratiladi. Jumladan, *kitob* leksemasi ikki sememali bo‘lib, uning bir sememasi «varaqdan tashkil topgan, muqovalangan, bosma yoki qo‘lyozma holdagi davriy bo‘lmagan o‘quv vositasi» bo‘lib, u quyidagi tarkibiy qismlardan iborat:

- 1) «varaqlardan tashkil topgan»;
- 2) «o‘quv vositasi»;
- 3) «davriy bo‘lmagan»;
- 4) «bosma yoki qo‘lyozma holdagi»;
- 5) «muqovalangan».

Sememada bir sema almashtirilishi bilan u butunlay boshqa sememaga aylanib ketishi mumkin. Masalan, yuqoridagi «davriy bo‘lmagan» semasini «davriy bo‘lgan» semasiga almashtirsak, u o‘z-o‘zidan *jurnal* leksemasining sememasi bo‘lib qoladi.

Leksemaning sememasini aniqlashda u paradigmadoshi bilan munosabatda tekshiriladi. Deylik, *aralash* leksemasi sememasi ochilayotganda, u *qorishiq, omuxta* leksemalari qurshovida o‘rganiladi. *Axloq* leksemasi sememasini *tarbiya, odob, adab, xulq, xulq-atvor, yurish-turish* va boshqa leksema sememalarisiz aniqlab bo‘lmaydi.

Tilshunoslikda sememaga munosabatda ikki yo‘nalishni farqlash lozim:

- a) ichdan yondashuv (ya‘ni, sememadan leksemaga);
- b) sirdan yondashuv (ya‘ni, leksemadan sememaga).

O‘zbek tilshunosligida semema va tushuncha munosabati turlicha talqin qilinadi. Masalan, ayrim mutaxassislar semema, ko‘pincha, ongimizdagi ma‘lum bir tushuncha bilan bog‘liq bo‘ladi, deb hisoblaydi. Tushuncha ong, mantiq birligi, semema esa, tilga, leksemaga xos birlik. Ko‘p holda bir semema bir necha tushunchani o‘z ichiga oladi. Jumladan, *o‘rik* leksemasining sememasi quyidagi tushunchalarda namoyon bo‘ladi:

- a) ho‘l mevaning bir turi;
- b) shu mevaning quritilgani;

d) shu mevani beradigan daraxt.

Shunga ko'ra, tushuncha va semema o'zaro hamma vaqt ham mos kelavermaydi. Bu hodisa, ayniqsa, ma'nodosh leksemalarda yaqqol ko'zga tashlanadi. Ko'rinadiki, lingvistik belgilardagi asimmetriya hodisasi semema va tushuncha munosabatida ham ko'rinadi. Buni chizmada quyidagicha berish mumkin (18-jadval):

18-jadval

SEMEMA	tushuncha
	tushuncha
	tushuncha
TUSHUNCHA	semema
	semema
	semema

Semema har doim ongdagi tushuncha bilan bog'langan. Semema – tushunchaning ifodasi. Biroq yordamchi leksema sememalarida tushuncha bilan bog'lanish yo'q. Chunki yordamchi leksema qo'shimcha va leksema ziddiyatida oraliq uchinchi vazifasini o'taydi. Yordamchi leksemalar shaklan leksema, mazmuni (vazifasi), sememasiga ko'ra esa qo'shimchadir¹.

Mustaqil leksema, yordamchi leksema va grammatik qo'shimcha munosabatini chizmada quyidagicha berish mumkin (19-jadval):

19-jadval

mustaqil leksema	nomustaqil leksema	grammatik qo'shimcha	
semema	nomema	grammatik ma'no	gramnema

Tilshunos Sh.Rahmatullayev sememaga ega birliknigina leksema sifatida baholaydi: «Biz analiz yo'liga, ya'ni nutqdan

¹ Ne'matov H., Rasulov R. O'zbek tilining system leksikologiyasi asoslari. –Toshkent, 1995.–57-bet.

tilga borish yo'liga o'rganib ketganmiz. Albatta, konkret birlikdan (so'zformadan) abstrakt birliklarga (so'zformani tarkib toptiruvchi birliklarga) borish oson ko'chadi. Shu yo'l bilan borib, so'zforma tarkibida leksik ma'no anglatuvchi qismni ajratamiz va uni leksema deb nomlaymiz. Asli leksik ma'no anglatuvchi til birligiga *leksema* deyiladi».

Demak, olim leksema talqiniga ichdan (ma'nodan) kelib chiqqan holda munosabatda bo'lganligi tufayli/nomustaqil birlikni leksema sifatida qarashni ma'qul ko'rmaydi.

Bunda shakl emas, balki ma'no (semema) yetakchilik qiladi. Ko'rinadiki, mustaqil va nomustaqil birliklarga bir xil o'lchov (mezon) bilan munosabatda bo'lish ular tabiatini xiralashtiradi. Chunki yordamchi leksema ma'nosi bilan qo'shimchaga yaqinlashsa, nomemaga egaligi asosida leksema bilan uyg'unlashadi. Bundan kelib chiqqan holda aytish mumkinki, ma'lum bir hodisa, masalan, leksema ta'riflanar ekan, ta'rif ta'riflanayotgan hodisani to'liq qamrab olmasligini e'tiborga olish lozim.

Dialektikada ham hodisalarga berilgan har qanday ta'rif mutlaq bo'lmasligi, unda, baribir, ayrim hodisa «ta'rifga sig'may qolishi» ta'kidlanadi. Demak, leksema «o'zida tayyorlik, majburiylik, takrorlanuvchanlik, ijtimoiylik xususiyatlarini mujassamlashtirgan, shakl va denotativ ma'no birligidan iborat mustaqil anglanish va qo'llanish tabiatiga ega bo'lgan lisoniy birlik» deb ta'riflanar ekan, bu ta'rifning barcha leksema uchun birday amal qilmasligini ta'kidlash lozim. Chunki denotativ xususiyatga ega bo'lmagan yordamchi leksema ta'rifdan chetda qoladi. Tushunchaga asoslanmagan leksemaning mazmun tomoni grammatik ma'no bo'lsa, denotativ tabiatli leksemalarning mazmun tomoni – semema.

Bir necha tushunchani o'zida mujassamlashtirgan leksemaning mazmun mundarijasi murakkab tabiatliligi bilan xarakterlanadi.

Har qanday lisoniy birlik serqirra mohiyatli bo'lib, bu uning kamida ikki paradigмага kirishini ta'minlaydi. Leksema birdan ortiq tushunchani qamrab olgan ekan, bunda uning serqirraligi yanada «kuchayadi». Masalan, *uzum*, *o'rik* leksemasi o'zida bir necha tushunchani saqlar ekan, bu bilan u kamida ikki lug'aviy paradigмага kiradi (20-jadval):

20-jadval

<i>uzum</i>	<i>uzum</i>
	<i>tok</i>
<i>o'rik</i>	<i>zardoli</i>
	<i>turshak</i>

Birinchi paradigmada *uzum* leksemasi bir denotati asosida meva va boshqa bir denotati asosida esa daraxt nomini ifodalovchi ot-leksema bilan uyadoshlik qatori hosil qilsa, ikkinchi paradigmada *o'rik* leksemasi bir ma'nosi bilan *zardoli*, ikkinchi ma'nosi asosida *turshak* leksemasi bilan ma'nodoshlik munosabatida bo'ladi.

Leksema tarkibida birdan ortiq tushuncha mujassamlashganda leksema turli sintagmatik qurshovga kiradi. Masalan, yuqorida tilga olingan olma leksemasida ikkita («meva», «daraxt») tushuncha mavjud bo'lib, u har bir ifodalagan tushunchasi asosida ham boshqa-boshqa, ham umumiy qurshovga ega bo'lishi mumkin.

Olmani kesdik sintaktik qurshovida *olma* qaysi tushuncha, denotatni anglatayotganligi muayyanlashmaydi. Biroq *olmani e. 'ik*, *olmani yedik* sintagmatik qurshovida atalayotgan denotat farqlanayotganligi sezilib turadi (birinchi qurshovda «daraxt», ikkinchisida «ho'l meva»). Ko'rinadiki, leksema birdan ortiq tushunchani ifodalaganda har bir tushunchaga mos sintagmatik qurshov mavjudligi ham anglashiladi.

Bular esa semema leksema lisoniy mohiyatining alohida sinonimik va sintagmatik qurshovga ega bo'lgan turidir, degan xulosaga olib keladi.

Demak, leksema birdan ortiq tushunchani ifodalaganda har bir tushuncha uchun alohida-alohida semema to'g'ri keladi.

28-§. Sema turlari

Semema tarkibidagi sema bir xil emas. Sema mohiyatiga ko'ra uch xil bo'ladi:

- 1) atash semasi (denotativ sema);
- 2) ifoda semasi (konnotativ sema);
- 3) vazifa semasi (funksional sema).

Atash semasi borliq bilan, ifoda semasi so'zlovchining munosabati bilan, vazifa semasi esa leksemaning lison va nutqdagi roli bilan belgilanadi.

Atash semasi leksemaning borliqdagi harakat-holatlik, narsa-predmetlik, miqdorlik, belgilik xususiyatini atovchi, nomlovchi semadir. Ular borliq, tushuncha va sememani bir-biriga bog'lab turadi. Masalan, yuqorida keltirilgan *kitob* leksemasining barcha semasi – atash semasi.

Bir xil yoki o'xshash tushunchani ifodalaganligi sababli leksemada ko'p holda atash semasi bir xil bo'ladi. Masalan, *yaxshi, tuzuk, durust, ajoyib* yoki *yuz, chehra, oraz, turq, aft, bet* ma'nodoshlik qatoridagi barcha leksemalarning atash semasi bir xil. *Yaxshi, tuzuk, durust, ajoyib* leksemalarining atash semalari quyidagilar: 1) «belgi»; 2) «barqaror belgi»; 3) «sifat belgi»; 4) «shaxsiy baho»; 5) «ijobiy»; 6) «ichki-tashqi». Shu bilan birgalikda, bu leksemalarda farqlanuvchi atash semalari ham mavjud bo'lib, ular *tuzuk* leksemasida «me'yordan bir pog'ona pastlik», *yaxshi* leksemasida «me'yordalik», *ajoyib* leksemasida «me'yordan bir pog'ona yuqorilik» semalaridir. *Yuz, chehra, oraz, turq, aft, bet* leksemalarida esa: 1) «inson boshi old tomoniga xos»; 2) «peshonadan iyakkacha bo'lgan qism» semasi atash semasi.

Demak, muayyan sememani semaga ajratishda, semaning tabiatini belgilashda, albatta, leksema paradigmada o'z korrelyanti

bilan tekshirilishi lozim. Aks holda, leksemaning relevant (muhim) va irrelevant (muhim bo'lmagan) semasini farqlashning imkoni bo'lmaydi. Masalan, ingliz tilidagi *brother* leksemasining sememasi «qarindosh», «qon-qarindosh», «bevosita» atash semalariga ega. O'zbek tilidagi *aka* leksemasida esa bu sema bilan birgalikda «mendan katta» relevant semasi ham bor. Chunki *aka* leksemasi shu semasi bilan *uka* leksemasiga qarama-qarshi turadi. *Brother* leksemasiga shu sema bilan qarshilanuvchi birlik yo'q, shu boisdan unda noaniq tabiatli «mendan katta/mendan kichik» semasi mavjud bo'lib, u noaniq bo'lganligi sababli irrelevantdir. Rus tilidagi *kobyla* leksemasida «urg'ochi» semasi muhim bo'lib, u o'zbek tilidagi *baytal* leksemasining ham, *biya* leksemasining ham muqobili bo'la oladi. Biroq *baytal* va *biya* zidlanishida «urg'ochi» semasi emas, «qulunli» (*biya* leksemasida) va «qulunsiz» (*baytal* leksemasida) semasi relevant (muhim) dir.

Ko'rinadiki, leksema sememasi tarkibida atash semalari eng muhim, belgilovchi hisoblanadi va borliq parchasiga muvofiq keladi.

Ifoda semasi deganda semema tarkibida turli qo'shimcha ma'no (uslubiy bo'yoq, shaxsiy munosabat, qo'llanish doirasi va davri)ni atovchi sema tushuniladi. Atash semasi kabi ifoda semasi ham leksema sememani farqlash quvvatiga ega bo'lgan sema bo'lib, ular ham leksik paradigmada aniqlanadi. Masalan, *yuz* va *bet* leksemasining ifoda semasi o'zaro qiyosda ochiladi:

yuz – inson boshi old tomonining peshonadan iyakkacha bo'lgan qismining uslubiy betaraf ifodasi.

bet – inson boshi old tomonining peshonadan iyakkacha bo'lgan qismining so'zlashuv uslubiga xos ifodasi.

Bu sememalardagi «uslubiy betaraf» (*yuz* leksemasidagi) va «so'zlashuv uslubiga xos» (*bet* leksemasidagi) semalari uslubiy bo'yoqni ko'rsatuvchi ifoda semasidir.

Irkrit leksemasidagi «salbiy», *nozikhohol* leksemasidagi «ijobiy» semasi shaxsiy munosabatni ko'rsatuvchi ifoda semasi bo'lsa, *aeroplan* leksemasidagi «arxaik», *sauntrek* leksemasidagi

«neologizm», *buzov* leksemasidagi «shevaga xos» semasi qoʻllanish davri va doirasini koʻrsatuvchi ifoda semasi.

Ifoda semasi ham muhim yoki muhim boʻlmagan turga ajratiladi. Shu boisdan farqlovchi, muhim ifoda semalari *ingerent konnotativ sema* va muhim boʻlmagan ifoda semalari *adgerent konnotativ sema* deyiladi.

Vazifa semasi leksemaning birikuv-biriktiruv (valentlik) imkoniyatini, lisoniy qolipda qanday oʻrinni egallashini bildiruvchi semadir. Masalan, *kitob, daftar, maktab, bormoq yemoq* kabi leksemalarning valentlik imkoniyati oʻta keng va shu boisdan gapda turli gap boʻlaklari vazifasida keladi. *Qatʼiy, keskin, moviy, charos, qizgʻish* leksemalarining vazifa semasi tor va shu boisdan aniq. Ular ayrim soʻzlar bilan birika oladi, xolos.

Semema semalari oʻzaro dialektik munosabatda va teskari mutanosiblikka ega. Sememani uchburchakka qiyoslasak, har bir turga mansub sema uning bir burchagini tashkil qiladi. Uchburchakda bir burchakning kattalashishi boshqalarining kichrayishi hisobiga yuz berganligi kabi sememadagi bir semaning kuchayishi boshqa semaning kuchsizlanishi evaziga sodir boʻladi. Masalan, mustaqil leksemada atash semasi kuchaysa, ifoda semasi kuchsizlashadi. Ifoda semasi kuchaysa, atash semasi kuchsizlanadi. Masalan, koʻchma maʼnoli leksemada atash semasi kuchsizlanib, ifoda semasi kuchaygan. Leksema nutqda voqelanganda ham uning atash semasi oʻz oʻrnini maʼlum darajada ifoda semasi voqelanishiga boʻshatib beradi. Masalan, *boʻri* leksemasi odamga nisbatan qoʻllanilganda undagi «hayvon», «itsimonlar oilasiga mansub», «yovvoyi» atash semalari kuchsizlanib, «yirtqich», «vahshiy», «qonxoʻr» ifoda semalari kuchaygan holda yuzaga chiqadi.

Mustaqil leksema yordamchi soʻz vazifasida qoʻllanganda undagi atash va ifoda semasi kuchsizlanib, vazifa semasi esa kuchliroq voqelanadi.

Semaning darajasiga koʻra turi. Sema darajasiga koʻra birlashtiruvchi (integral) va farqlovchi (differensial) semaga

ajratiladi. Birlashtiruvchi sema birdan ortiq leksemadagi o'xshash, bir xil semadir. Farqlovchi sema esa o'xshash, ma'noviy yaqin leksemalardagi farqlanuvchi semalardir. Masalan, *ota, ona, aka, opa, uka, singil* leksemasidagi «qarindosh», «qon-qarindosh», «bevosita» semasi integral sema bo'lsa, «mendan katta» semasi *ota, ona, aka, opa* leksemalarini o'zaro birlashtiruvchi, ammo *uka, singil* leksemalaridan farqlovchi semalardir. «Mendan kichik» semasi *uka* va *singil* leksemasini o'zaro birlashtiruvchi, biroq oldingi leksemadan farqlovchi sema. Ko'rinadiki, bir sema leksemani bir vaqtning o'zida nima bilandir birlashtiruvchi, nima bilandir farqlovchi qarama-qarshi tabiatli mohiyatga ega. Birlashtiruvchi sema sistema hosil qiluvchanlik, sistemaga asos bo'luvchi, farqlovchi sema esa sistemada tug'iluvchi, paydo bo'luvchanlik xossasiga ega.

Semema semasini tartiblashda qator umumiy, birlashtiruvchi semadan boshlanib, xususiy, farqlovchi semaga qarab boradi. Masalan, *ota* leksemasining sememasi tarkibi quyidagicha beriladi:

- 1) «shaxs»;
- 2) «qarindosh»;
- 3) «qon-qarindosh»;
- 4) «bevosita»;
- 5) «1-avlod»;
- 6) «men»dan katta»;
- 7) «erkak»;
- 8) «umumslubiy».

Chunki predmet shaxs va shaxs emasga, shaxs qarindosh va qarindosh emasga, qarindosh qon-qarindosh va nikoh qarindoshga, qon-qarindosh bevosita yoki bilvositaga, bevosita 1-avlodga yoki 2-avlodga, 1-avlod mendan kattaga yoki mendan kichikka, mendan katta erkak yoki ayolga bo'linadi.

Sememeni semaga ajratish tilshunoslikda komponent (uzvli) tahlil yoki semik tahlil deb yuritiladi. Sememani semaga ajratish moddani atomga ajratishga, boshqacha aytganda, sema kimyoviy

unsurga o'xshaydi. Borliqda kimyoviy element turi sanoqli bo'lganligi va ularning har xil kombinatsiyasidan behad ko'p modda hosil qilinganligi kabi cheklangan miqdordagi semaning turli xil kombinatsiyasidan ham ko'plab semema vujudga keladi.

29-§. Semema va nutqiy ma'no. Sememaning nutqiy lug'aviy ma'no sifatida voqelanishi

Semema va nutqiy ma'no munosabati, albatta, boshqa lisoniy birlikda bo'lgani kabi dialektikaning umumiylik-xususiylik, mohiyat va hodisa, imkoniyat va voqelik, sabab va oqibat, umuman olganda, *zot va tajalli dialektikasini* o'zida aks ettiradi. Shuningdek, barcha lisoniy birlik va ularning nutqiy voqelanishida kuzatilgan tayyor – tayyor emas, ijtimoiy–individual, cheklangan–cheksiz, barqaror–beqaror, takror – betakror umumnisbatli belgisi semema va nutqiy ma'no munosabatida o'ziga xos tarzda tajallilanaadi.

Sememaning tayyor va nutqiy ma'noning tayyor emasligi. Sememaning asosiy xususiyati – *uning til jamiyati a'zolari ongida tayyor holda ekanligi.* Demak, semema ma'lum bir qonuniyat yoki qolipning mahsuli yoki hosilasi emas. Masalan, *kitob* leksemasiga xos «varaqlardan tashkil topgan, muqovalangan, bosma yoki qo'lyozma holdagi davriy bo'lmagan o'quv quroli», *shod* leksemasining «jonli predmet emotsional holatining ijobiy darajasini ifodalovchi baho sifati», *o'qimoq* leksemasining «harflarni urishtirib, ma'nosini uqishga intilish harakatini ifodalovchi fe'l» sememalari kishi ongida nutqiy ma'no sifatida namoyon bo'lish uchun tayyor turadi. So'zlovchi hech qachon semema yaratmaydi. Nutqiy ma'no esa muayyan sintaktik qurshovda nutq sharoiti va so'zlovchining kommunikativ niyatiga mos ravishda yuzaga chiqadi. Masalan, *U birinchi sinfda bo'lsa-da, matnni tez va ravon o'qiydi* gapida *o'qimoq* leksemasining sememasi ushbu holat uchun moslashib namoyon bo'ladi. Bunda voqelangan nutqiy ma'no sememadan harakatning kimgadir

tegishliligi, «tez va ravon ekanligi», «harakatning matn ustida amalga oshayotganligi» kabi xususiy belgisi bilan farqlanadi. Bu belgi sememada aks etmaydi, nutq jarayonida hosil qilinadi. Nutqiy ma'noning tayyor emasligi, ayniqsa, sememaning nutqiy ma'nosi so'zda ko'chma ma'no sifatida voqelanishlarida yanada yorqinroq namoyon bo'ladi. *U paxta termas, hasharchilarga suvchi edi* gapidagi *suvchi* so'zining ma'nosi nutqiy bo'lib, uni «suv tashish va yetkazib berish bilan shug'ullanuvchi kishi» deya bayon qilish mumkin. Bu nutqiy ma'no *suv* so'ziga *-chi* qo'shimchasini qo'shish asosida *suv* leksemasi sememasini juz'iyilashtirib hosil qilingan mazkur ma'no nutq jarayoni mahsulidir.

Sememaning ko'chma ma'no sifatida qo'llanishida nutqiy ma'noning tayyor emasligi belgisi aniqroq ko'zga tashlanadi. *Qush edim, qanotimni qayirdilar* gapidagi (*qanot*) so'zida semema shu tarzda juz'iylashganki, uning atash semalari so'nib, semema butunlay sifat o'zgarishiga uchragan. Bu «o'zgargan» holat ham sof nutqiy jarayon mahsulidir.

Sememaning takrorlanuvchanligi va nutqiy ma'noning betakrorligi. Semema o'zining barcha nutqiy ko'rinishi uchun asos bo'lib, har bir qo'llanishida, uning juz'iydashgan va matn, nutq sharoiti, so'zlovchining maqsadiga bo'ysungan holati kuzatiladi. *O'qimoq* leksemasining zikr etilgan sememasidagi «harflarni urishtirib ma'nosini tushunishga intilish» boshqa nolug'aviy vositalar tajallilari bilan «to'yingan» holda takrorlanaveradi. Biroq uning nutqiy ko'rinishi har bir qo'llanishda o'ziga xos. Chunki nutqiy ma'no ma'lum qo'llanishda boshqa morfologik, sintaktik va uslubiy vosita bilan yaxlitlik kasb etib, aniq makon va zamonda namoyon bo'ladi, bu yaxlitlik aynan shu nolug'aviy vosita bilan butunlikda boshqa o'rindagi qo'llanishda hech bo'lmaganda makon va zamon bilan farqlanishi uning betakrorligini ko'rsatadi.

Sememaning barqarorligi va nutqiy ma'noning o'tkinchi (vaqtincha)ligi. Semema va nutqiy ma'no munosabatining

yuqoridagi tavsifidan ularning barqarorlik – beqarorlik belgisi kelib chiqadi. Semema barqaror va o'zgarmas, uning ko'rinishi bo'lgan nutqiy ma'no o'zgaruvchan va o'tkinchi.

Sememaning cheklanganligi va nutqiy ma'noning cheksizligi. Monosemantik leksemaning bir va polisemantik leksemaning bir nechta (bu ham sanoqli) sememasi bo'lib, u nutqiy voqelanganda cheksizlik kasb etadi. Har bir qo'llanishdagi nutqiy ma'no o'ziga xos va qaytarilmas alohidalikdir.

Nutqiy ma'no qanchalik cheksizlik kasb etmasin, uning asosidagi semema bittaligicha qolaveradi.

Sememaning ijtimoiyligi va nutqiy ma'noning individualligi. Semema ijtimoiy shartlangan bo'lib, u til jamiyati a'zolarining «umum-mehnati» mahsuli va shu til jamiyati a'zolari uchun birday umumiy. Nutqiy ma'no esa har bir so'zlovchi uchun o'ziga xos – individual.

Sememaning grammatik ma'no sifatida voqelanishi. Ayrim leksemaning nomustaqil so'z sifatida voqelanishida sememaning o'z muayyanligini kuchsizlantirishini, grammatik ma'no sifatida voqelanishini ko'rish mumkin. Quyidaqaramoq leksemasining ikki ma'nosini qiyoslashga harakat qilamiz.

1. *Hamdam dadasiga qaragancha uzoq tikilib qoldi* (A.Qah.).
2. *Menga qara, xotin, – dedi Hoji jiddiy tusda. O'zbek oyim qaradi* (A.Qod.).
3. *Bu juvon menga qarab kelar edi.* (G'.G'ul.).
4. *Dehqonlar to'dasi qishloqqa qarab yurdi* (S.Ahm.).
5. *Yashirin xabarlarga va ba'zi alomatlariga qaraganda, Badiuzzamon Astrobodda isyon ko'tarish fikrlari bilan ovora bo'layotgani haqida gapirdi* (Oybek).

1-, 2-gaplarda qaramoq leksemasining «ko'rish uchun ko'zni biror tomonga, narsa yoki kimsaga yo'naltirmoq» sememasining nutqiy lug'aviy ma'no sifatidagi voqelanishi kuzatiladi. Bu semema keyingi gaplarda o'zining «ko'rish uchun» semasini 0 (nol) darajagacha kuchsizlantiradi va qolgan semalar ma'lum darajada susayib, «harakat yo'nalgan tomon»: (4-gap) «ayirib ko'rsatmoq», «ta'kidlash», shuningdek, «qiyoslash»,

«solishtirish» ma'nolarini bildiradi. *Qaramoq* leksemasi *ko'rmoq* leksemasi bilan ma'nodosh bo'lganligi bois, ular sememalarining grammatik ma'noga aylangan ko'rinishlarida ham mazkur ma'nodoshlik ma'lum darajada saqlangan bo'ladi. Qiyoslang: «*Olmaga qaraganda nok shirin – olmadan ko'ra nok shirin*». Ko'rinadiki, *qaramoq* leksemasi ko'makchi vazifasida qo'llanganda uning sememasi tarkibidagi «yo'naltirmoq» semasi lisoniy va nutqiy hodisani bog'lash vazifasini o'taydi. Boshqacha aytganda, *qaramoq* ko'makchisining *qaramoq* leksemasi hosilasi ekanligiga ishora qilib turadi.

Mustaqil leksemaning nomustaqil so'z sifatida qo'llanishlarida nutqiy ma'noning o'zi mansub semalar bilan bog'lanishlari kuchli yoki kuchsiz bo'lishi mumkin. Bu, ayniqsa, ko'makchi fe'l vazifasida kelgan leksemada yaqqol ko'zga tashlanadi. Qiyoslang: 1. *Elmurod dunyo xabarlaridan o'qib bera boshladi* (P.Turs.). 2. *May oyining hayotbaxsh quyoshi o'zining erkalovchi, zarrin nurlarini alanga sochib yotibdi* (X.Ziyo). 3. *Siz o'qishga ketayotganingizda daraxtlarga o'zim qarab tursam* (Sh.Rash.). 4. *To'y qiziganda yana bir baloni boshlab yurma,– deb To'lagan mo'ylov Qo'chqorga qo'l cho'zdi*. 5. *Hali u yerda, hali bu yerda yangi tug'ilayotgan qo'zilar cho'ponlarni shoshirib qo'ygan, ularda tinim yo'q* (Ch.Ayt.). 6. *Sen mendan har qancha xafa bo'lsang ham, ko'nglimga tugib qo'yganimni endi aytib solmasam, iloji yo'q* (A.Qah.). Ko'rinib turibdiki, ayrim qo'llanishlarda (1-, 2-, 3-, 4) so'zning grammatik ma'nosi leksemaning sememasi bilan semantik bog'lanishga ega. Ba'zilarida esa (5-, 6-) ko'makchi fe'l (*qo'ygan, solmasam*) o'z grammatik ma'nosidan qariyb uzilgan. Asos leksema sememasining grammatik ma'noda qoldirgan «iz»i sezilarsiz darajada.

Sememaning nutqiy grammatik ma'no sifatida yuzaga chiqishdagi grammatikalizatsiyalashuvi hodisasini o'rganish fanimiz oldida turgan vazifalaridan hisoblanadi.

Demak, sememaning nutqiy voqelanishi deganda uning nafaqat nutqiy lug'aviy ma'no, balki nutqiy grammatik ma'no sifatida voqelanishi ham nazarda tutilishi lozim.

30-§. Sememaning nutqqa xoslanishi

Semema nutqda uni ushbu qo'llanishga xoslovchi turli vosita ta'siriga berilgan va juz'iy lashgan holda «ko'rinish» beradi. Sememaning nutqiy ko'rinishida uni nutqqa xoslagan nolug'aviy vositaning ta'sir darajasi turlicha bo'ladi.

Sememaning nolug'aviy tajallilar ta'siridagi o'zgarishga uchrashi natijasida vujudga keladigan sifat o'zgarishi ham unga ta'sir qiluvchi omillar darajasiga ko'ra turlicha bo'ladi.

Semema so'z yasash qolipi asosida nutqiy yasama so'z ma'nosi sifatida namoyon bo'lar ekan, bunda bu nutqiy ma'noning tarkibida sema ko'rinishi maqomini oladi. Masalan, **fe'l + -uvchi = fe'l anglatgan harakatning bajaruvchisini anglatuvchi shaxs oti** lisoniy so'z yasash qolipi hosilalarida (*ichuvchi, kesuvchi, yozuvchi, xohlovchi* va b.) bu so'zning asosida yotgan *ich, kes, yoz, xohla* leksemalarining sememasi yasama so'zlarda nutqiy ma'noning bo'lakchasi sifatida yuzaga chiqadi. Deylik, *ichmoq* leksemasining sememasi «biror suyuqlikni iste'mol qilmoq» bo'lib, u(*ichuvchi*) nutqiy hosilasida «ichish bilan shug'ullanuvchi kishi» nutqiy ma'nosining «ichish» uzvida mujassamlashgandir. Bunda ma'lum bir butunlikning «kichrayib», nutqiy bir butunlikning tarkibiy qismiga aylanganini ko'ramiz. Bu esa sememada sifat o'zgarishi yuz berganligini ko'rsatadi. Demak, nutqiy yasama so'z lisoniy butunlikning nutqiy qismga aylanishi hodisasi yuz beradi. Buni shartli ravishda «sememaning nutqiy ma'no bo'lakchasiga aylanishi» deb ataymiz.

Sememaning mazkur hodisadan quyiroq darajada o'zgarishi uslubiy omil va ayrim lug'aviy-sintaktik shakl hosil qiluvchining ta'siri natijasida yuz beradi.

Leksema ko'chma ma'noda qo'llanar ekan, uning sememasi tarkibidagi atash semasi so'nib, nutqiy voqelikka mos ravishda ifoda va vazifa semasi kuchayadi. Masalan, *oltin yoshlik* birikuvida voqelangan *oltin* leksemasining «sariq tusli qimmatbaho noyob metallni ifodalovchi ot» sememasidagi «sariq tusli», «metall», «ot» semasi butkul so'ngan bo'lib, «kamyob», «qimmatbaho» semasi kuchaygan va «ot» vazifa semasi «sifat» ma'no bo'lakchasiga aylangan holda namoyon bo'lgan. Biroq bundagi vazifa semasining o'zgarishi nutqiy hodisa bo'lganligi sababli u sememaning ikkinchi turkumga ham xosligini ko'rsatmaydi, balki boshqa turkumga xos vazifasini bajarishi deb tushunmoq lozim. Demak, leksemaning ko'chma ma'noda qo'llanilishidagi ma'noviy modifikatsiyasini «semema semasining o'zgarishi» deb baholash mumkin.

Semema vazifa semasining o'zgarib voqelanishini fe'l leksemaning sifatdash, ravishdosh va harakat nomi shaklini olib qo'llanishida yaqqol kuzatish mumkin. Masalan, ravishdosh shaklini olgan fe'l leksema sema asosida fe'lning ma'nosi kuchsizlanib ravishga xos belgi kuchayadi. Qiyoslang: *U shoshildi* – *U shoshilib gapirdi*.

Ayrim lug'aviy shakl hosil qiluvchi fe'lning atash semasini modifikatsiya qiladi. Masalan, kitob leksemasi sememasidagi belgilanmagan miqdor semasi nutqda voqelangan *kitoblar* so'zida, **son+ot** qolipli sintaktik qurilmada muayyanlashadi. Bu esa uni shartli ravishda «sememaning atash semasi o'zgarishi» deb talqin qilish imkonini beradi.

Aytilganlar asosida sememaning nutqiy xoslanishini quyidagi turlarga bo'lish mumkin:

- 1) sememaning so'z ma'no bo'lakchasi sifatida voqelanishi;
- 2) sememaning atash semasi so'nishi natijasida vazifa semasi kuchayishi va ifoda semasi o'zgarishi sifatida voqelanishi;
- 3) sememaning atash semasi o'zgarib voqelanishi.

31-§. Hosila sememaning vujudga kelish yo‘llari

Hosila ma’no bir necha yo‘l bilan vujudga keladi: metafora, metonimiya, sinekdoxa va vazifadoshlik kabi. Hosila ma’nolar to‘g‘ri, bosh ma’no asosida paydo bo‘ladi.

Metafora (gr. *metaphora* – ko‘chirish) – nutq mexanizmi, biror leksema denotatining tashqi, zohiriy o‘xshashligi asosida boshqa ma’noni ifodalash uchun ishlatilishi.

Metaforik ma’no hosil bo‘lishi uchun quyidagidan biri sabab bo‘ladi:

1) bir so‘z boshqa so‘zga nisbatan so‘zlovchining ifoda maqsadiga ko‘proq mos va muvofiq bo‘ladi va shuning uchun birinchisi o‘rnida ikkinchisi qo‘llaniladi;

2) biror denotatning ifodalovchisi bo‘lmaydi va ma’lum bir so‘z boshqa denotatni ham ifodalash uchun qo‘llanadi.

Demak, birinchi holda ko‘chirilayotgan so‘z denotatning ikkinchi atamasi bo‘lsa, ikkinchi holda birinchi atamasidir. Masalan, *quyi* so‘zi anglatadigan ma’noni *etak* so‘zi qulayroq va to‘laroq ifodalaganligi bois tog‘ning quyi tomoniga nisbatan *etak* so‘zi ishlatilgan. O‘zbek tilida dengizdagi o‘ziga xos jo‘g‘rofiy o‘rinning nomi bo‘lmaganligi bois *qo‘ltiq* so‘zi unga nisbatan ham qo‘llaniladi.

Metafora hodisasi asosan, ot turkumi doirasida, qisman sifat, fe’lda uchraydi: *Qush uchdi. Samolyot uchdi* qurilmalarining ikkinchisida *uchmoq* fe’li ifodalagan harakat qushning havodagi qanotlarini silkitib qilgan parvozigacha o‘xshaydi. Shu boisdan *uchmoq* fe’li ifodalagan keyingi ma’no metaforik ma’no.

Metafora hosila ma’no hosil qilishning keng tarqalgan usuli sifatida badiiy uslubning, nutqning eng muhim vositasidan hisoblanadi.

Metaforik hosila ma’no nutqda juda ko‘p uchraydi. Ammo ularning lisoniylashgani – sememaga aylangani nisbatan kam. *Qanot* (samolyot), *uchmoq*, *og‘iz* (qop) kabi leksemalarning ushbu hosila ma’nosi metaforik semema.

Metaforik yo‘l bilan hosil bo‘lgan semema davrlar o‘tishi bilan o‘ziga xos atash semalari kasb etishi natijasida bosh sememasidan uzoqlashib, mustaqil holga kelishi, omonimik tabiatga ega bo‘lishi mumkin. Masalan, adabiyotshunoslik termini sifatidagi *fojia* umumiste‘mol qo‘llanishdagi *fojia* so‘zidan ma‘noviy jihatdan uzilib, ularning nomemalari omonimik munosabatga ega bo‘lgan. Shuningdek, jo‘g‘rofiy termin bo‘lgan *qo‘ltiq* umumiste‘moldagi *qo‘ltiq* leksemasining omonimiga aylangan.

Sinekdoxa (gr. *synekdoche* – “nisbatlash”) yo‘li bilan hosil qilingan ko‘chma ma‘no deganda, biror narsaning nomi bilan uning biror qismini atash va, aksincha, biror narsaning qismi bilan u mansub butunni atash tushuniladi: 1. *Besh qo‘lini og‘ziga tiqadi.* 2. *Ochildiboy tirnoqqa zor edi.*

Sinekdoxik yo‘l bilan hosil qilingan ma‘noni ham lisoniy va nutqiy ma‘noga bo‘lish mumkin. Masalan, keltirilgan *qo‘l*, *tirnoq* leksemalarining sinekdoxik ma‘nosi sememalashgan. *Stol sindi, eshik buzildi* gaplaridagi *stol* so‘zining «*oyoq*» (stolning oyog‘i), *eshik so‘zining «qulf»* (eshikning qulfi) hosila ma‘nolari nutqiy sinekdoxik ma‘noga misol. Ammo har qanday butunlik nomi bilan qismni, qismning nomi bilan butunni atab bo‘lmaydi. Masalan, daraxt va shox, barg, tana, ildiz, meva butun va qismdir. Lekin *barg* deganda hech qachon daraxt anglashilmaydi. Ammo *meva* masalan, *olma* atamasi orqali daraxt ham ifodalanadi.

Metonimiya (grekcha: *metonymia* – “qayta nomlash”) ifodalanmishlarining o‘zaro bog‘liqligi, aloqadorligi asosida bir ifodalovchining boshqa ifodalovchi uchun ishlatilishi.

Metonimiya ham yangi ma‘no hosil qilish jarayoni va bu jarayon natijasining barqarorligiga ko‘ra lison va nutqqa daxldor hodisa. Boshqacha aytganda, metonimik hosila ma‘no sof nutqiy yoki lisoniy(lashgan) bo‘lishi mumkin.

Metonimik ma‘nolarning asosiy ko‘rinishlariga misol keltiramiz:

1) bir narsa predmetning nomi bilan shu predmetdagi boshqa bir narsa ataladi:

a) *stakan* – 1-ichimliklar uchun ishlatiladigan silindr ko‘rinishdagi shisha idish; 2-bir stakan hajmiga teng suyuqlik miqdori (bir stakan suv);

b) *dasturxon* – 1-o‘rtaga yozilib ustiga oziq-ovqat qo‘yiladigan mato materialli ro‘zg‘or buyumi; 2-yeyish uchun o‘rtaga qo‘yilgan oziq-ovqat.

2) materialning nomi shu materialdan yasalgan mahsulotga o‘tadi:

a) *kumush* –1-oq-ko‘kish rangli yaltiroq tusli asi metall; 2-kumushdan zarb qilingan pul, tanga;

b) qog‘oz –1-yozish, chizish, kitob, gazeta, jurnal boshqa hamda boshqa shunga o‘xshash maqsadda ishlatiladigan yog‘och, eski latta-putta va shular kabidan tayyorlangan yupqa material; 2-varaq, bet.

3) joy nomi bilan shu joyda yashovchi kishilar ataladi:

a) *qishloq* –1-aholisi ko‘proq qishloq xo‘jaligi bilan shug‘ullanuvchi aholi punkti; *qishloq* –2-qishloqda yashovchi kishilar (*Qishloq nima deydi?*).

3) harakat ifodalovchisi bilan uning natijasi yoki unga aloqador bo‘lgan jarayon nomlanadi:

to‘y – 1-yeb-ichish natijasida nafsni qondirmoq; 2-bazm-tomosha bilan ziyofat berib o‘tkaziladigan marosim.

4) predmetning nomi bilan shu predmet hosilasi ataladi:

a) *til* –1-og‘iz bo‘shlig‘ida harakatlanuvchi nutq a‘zosi; 2-shu nutq a‘zosi harakati natijasida hosil bo‘lgan nutq;

b) *Navoiy* – 1-o‘zbek mutafakkiri, shoir; 2-Alisher Navoiy asari.

Ko‘rinadiki, metonimik hosila ma‘noning ayrimi sof lisoniy mohiyat kasb etgan bo‘lsa, ayrimi nutqiy sathdagina mavjud. Masalan, *Navoiyni o‘qidim* gapidagi *Navoiy* so‘zi ellipsis natijasida tushib qolgan *asar* so‘zining ma‘nosini ifodalamoqda va u sof nutqiy xarakterga ega. Ammo keltirilgan *dasturxon* 2,

to'y 2, qog'oz 2, kumush 2 ma'nolari lisoniylashgan, sememaga aylangan metonimik ma'no.

Metonimik hosila ma'noning vujudga kelishi, asosan, lisoniy bog'lanish emas, balki obyektiv borliq hodisalari orasidagi nolisoniy aloqadorlik bilan bog'langan.

Vazifadoshlik – semema vujudga kelishining asosiy yo'llaridan biri. Vazifadoshlik asosida semema vujudga kelishi ham, metaforada bo'lgani kabi, o'xshashlikka asoslanadi. Biroq metaforada tashqi ko'rinishdagi o'xshashlikka asoslanilsa, vazifadoshlikda bajariladigan vazifaning o'xshashligi asosida yangi ma'no vujudga keladi. Masalan, dastlab kamonning paykoni *o'q* deb atalgan. Miltiq kashf etilgach, uning porox to'ldirilgan pistonli gilzasi ham paykonniki kabi vazifa (ya'ni o'ldirish)ni bajarganligi bois *o'q* deb ataladi. Rus tilidagi *pero* (pat) so'zining bugungi ma'nosi ham shunday ma'noviy taraqqiyotga ega. Ma'lum bo'ladiki, vazifadoshlik asosida vujudga kelgan hosila ma'no nafaqat mustaqil semema darajasiga etadi, balki o'ziga asos bo'lgan bosh, asosiy sememadan ham ko'ra faollashib, qo'llanish doirasi kengayib ketadi. Masalan, ilgari *ko'mir* so'zi «ko'mib yondirish yo'li bilan o'tindan tayyorlangan yoqilg'i» sememasiga ega edi. Bugungi kunda bu semema tarixiylashib, u «yer qatlamida tabiiy yo'l bilan hosil bo'lgan qattiq va qora rangli yoqilg'i» hosila sememasi bilan nutqimizda yashaydi.

Ma'lum bo'ladiki, leksema semantikasidagi lisoniy o'zgarish quyidagi natijalarga olib keladi:

1. Leksema nutqiy ma'nosining ixtisoslashuvi natijasida yangi sememaning vujudga kelishi.«Qushning ikki yonida harakatlanib uchish vositasi» sememasigagina ega bo'lgan *qanot* leksemasi bugungi kunda «samolyotning ikki yonidan chiqib turgan havoda suzish va muallaq turish vositasi» sememasiga ham ega polisemantik leksemaga aylangan.

2. Aniq ma'noning mavhum ma'noga aylanishi natijasida ixtisoslashuvga zid ma'noviy kengayish yuz berib, yangi sememaning vujudga kelishi. Masalan, *otlanmoq* leksemasining

dastlabki sememasi «otga minish» bo'lib, bugungi kunda bu semema o'ta kuchsizlanib, leksema, asosan, «biror joyga borish uchun hozirlanish» sememasi bilan yashaydi.

3. Leksema semantik imkoniyatining torayishi. Leksema sememasining biror tomondan ixtisoslashuvi boshqa sememaning butkul so'nishiga olib keladi. Masalan, keng qamrovli tushunchani ifodalovchi so'zlarning qamrovi torayib ketadi. Bu, ayniqsa, turdosh otning atoqli otga aylanishi (*Po'lat, Asal, Shakar, Norin, Otash* kabilar)da, so'zning terminologik mohiyat kasb etishi (*rentgen, joul, vatt*)da yaqqol ko'zga tashlanadi.

32-§. Leksik-semantik munosabatlar

Leksik birliklar lisonda turli semantik munosabat asosida har xil paradigma hosil qilgan holda mavjud bo'ladi. Sinonimik, antonimik, graduonimik, partonimik, giponimik munosabat ana shunday lisoniy munosabatlardir.

Sinonimiya. Shaklan har xil, ammo aynan bir tushunchani turli bo'yoq va ottenka tusi bilan ifodalaydigan leksemalar *sinonim* deyiladi (gr. *synonymos* – “bir nomli”). Sinonim leksema orasidagi munosabat *sinonimiya* yoki *sinonimik munosabat* deb yuritiladi.

Sinonim leksemalar sememalaridagi atash va vazifa semasi aynan bir xil bo'lib, ifoda semasi farqlanadi. Misol sifatida *aybdor, aybli, gunohkor* qatorini keltirish maqsadga muvofiq. Ma'nodoshlik qatoridagi mazkur leksemalarning barchasida atash semalari bir xil: «rasm-qoida, odob-axloq me'yorlari yoki qonunga xilof ish qilgan kishi». Ammo ifoda semalari har bir leksemada o'ziga xos. Aniqrog'i, «shaxsiy munosabat» har bir leksemada boshqa-boshqa namoyon bo'lgan. U *aybdor* leksemasida «shaxsiy betaraf munosabat» ko'rinishida bo'lsa, *gunohkor* leksemasida «o'ta kuchli shaxsiy salbiy munosabat» tarzida.

Ma'nodoshlik qatoridagi leksemalarning ifoda semasi turli-tuman. Ulardan ayrimlari quyidagilar:

- 1) ijobiy yoki salbiy baho yoxud munosabat semasi;
- 2) leksemaning qo'llanish davrini ko'rsatuvchi sema: «eskirgan», «yangi», «o'ta yangi», «arxaik», «tarixiy»;
- 3) leksemaning qo'llanilish doirasini ko'rsatuvchi sema: «shevaga xos», «so'zlashuvga xos», «kitobiy», «ko'tarinkilik» va h.k.

Ma'nodoshlik qatoridagi leksemaning bittasi dominanta (bosh) leksema bo'lib, boshqalari shu leksema atrofida birlashadi, ma'nodoshlik qurshovi hosil qiladi. Dominanta leksemaning yuqorida sanalgan barcha ifoda semasi neytral, betaraf. Masalan, *balog'at, voya, kamol kamolot, yetuklik* sinonimik qatori «kitobiylik», «ko'tarinkilik» ifoda semalari asosida tashkil topgan. Qatordagi *balog'at* leksemasida bu sema belgilanmagan (neytral), *kamol kamolot, yetuklik* leksemalarida ifodalangan, oydinlashtirilgan.

Ma'nodoshlik qatoridagi dominanta leksemaning bir qancha o'ziga xos xususiyati bor:

1) dominanta leksemaning mazmuni boshqa leksemalarnikiga nisbatan «kambag'alroq» bo'ladi. Qiyoslang: *chiroyli, go'zal va suluv*. Qatordagi *chiroyli* leksemasida *go'zal* va *suluv* leksemasidagi ko'tarinkilik bo'yog'i yo'q;

2) dominanta leksemaning qo'llanish doirasi va miqdori boshqa ma'nodoshlarnikiga nisbatan keng va ko'p bo'ladi;

3) dominanta leksema belgilanmagan ifoda semasiga ega bo'lganligi bois istalgan vaqtda o'z ma'nodoshlarini almashtira oladi;

4) ma'nodoshlik qatori mansub bo'lgan katta tizimga faqat dominanta leksema kiradi. Masalan, «kishi tanasi a'zolari» lug'aviy ma'noviy guruhiga yuz dominanta leksemasi kirib, *quloq, burun, lab, qosh, peshona* leksemalari bilan paradigma hosil qiladi. Boshqa ifoda semasi belgilangan leksema «betaraf»

bo'lmaganligi bois yuqori paradigмага kira olmaydi va uning betaraf vakili bu huquqqa ega bo'la oladi, xolos.

Ma'nodoshlik paradigmasi doimo ochiq. Jamiyat, davr talabi asosida keraksizi iste'moldan chiqib, qator yangilari bilan boyib boraveradi. Nutqda ma'nodoshlik qatorlari nutqning atash birliklari, iboralar, mustaqil leksema sememalarining turi, yasama so'z, so'z birikmasi, nutqiy ko'chma so'z bilan to'lib, kengayib boradi. Bular kontekstual sinonim sifatida nutqning go'zalligi va boyligini ta'minlovchi vosita sanaladi.

Antonimiya (gr. *antionymo* – "zid nom") leksemalar orasidagi zidlik munosabatidir: *katta* – *kichik*, *yosh* – *qari*, *mitti* – *ulkan*, *oq* – *qora* va hokazo. Antonim leksemalarning umumiy, birlashtiruvchi semasi bilan bir qatorda, qarama-qarshi semasi ham bo'lishi lozim. Masalan, *katta* va *kichik* leksemalari umumiy – «sifat», «ko'lam» semasi bilan birga, qarama-qarshi – «nisbatan ortiq» (*katta*) va «nisbatan katta bo'lmagan» (*kichik*) semasiga ham ega. Yoki *qish* – «yilning eng sovuq fasli», *yoz* – «yilning eng issiq fasli», *kirmoq* – «ichkariga harakatlanmoq», *chiqmoq* – «tashqariga harakatlanmoq». Antonim leksemalar asosida borliqdagi qarama-qarshi hodisaning in'ikosi bo'lgan qarama-qarshi tushuncha yotadi. Antonim leksemalar bir turga kiruvchi giponim leksemalar: *issiq* – *sovuq* (harakat), *katta* – *kichik* (hajm), *erkak* – *ayol* (jins) va hokazolar.

Antonimlarning mantiqiy asosini ikki tur qarama-qarshilik tashkil etadi:

- a) kontrar qarama-qarshilik;
- b) komplementar qarama-qarshilik.

Kontrar qarama-qarshilik – darajalanuvchi leksema qatoridagi tafovutning farqlarga, farqning ziddiyat, ya'ni qarama-qarshilikka o'sib borishi natijasida birinchi a'zo bilan oxirgi a'zoning antonimlashuvi. Masalan, *kichik*–*o'rta*– *katta*, *yosh*– *o'smir*– *o'rtayosh*– *qari* kabi. Bunda *kichik* va *katta*, *yosh* va *qari* leksemalari daraja qatorining ikki qarama-qarshi qatori a'zolari o'rtasida ikki antonim a'zo belgilarini o'zida mujassamlashtirgan

bog'lovchi bo'g'in bor. Yuqoridagi *o'rta* leksemasida *kichik* va *katta* leksemalarining qarama-qarshiligi so'nadi. Demak, leksemalarning kontrar qarama-qarshiligini ularning darajalanish (graduonimik) qatoridan izlash lozim.

Komplementar antonimiyada qarama-qarshilik uchinchi, oraliq bo'g'insiz bo'ladi: *rost – yolg'on, arzon – qimmat, oson – qiyin*. Bu leksemalar orasida oraliq uchinchi leksema yo'q.

Antonimlar strukturasi ko'ra quyidagi turlarga bo'linadi:

1) har xil o'zakli antonim: *katta– kichik, kirmoq– chiqmoq, muhabbat– nafrat*;

2) bir xil o'zakli antonim: *madaniyatli– madaniyatsiz, aqlli– aqlsiz, ongli– ongsiz*.

Graduonimiya (gr. *gradatio* – “ko'tarilish”, “o'sish”, *onymo*– “nom”). Lug'aviy birliklar o'zaro ma'noviy munosabatiga ko'ra ma'lum bir darajalanish qatorini hosil etishi fanga qadimdan ma'lum va uning eng yorqin namunasi – *o'rta* so'zini o'z ichiga olgan so'zlar qatori. Masalan:

katta– o'rta– kichik

yosh– o'rta– qari

uzoq– o'rta– yaqin

baland –o'rta– past

uzun– o'rta– qisqa.

Ma'lumki *o'rta* so'zi bilan ifodalangan belgi-xususiyat tom ma'noda, o'rtalik, oraliq, ya'ni ikki bir-biriga zid belgi oralig'idagi holatni ko'rsatadi. *O'rta* leksemasi antonimlar oralig'idan o'rin olsa, *katta – o'rta – kichik* darajalanishi kam seziladi. Lekin *o'rta* leksemali birliklarni zid belgi asosida emas, ma'lum bir belgining kamayishi yoki o'sishi asosida idrok etilsa, ma'noviy darajalanish yaqqol anglashiladi.

Darajalanish qatori a'zolari kamida uchta bo'ladi.

Darajalanish munosabatlari bilan bog'langan so'zlar qatorini:

a) g'ayrilisoniy asos; b) sof lisoniy asosga tayanib ajratish mumkin.

G'ayrilisoniy omilning mohiyati shundaki, borliqdagi narsa, belgi-xususiyatda sifat farqi bilan birga miqdor farqi ham mavjud. Masalan, inson go'daklik, yoshlik, navqironlik, yetuklik, qarilik holatini, o'simlik navnihollik, ko'chatlik, yetilganlik, quriganlik davrini boshidan kechiradi —o'sadi. Tabiatdagi rang va boshqa belgilar shunchalik xilma-xilki, bo'yoqchilar birgina qora rangning hatto o'ndan ortiq turini ajratadilar. Insonning faol ongi ana shu miqdoriy va sifatiy farqni aks ettiradi. Til ongning ifodasi bo'lganligi bois u ongdagi aks ettirilgan mana shunday miqdoriy farqlarni ham ifodalashi lozim. Bunday miqdoriy farq turli usul bilan, jumladan, alohida-alohida leksema bilan ham ifodalanadi. Chunonchi, *nihol – ko'chat – daraxt, ninni – chaqaloq, go'dak – bola, buzoq – tana – g'unajin – sigir* kabi.

Graduonimik lug'aviy qatorni ajratishning lisoniy omili quyidagilar:

- a) ma'noviy omil;
- b) so'zlararo paradigmatik munosabat.

Graduonimik qatorni ajratishdagi ma'noviy omilning mohiyati shundaki, bir qator leksemalar sememasida ma'lum bir belgining oz-ko'pligiga, turli xil darajalariga ishora mavjud. Masalan, *darcha – eshik – darvoza* leksemasining «O'zbek tili izohli lug'ati»dagi izohini kuzataylik:

1. Darcha – ilgari vaqtlarda deraza vazifasini o'tagan bir yoki qo'sh tavaqali, eshik yoki devorga o'rnatilgan kichkina eshikcha (O'TIL, I, 212.)

2. Eshik – uy, xona, bino yoki hovlining kiraverishida o'rnatilgan ochib-yopib turiladigan moslama (O'TIL, II, 457).

3. Darvoza – hovli, qo'rg'on, qal'a, zavod va shu kabilarga kiriladigan, ochib-yopiladigan katta eshik, qopqa (O'TIL, I, 209).

Ajratilgan so'zlar miqdoriy ko'rsatkichlarni ifodalovchi leksemalardir. Bu *darcha* leksemasi izohidagi *kichkina* va *eshikcha* so'zlari, *darvoza* leksemasi izohidagi *katta* so'zi.

Demak, graduonimiyada bir necha leksema ma'lum bir belgining oz-ko'pligiga qarab farqlanadi.

Lug‘aviy graduonimik qatorda dialektikaning eng umumiy qonunlari mavjud:

a) graduonimik qatorda belgining darajalanib, oshib yoki kengayib borishida miqdor o‘zgarishining sifat o‘zgarishiga o‘tishi qonuni tajallilanaadi;

b) graduonimik zanjirning ikki chekka uchi ma‘lum bir belgining tasdig‘i bilan birga, bir-birini inkor etishida inkorni inkor qonuni namoyon bo‘ladi;

d) bir-birini inkor etuvchi (antonimik munosabatda turgan) leksemalarning bir yetakchi leksema (dominanta) atrofida birlashib, bir lug‘aviy ma‘noviy qatorni – paradigmani, butunlikni tashkil etishda qarama-qarshilik birligi va kurashi qonuni voqelanadi.

Giponimiya. Leksemalararo semantik munosabatning yana bir turi giponimiya (aniqrog‘i, gipo-giperonimiya), ya‘ni tur-jins munosabati.

Giponimik munosabatda giperonim (jins) va giponim farqlanadi.

Giperonim jins belgisini bildirgan predmetning nomini ifodalovchi ko‘pgina ma‘noni semantik jihatdan umumlashtiruvchi mikrotizimning markaziy leksemasi, dominantasi sifatida namoyon bo‘luvchi lug‘aviy birlik. Giponim esa ma‘lum jins turining nomini hamda o‘zining semantik tarkibida implisit tarzda jins ma‘nosini ham ifodalovchi, semantik jihatdan giperonimga nisbatan boy bo‘lgan lug‘aviy birlik.

Giponim va giperonim orasidagi aloqa mantiqiy asosga ega. Bu esa obyektiv borliqdagi umumiylik tushunchasi bilan bog‘liq. Masalan, *daraxt* giperonimi jins ma‘nosini ifodalovchi leksema sifatida daraxtning barcha turini ifodalovchi leksemalarni leksik-semantik munosabat asosida birlashtirib, leksik-semantik guruh hosil qiladi. Shu boisdan *daraxt* leksemasi giperonim sifatida giponimi bilan leksik-semantik aloqaga kirisha oladi. Masalan, *daraxt – qayin, daraxt – terak, daraxt – dub, daraxt – archa.*

Giponimlar teng huquqli bo'lib, giperonimga munosabati bir xil. O'z navbatida, bu munosabat polisemiya va omonimiya hodisasi bilan ham bog'lanadi. Masalan, o'zbek tilidagi *daraxt* nomi dastlab ikki guruhga bo'linadi: *mevali daraxt* va *manzarali daraxt*. Mevali daraxt o'z mevasining nomi bilan ataladi. Shuning uchun bu leksema ko'p ma'noli bo'lganligi bois bir tomondan *meva*, ikkinchi tomondan *daraxt* giperonimi bilan semantik munosabatga kirishadi:

Meva: olma – o'rik – shaftoli – behi.

Daraxt: olma – o'rik – shaftoli – behi.

Daraxt giperonimi jins tushunchasini ifodalovchi leksema sifatida, birinchi navbatda, shu jinsning turini bildiruvchi so'z bilan bog'lanadi. *Daraxt* leksemasi uning turi nomi o'rnida qo'llanishi ham mumkin. Lekin giperonim giponim o'rnida qo'llanganda uning mohiyatini yorqin ifodalay olmaydi. Shu boisdan o'z oldidan giponimni aniqlovchi sifatida qabul qiladi: *o'rik daraxti, shaftoli daraxti* kabi.

Giponim leksemaning sememasi giponim leksemalar uchun birlashtiruvchi sema bo'lib xizmat qiladi. Masalan, *daraxt* giperonim leksemasining sememasi «tanasidan shoxlanuvchi o'simlik» bo'lib, «qizil, yashil, yoki sariq rangli yong'oqdan piyolagacha bo'lgan hajmdagi sersuv meva beruvchi daraxt» sememasiga ega *olma* leksemasining «daraxt» semasi *daraxt* giperonim leksemasi semasining sememalashgan ko'rinishi.

Giperonimning ma'nosi giponim leksemanikiga nisbatan kengroq va «xiraroq» (umumiyroq), giponim leksemaning ma'nosi esa giperonimnikiga nisbatan torroq va «aniqroq». Demak, giperonimning ma'noviy mohiyati barcha giponimining ma'noviy mohiyati yig'indisiga teng.

Aytilganidek, daraxt mevali va mevasiz daraxtga bo'linadi. Demak, borliqdagi bu bo'linish giponimiya hodisasi sifatida tilda ham aks etadi. Lekin daraxtning mevali va mevasiz turini ataydigan alohida leksema o'zbek tilida yo'q. Demak, giponimning o'ri bo'sh bo'lib, ular leksik lakuna (bo'sh xona)

hosil qiladi. Leksik lakunani turli nutqiy nominativ birlik to'ldiraverishi mumkin (Masalan, *mevali daraxt* va *mevasiz daraxt* so'z birikmalari).

Har bir gipo-giperonimik qator cheklanmagan miqdorda lug'aviy lakunaga ega bo'ladi. Bu bo'sh xona ayni bir jinsning turli belgisi bilan chegaralanmagan miqdorda to'lib borish imkoniyatiga ega. Masalan, 10 xil uzum nomini biluvchi odam uchun o'zbek tilidagi 600 ta uzum navi nomining 590 tasi lug'aviy lakuna hisoblanadi. Demak, lakunalar ijtimoiy ham («mevali daraxt» va «mevasiz daraxt» tushunchasini ifodalovchi leksemalar), individual ham (mavjud leksemani ma'lum bir kishining bilmasligi) bo'lishi mumkin.

33-§. Qo'llanilishi chegaralanmagan va chegaralangan leksika

Til egalarining nutqida ishlatilishi jihatidan o'zbek tili leksikasi ikki qatlamga bo'linadi:

- a) qo'llanilishi chegaralanmagan leksika;
- b) qo'llanilishi chegaralangan leksika.

Qo'llanilishi chegaralanmagan (umumiste'mol) leksika.

O'zbek tili lug'at tarkibining asosini ana shu qatlam tashkil etadi. Qo'llanilishi chegaralanmagan leksemalarni shu tilda so'zlashuvchi kishilar, qanday shevaga, qaysi hududga, qaysi kasb yoki sohaga mansub bo'lishidan qat'i nazar, cheklanmagan darajada ishlataveradi.

Qo'llanilishi chegaralanmagan leksema barcha so'z turkumida mavjud.

fe'l: *ishlamoq, kelmoq, olmoq, ko'rsatmoq, buyurmoq, saylamoq, yemoq, ichmoq, tanimoq, uxlamoq, kuldirmoq, kiymoq;*

ot: *ota, ona, non, suv, stol, eshik, tog', yer, shamol, radio, telefon, kiyim, yegulik, ko'z, bosh, oyoq, qo'l, kitob, havo....;*

sifat: *shirin, achchiq, qizil, ko'k, katta, xunuk, go'zal, yaxshi, yomon, issiq, sovuq, yoqimli, yoqimsiz, baland, past...;*

son: *bir, o'n, yuz, ming;*

ravish: *hamisha, ba'zan, ataylab, hozir, ilgari;*

olmosh: *kim, nima, qanday, nima qilmoq, qancha, shu, biz, hamma;*

so'z-gap: *xo'p, mayli, rahmat, xayr, salom...;*

ko'makchi: *uchun, bilan, singari, kabi;*

bog'lovchi: *ham, va, bilan, ammo, yoki;*

yuklama: *faqat, xuddi, hatto.*

Qo'llanilishi chegaralanmagan leksemaning aksariyati umumturkiy va o'zbekcha, ba'zan ular o'zlashma bo'lishi ham mumkin.

Qo'llanilishi chegaralangan leksemalarni ikki turga bo'lish mumkin:

a) qo'llanilishi davrga ko'ra chegaralangan leksika;

b) qo'llanilish doirasi chegaralangan leksika.

34-§. Qo'llanilish davri chegaralangan leksika

Davr taraqqiyoti, ijtimoiy hayotdagi o'zgarish tilning barcha sohalarida u yoki bu darajada o'zgarish bo'lishiga olib keladi. Bunday o'zgarish tilning leksik sathida ancha sezilarli kechadi. Bunda to'rt holat kuzatiladi. Birinchidan, ayrim so'zlarning eskirib, iste'moldan chiqib ketishi kuzatilsa, ikkinchidan, allaqachonlar iste'moldan chiqib ketgan so'zlar qayta «jonlanadi», «tiriladi», uchinchidan, yangi-yangi so'zlar paydo bo'ladi, to'rtinchidan, nafaol so'zlar faollashadi, iste'mol doirasi kengayadi, ma'noviy tabiatida o'zgarish yuz beradi. Bu hodisalarning barchasi ma'lum bir obyektiv sabab asosida ro'y beradi.

Hozirgi tildagi eskirgan so'zlar **eski leksika**, yangi so'zning jami **yangi leksika**, na eskirgan, na yangilik bo'yog'iga ega bo'lgan so'zlar **betaraf leksika** deb yuritiladi. Demak, o'zbek tili leksikasini tarixiylik nuqtayi nazaridan uchta asosiy qatlamga bo'lib o'rganish mumkin: 1. Betaraf leksika. 2. Eskirgan leksika. 3. Yangi leksika.

Betaraf leksika. Hozirgi o'zbek tili leksikasining asosini **betaraf** leksika tashkil etadi. Bu leksika umumiste'mol leksika, qo'llanilishi chegaralanmagan leksika, faol leksika kabi atama bilan ham yuritiladi. Ammo bulardan *neytral leksika* atamasini ishlatish leksemani tarixiylik belgisi asosida tasniflash nuqtayi nazaridan to'g'riroq. Zero, na eskilik, na yangilik bo'yog'iga ega bo'lgan so'z faol yoki umumiste'mol bo'lmasligi mumkin. Masalan, *sinus, kosinus, zaryad* kabi leksemalar neytral leksika tarkibiga kiradi. Biroq ular faol ham, umumiste'mol so'zlar ham emas. Demak, faol yoki nofaol, umumiste'mol yoki qo'llanishi chegaralangan bo'lishidan qat'i nazar, eskilik va tilimizga mansub barcha yangilik bo'yog'iga ega bo'lmagan leksema hozirgi o'zbek tilining betaraf leksikasi deyiladi.

Eskirgan leksika. Eski qatlamga oid leksemalar o'ziga xos xususiyatlariga ko'ra ikkiga bo'linadi:

- 1) tarixiy leksema;
- 2) arxaik leksema.

Tarixiy leksema hozirgi o'zbek tilida qo'llanuvchi o'tmishga oid, iste'moldan chiqib ketgan narsa-hodisani bildiruvchi leksemadir. Masalan, *sovut, qozi, qalqon, dubulg'a, amir, bek, qul, xon, kashkul* kabi.

Tarixiy leksema bildiradigan narsa-hodisa iste'moldan chiqib, o'tmish voqeligiga aylanganligi sababli, bu leksemaning ko'pchiligi hozirgi davr kishisi uchun notanish bo'lishi mumkin.

Tarixiy leksema hozirgi o'zbek tilida ham zarurat taqozosiga ko'ra qo'llaniladi. Xususan, tarixga oid ilmiy asar va darsliklarda, o'tmish voqealarini aks ettiruvchi badiiy asarlarda bunday leksema cheklanmagan darajada ishlatilishi mumkin. Misollar: 1. *Dehqonlarning so'nggi hisoblariga ko'ra, bug'doylari besh botmon chiqishi kerak edi* (S.Ayn.). 2. *Bir chekkada bizning chilimga O'xshagan, lekin ray o'rniga uzun rezinka o'rnatilgan bir balo* (M.Ism.). 3. *U qishloqlarda faqat qiz cho'rilardan qirq nafar bo'lib, ularga egalari ko'p zulm qilar ekanlar* (S.Ayn.). 4. *Xo'jayin podshoga o'lpon to'laganda biz to'lamaymizmi?*

(N.Saf.). 5. *Said Abdullaxon to'ra ot ustida turgan holda o'zining ingichka ovozi bilan biyga savol qildi* (Mirm.). 6. *Choyxonada uzun bo'yli, uzun quloqli qalandar ko'zlarini yumib... Mashrabdan g'azallar o'qiydi.* (Oybek).

Ayrim polisemantik leksemalarning ba'zi ma'nolari tarixiylashib, boshqa ma'nosi umumiste'molda saqlanib qolishi mumkin. Masalan, *millat* leksemasining quyidagi gaplardagi ma'nosiga diqqat qiling: 1. *Yoshlar, keksalar, qizlar, juvonlar orasida turli millat vakillari – qozoq, qirg'iz, arman va yahudiylar ham ko'rinar edilar* (P.Turs.). 2. *Millatingni ayt: Ibrohim Xalilulloh millati.* («Diniy rivoyatlar»dan). Birinchi gapda *millat* leksemasining «tarixan tashkil topgan madaniyati, tili, huquqi, iqtisodiy hayoti va ruhiy xususiyatlarining umumiyliги asosida vujudga kelgan kishilar guruhi» sememasi voqelangan bo'lib, leksema neytral leksika tarkibida ushbu sememasi bilan yashasa, ikkinchi gapda uning «biror dinga mansublik» tarixiy sememasi voqelanganligi kuzatiladi. Demak, ko'p sememali leksemaning ayrim sememalari eskirib, boshqasi yashovchan bo'lishi mumkin.

Arxaizm – o'z o'rnini boshqa leksemaga bo'shatib bergan leksik birlik. Ijtimoiy taraqqiyot natijasida ayrim narsa-hodisa boshqa leksema bilan atalib, avvalgilari iste'moldan chiqib ketadi. Misollar: *ulus* (xalq), *lang* (cho'loq), *tilmoch* (tarjimon), *dudoq* (lab), *cherik* (armiya), *sallox* (qassob), *ilik* (qo'l) va b. Arxaik leksema o'zining neytral leksika tarkibidagi «o'rinbosar»ining «tarixiylik bo'yog'i» ifoda semasi bilan farqlanuvchi sinonimidir. Ular atash va vazifa semalari mushtarak birliklar.

Tilda bo'ladigan o'zgarish – uzoq davom etadigan tadrijiy jarayon. Leksemaning tarixiylashuvi va arxaiklashuvi asta-sekinlik bilan yuz beradiki, uni ham darajalash mumkin.

Tarixiylashish yoki arxaiklashishning quyi darajasidagi leksema tilning bugungi bosqichida kam bo'lsa ham, iste'molda bo'lsa, yuqori darajadagi eskirish natijasida leksema butkul iste'moldan chiqib ketadi.

Yangi leksika tilda yangi paydo bo'lgan va yangilik bo'yog'i sezilib turgan leksemalardir. Ular ilmiy terminologiyada **neologizm** deb yuritiladi. Yangi leksema va yangi so'zni farqlash lozim. (Masalan, (*kitobchi*), (*kompyutershunos*), (*zakovatchi*) birliklari). Yangi leksika esa tilimizdan joy olgan yangi leksemadan tarkib topadi.

Yangi leksikani ikkiga bo'lish mumkin:

a) *sof yangi leksema* tilimiz uchun aslida begona, lekin unga endigina kirib kelib o'rnatilgan boshqa tilga xos leksik birlik (*lizing, audit, market, test, internet* va h. Yangi leksema, asosan, terminologik birlik. Yangi leksema davr o'tishi bilan neytral leksika tarkibiga o'tib ketadi. Masalan, yaqin vaqtgacha neologizm sifatida qaralgan *kosmos, televideniye* leksemalari bugungi kunda yangilik bo'yog'ini yo'qotdi;

b) faollashgan leksema yangi leksikaning turlaridan bo'lib, ular iste'moldan chiqib ketgan va bugungi kunda qayta qo'llanila boshlagan birliklardir. *Hokim, viloyat, tuman, oqsoqol, sardor, vazir* kabi leksema shular jumlasidan. Shuningdek, yangi ma'no kasb etgan birliklar ham yangi leksika tarkibida qaralishga haqli: *savdogar, tadbirkor, ishbiarmon, biznes* va h. k.

Faollashgan leksema sof yangi leksemadan farqli o'laroq, o'z qatlamga oid ham, o'zlashma qatlamga oid ham bo'lishi mumkin. Bu leksemaning umumiste'mol leksema sirasiga o'tib ketishi juda tez yuz beradi.

35-§. Qo'llanilish doirasi chegaralangan leksika

Qo'llanilish doirasi chegaralangan leksikani uchga bo'lib o'rganish mumkin:

- 1) dialektal leksika;
- 2) terminologik leksika;
- 3) noadabiy leksika (argo va jargon).

Dialektal leksika. Ma'lum bir hududda yashovchi kishilar nutqiga xos leksema dialektal leksika deyiladi. Ular ilmiy

terminologiyada dialektizm deb yuritiladi. Misollar: *kallapo'sh* (Buxoro) – do'ppi, *g'o'z* (Xorazm) – yong'oq, *mishiq* (Farg'ona) – mushuk, *poku* (Samarqand) – ustara.

Badiiy adabiyot va kinofilmlarda mahalliy koloritni aks ettirish, asar qahramonlari nutqini real berish maqsadida dialektizmlardan foydalaniladi. (Lekin bu dialektal leksema tilda o'rnashdi degani emas, albatta. Badiiy adabiyot va kinofilmlarda shevaga xos unsurlarni ishlatish me'yor doirasida bo'lmog'i lozim).

Ayrim leksemalar adabiy tilda boshqa, shevada boshqa ma'noda ishlatiladi. Masalan, *pashsha* leksemasi sememasi lug'atda «yozgi qo'sh parda qanotli hashorat» deb berilgan. Biroq ayrim shevalarda u *chivin* leksemasi o'rnida ishlatiladi. «Ikki qanotli, uzun mo'ylovli qon so'ruvchi mayda hashorat» sememasiga ega bo'lgan *chivin* leksemasi esa, *pashsha* leksemasi o'rnida ishlatiladi. Masalan: *Ajal etmay o'lmas Boysunning xoni, Besabab chiqmaydi chivinning joni* («Alpomish»dan) gapidagi (*chivin*) so'zi kunduzi uchadigan qo'ng'ir-qora tusli mayda hashoratni ifodalasa, *Atrofda g'uv-g'uv pashsha: oyoqlarga yopishadi, burun kataklariga suqiladi, quloqni uzadi* (Oybek) gapidan *pashsha* so'zi yuqoridagi izohning atamasi. Yoki *irkit* leksemasi abadiy tilda «kir, iflos» degan ma'no bilan qo'llansa, ayrim shevada «ayron xalta», boshqasida esa «beo'xshov, qo'pol ko'rinishli» ma'nosiga ega. Demak, ba'zan leksemalar umumiste'mol birlik bo'lsa, uning ayrim ma'nosi shevaga xos hisoblanadi. Demak, ayrim adabiy tilga xos so'zlarning dialektal sememasi ham mavjud.

Dialektal leksemani ham uning adabiy tildagi muqobiliga sinonim sanamaslik lozim. Chunki ular ham adabiy tilda so'zlashuvchi barcha kishilar uchun ijtimoiy qiymat kasb etmagan.

Terminologik leksika. Terminologik leksikani ikkiga ajratish mumkin:

1) adabiy tilga mansub terminologik leksika;

2) dialektal terminologik leksika.

Fan-texnika, qishloq xo'jaligi, san'at va madaniyat sohalariga xos leksik birlik va so'z birikmasi *termin* deyiladi. Maxsus leksika deganda ma'lum bir sohaga tegishli lug'aviy birlik va ularga tenglashgan birikma tushuniladi. Bunday maxsus leksika *terminologiya* deb yuritiladi: *lingvistik terminologiya, fizik terminologiya*.

Terminlarning chegaralangan qo'llanishga egaligi ularning boshqa soha vakillari uchun tushunarsiz bo'lishi degani emas. Masalan, *to'g'ri chiziq, gap, so'z turkumi, tezlik* atamaları ko'pchilik uchun tushunarli, soha kishilaridan boshqalar nutqida kam iste'molli.

Terminlar, ko'pincha, umumiste'mol leksikadan ma'lum bir ma'nolarining maxsuslashuvi asosida hosil bo'ladi. Masalan, *fojia, ega, ot, qo'shish, ayirish* leksemalari umumiste'mol birlik. Ammo ilmiy terminologiyada ham shunday leksema mavjud. Xo'sh, ularni ko'p sememali leksemaning ma'lum bir ma'nosida qo'llanishi deyish kerakmi yoki alohidami? Agar atamalar alohida leksema deb qaraladigan bo'lsa, ular umumiste'moldagi leksema bilan omonimik munosabatdami?

Ma'lumki, ko'pgina omonim leksemalar aslida ko'p ma'noli leksema ma'nosidan birining boshqalaridan uzilishi natijasida hosil bo'ladi. Masalan, *yoz* («fasl»), *yoz* («tasvirlamoq») va *yoz* («yoymoq») leksemalari aslida bir polisemantik leksemaning turli ma'nolari asosida hosil bo'lgan omonimik birliklar. Ularning etimologik ildizi bitta. Bunga Koshg'ariy lug'atidan olingan *Yoy qish bila qarish*ti misrasini keltirish asosida amin bo'lish mumkin. *Xat yozmoq* birikuvidagi (*yozmoq*) fe'lining asl etimologik ma'nosi «fikrni qog'ozga yoymoq»dir.

Shunday ekan, terminlarga ham asl substansiyasidan uzilgan mustaqil leksema sifatida qarash lozim. Bunga terminga qo'yiladigan bir ma'nolilik talabi ham asos bo'ladi. Demak, termin va umumiste'mol leksema bir narsaning ikki qirradi, bir leksemaning ikki ma'noda qo'llanilishi emas.

Kasb-hunar terminlari turli kasb-hunar egalari nutqida qo'llanuvchi leksemalar. Kasb-hunar atamalari shu hunar egasi qaysi sheva vakili bo'lsa, shu sheva leksikasi tarkibiga kiradi. Masalan, Shahrissabz shevasiga mansub hunarmand ishlatadigan atama Buxoro shevasida bo'lmasligi mumkin. Shuning uchun kasb-hunar leksemasi ikki hissa chegaralangan leksikani tashkil etadi. Bu leksika, birinchidan, ma'lum bir sheva doirasida bo'lsa, ikkinchidan, shu shevada so'zlashuvchi ayrim kishilar nutqiga xos.

Ilmiy terminlar ko'p holda tarjimasiz bo'lganligi tufayli dunyo fanini bir butunlik sifatida ushlab turadi. Masalan, *fonetika*, *morfologiya*, *sintaksis* kabi termin dunyo tilshunosligi uchun umumiy.

Turli soha termini o'xshash bo'lishi mumkin. Masalan, *morfologiya* atamasi tilshunoslikda ham, zoologiyada ham ishlatiladi. Ularni omonim leksemalar sifatida qarash maqsadga muvofiq.

Termin ma'lum bir tilga xos yoki baynalmilal bo'lishi mumkin. Masalan, tilshunosligimizdagi *gap kengaytiruvchisi*, *gap markazi* atamalari faqat o'zbek tiliga xos, *atom*, *vodorod*, *natriy*, *leksema*, *semema* atamalari baynalmilal. Baynalmilal atamani tarjima qilishga, ularga muqobil variant qidirishga urinish ma'qul emas.

Jargon ham qo'llanishi chegaralangan leksika tarkibiga kiradi (frans. *jargon*). Kasbi, jamiyatdagi o'rni, qiziqishi, yoshiga ko'ra alohida sotsial guruhni tashkil etgan kishilarning, asosan, og'zaki nutqida ishlatiladigan va ma'nosini boshqalar ko'p hollarda anglab yetavermaydigan birliklar jargon deyiladi. Masalan, programmistlar jargoni, talabalar jargoni, mahbuslar jargoni, o'g'rilar jargoni, artistlar jargoni va h.

Jargon umumxalq tilidan maxsus leksikasi va frazeologiyasi hamda yasovchi vositalarining o'ziga xos tarzda qo'llanishi bilan farqlanadi:

1) talabalar jargoni: *yopmoq* (sessiyani tugatmoq), *vozdux* (stipendiya), *yaxlamoq* (imtihondan qaytmoq), *quloq* (chaqimchi), *chizmoq*, *uzmoq* (qochmoq), *qotmoq* (hayajonlanmoq);

2) yoshlar jargoni: *g'isht* (xunuk), *sindirmoq* (lol qilmoq), *krutoy* (ketvorgan), *risovka* (ko'z-ko'z qilmoq), *uxlatmoq* (aldamoq), *strelka* (uchrashuv), *tashlashmoq* (tortishmoq), *baks* (dollar), *muzlatmoq* (harakatdan to'xtatmoq), *dahshat* (juda zo'r);

3) harbiy xizmatchilar jargoni: *dux* (yangi kelgan askar), *salyaga* (bir-ikki oy xizmat qilgan askar), *fazan* (xizmatning yarmini o'tagan askar) *ded* (xizmatdan qaytishi yaqinlashgan askar), *diskoteka* (oshxona naryadi).

Jargonlar tarkibi boshqa tildan olingan o'zlashma birlik bilan boyib boradi. Tez-tez yangilari bilan almashib turadi.

Ayrim soha vakillari va soha guruhlari nutqiy tejamkorlik, qulaylik uchun ham jargon qo'llaydi.

Jargonning kelib chiqishi, qo'llanilishi, turi kabi masalalar-sotsiologiyavistikaning o'rganish manbai.

Argo (fransuz. *argot*) ayrim professional yoki sotsial guruhning o'ziga xos tili. Argo bir necha til unsurlaridan iborat qorishiq va ko'p hollarda, boshqalarga tushunarsiz nutq turida namoyon bo'ladi. Argo nutqda kommunikatsiya predmetini sir tutish maqsadida qo'llanadi:

1) o'g'rilar nutqida: *mandarin* (tilla), *akula* (panjarani kesish uchun moslama), *kalamush* (o'z yaqinlarinikiga «tushadigan»), *urkagan* (tajribali o'g'ri), *limon*, *ko'k*, *ko'kat* (dollar);

2) mahbuslar nutqida: *maymun* (oyna), *shobla* (qalloblar guruhi), *bashli* (pul), *krokodil* (qaychi), *lebed* (geroin), *ment* (militsoner), *xafa qilmoq* (zo'r'lamoq), *pushka* (pistolet). Argotizmlar turli koloniya, turma, guruh va hududlarda farqlanadi.

Argo ham jargon kabi so'zlashuv nutqida va badiiy adabiyotda sotsial-ramziy vazifa bajarish uchun ishlatiladi.

O'zbek tilshunosligida jargon va argo ilmiy jihatdan to'la tadqiq etilmagan.

36-§. Ifodaviylik jihatdan o'zbek tili leksikasi

Til nafaqat axborot uzatish vazifasini, balki shu bilan birgalikda, axborot uzatuvchining axborotga hissiy munosabatini ham ifodalaydi. Lisoniy tizimda bu hissiy munosabatni tashuvchi turli vosita mavjud. Ulardan biri leksemdir. Ana shu jihatidan o'zbek tili leksemalari bo'yoqsiz va bo'yoqdor qatlamga bo'linadi.

Bo'yoqsiz leksika. O'zbek tili lug'at tarkibidagi leksemaning ko'pchiligi so'zlovchining hissiy munosabatini ifodalovchi bo'yoqdan xoli bo'ladi. Bunday birlik bo'yoqsiz leksema. Masalan, *bor, yo'q, katta, mazali, daryo, urmoq, chiroyli, tez, husn* kabi leksemalar borliq hodisalarini boricha aks ettiradi va unga so'zlovchining munosabatini ifodalamaydi. Boshqacha aytganda, bo'yoqsiz leksemaning kishi hissiy munosabatini ifodalovchi ifoda semalari nol darajada bo'ladi. Biroq bu leksemaning bo'yoqsizligi nisbiy, ya'ni faqat lisonda. Nutqda har qanday bo'yoqsiz leksema ham bo'yoq kasb etishi mumkin. Masalan, *katta* leksemasining lisoniy mohiyati – sememasi bo'yoqsiz. Biroq u nutqda boshqa nolug'aviy tajallilar bilan qorishib, bo'yoq kasb etadi. *Dengiz k-a-tta edi* gapida fonetik tajalli ta'sirida *katta* leksemasi bo'yoqdor nutqiy birlikka aylangan.

Bo'yoqdor leksika. Bunday leksemaning kishi hissiy munosabatini ifodalovchi ifoda semasi bo'rtib turadi: *ulkan, badnafs, qiltiriq, oniy, tashrif, oraz, yovqur, mahliqo, badbashara* va h.

Bo'yoqdor leksemaning ifodaviyligi ijobiy yoki salbiy bo'lishi mumkin. Shunga ko'ra bo'yoqdor leksemalar **ijobiy bo'yoqdor** leksema va **salbiy bo'yoqdor** leksemaga bo'linadi.

Ijobiy bo'yoqdor leksema so'zlovchining borliq hodisasiga ijobiy munosabatini ifodalaydi va ular sememalarida tegishli ifoda semalari ijobiy bo'ladi. Misollar: 1. *Onam deganimda, oqsoch, jafokash munis va mehribon chehrang bo'lar namoyon*

(G'.G'ul.). 2. *U hamisha kulib, jilmayib turadigan mehribon chehrani ko'rmadi* (M.Ism.). 3. *Orazin yopqoch, ko'zimdan sochilur har lahza yosh* (Navoiy)

Salbiy bo'yoqdor leksema borliq hodisasiga so'zlovchining salbiy munosabatini ifodalaydi va ular sememasida salbiy munosabatni ifodalovchi sema bo'rtib turadi. Misollar: 1. *So'ngra yakkam-dukkam iflos tishlarini yashirgan og'zini katta ochib esnadi, go'yo uning butun badburush yuzini og'iz qopladi* (Oyb.) 2. *U bir ko'ngli borib, muttaham qozining tumshug'iga tushirgisi, yo iflobasharasiga tupurgisi keldi.* (M.Ism.)

Ijobiy bo'yoqdor leksema nutqda salbiy bo'yoqdor leksema o'rnida voqelanishi mumkin. 1. *Jamolingizni* («basharangizni» ma'nosida) *boshqa ko'rmay!* 2. *Rosa xursand qildingiz* («xafa qildingiz» ma'nosida).

Leksemaning ijobiy va salbiy bo'yog'ini ijobiy va salbiy ma'nodan farqlash kerak. Masalan, *yaxshi* leksemasi ijobiy ma'noga ega, ammo uning ifoda semasi bo'yoqdorlikni ko'rsatmaydi, ya'ni u bo'yoqsizdir. *xunuk* salbiy ma'noga ega bo'yoqsiz leksema.

37-§. Uslubiy xoslanganlik jihatidan o'zbek tili leksikasi

Leksema nutq uslubiga munosabatiga ko'ra uslubiy betaraf va uslubiy xoslangan turlarga ajraladi.

Uslubiy betaraf leksika. Uslubiy betaraf leksema barcha uslublarda birdek va bab-baravar ishlatilaveradi va uning ifoda semalarida uslubga munosabat «uslubiy betaraf» deb beriladi: *kel, bor, o't, ket, kitob, qalam, stol, mashina, oq, qora, tez, sovuq, faqat, lekin* va h. Lekin nutqda ko'chma ma'noda ishlatilganda, bu ma'nosi bilan ayrim uslubga xoslanib qoladi. Masalan, *sovuq* leksemasi «xunuk» ma'nosida (*sovuq rangli*) faqat so'zlashuv yoki badiiy uslubga xos.

Uslubiy xoslangan leksika. Uslubiy xoslangan leksikani uchga bo'lish mumkin: a) **kitobiy leksika**; b) **badiiy leksika**; d) **so'zlashuv leksikasi**.

Ilmiy, rasmiy va publisistik leksikaga mansub birliklar umumlashtirilib, *kitobiy leksika* deb yuritiladi:

1) ilmiy leksikaga oid birlik: *integral, meridian, tangens, olmosh, bo'lish, ko'paytirish*;

2) rasmiy leksikaga oid birlik: *bayonno'ma, buyruq, farmon, qo'mita, sessiya, tashkilot*;

3) publitsistik leksikaga oid birlik: *jangovar, mafkura, ilg'or, ittifoq, jahon, afkor, global*.

Bunday leksemaning uslubga xoslikni ko'rsatuvchi ifoda semasi «ilmiy nutqqa xos», «rasmiy nutqqa xos», «publitsistik nutqqa xos» deb belgilanadi.

Badiiy leksikaga ifoda semalari sirasida «badiiy nutqqa xos» semasi mavjud, badiiylik bo'yog'iga ega bo'lgan leksik birliklar kiradi: *Mehnat bilan topadi iqbol* (Yo.Mirz.). *Uning odobida, uning xulqida, insoniy kamolot mavjud, barqaror* (Uyg'). *Tabiatan serzavq va har narsaga qiziquvchi bo'lgan Sodiq uchun har hunar zavq baxsh etar, ko'nglimi ko'tarar, sog'lig'ini saqlardi* (Shuhrat). *Kundan kunga yashnamoqda ko'rking, jamoling.* (G'ayr.) *Bahorning fikri bulut bosgan osmonday qorong'ilashdi-yu, ko'z oldini tumanchulg'adi* (Sh.Rash.). *Yaxshi qoling, sevgan yurt-u diyorim* (Hamza).

Badiiy nutqda ilmiy, rasmiy, publitsistik va so'zlashuv uslubiga xos birlik ham bimalol ishlatilaveradi.

So'zlashuv leksikasiga oddiy so'zlashuv nutqiga xos, erkin muomalada qo'llaniladigan, adabiy til uchun me'yor bo'lmagan leksema kiradi: *ketvorgan, po'rim, qitday, mullajiring* kabi. Misollar: *O'ylab ko'rsam, sarkotib odamga shundan bop sovg'a yo'q ekan. Ruchkaning poshshaxoni, perosi oltindan* (N.Saf.). *Shomahdiyevning qiligi ma'lum: jahli chiqib bir sannab ketsa, uning chakagini bosish asov tuyani cho'ktirishdek mashaqqat* (A.Muhid.). *Qizlaringizni jerkiysiz, so'kasiz... Xo'sh, nima uchun*

To 'lani yumshoq paxtaga o 'rab papalaysiz?! (M.Ism.) Jillaqursa juvoldiz bilan qarashay dedim (Oybek). Enang besh-o 'n tanga pul so 'rab yubordi. Bo 'lsa, chiqarib ber, boyoqishlar chaynab tursin. (Oybek) Maza qilib kartoshkani tushirib tursang... (Say.)

So'zlashuv leksikasiga kiradigan leksemaning tegishli ifoda semasi «so'zlashuv nutqiga xos» deb yuritiladi.

Leksemaning uslubiy xoslanganligi ularning boshqa bir uslubda qo'llanmasligidan dalolat bermaydi. Masalan, so'zlashuv uslubi erkin uslub sanaladi va unda boshqa uslub unsurini bermalol ishlatish mumkin. Ammo leksemani ma'lum bir uslubda qo'llash nutq me'yoriga muvofiq bo'lishi lozim.

FRAZEOLOGIYA

38-§. Frazzeologiya

Frazzeologiya (gr. *phrasis* – “ifoda”, *logos* – “ta’limot”) atamasi ikki ma’nodda ishlatiladi: 1) til frazeologik tarkibini o’rganuvchi tilshunoslik sohasi; 2) shu tilning frazeologizmi majmui.

Frazzeologiyaning o’rganish predmeti frazeologizmning tabiati va substansional xususiyatlari hamda ularning nutqda amal qilish qonuniyatidir.

Frazzeologizm til hodisasi sifatida lison va nutqqa daxldor birlikdir. Birdan ortiq mustaqil leksema ko’rinishining birikuvidan tashkil topib, obrazli ma’noviy tabiatga ega bo’lgan lisoniy birlik frazeologizm deyiladi: *tepa sochi tikka bo’lmoq, sirkasi suv ko’tarmaslik, o’takasi yorilmoq, do’ppisi yarimta, ikki gapning birida, boshga ko’tarmoq* va h.

Frazzeologizm *ibora, frazeologik birlik, turg’un birikma, barqaror birikma, frazeologik birikma* atamaları bilan ham yuritiladi.

Frazzeologiya leksikologiya bo’limining tarkibiy qismidir. Frazzeologizm tashkil etuvchisiga ko’ra qo’shma leksema, so’z birikmasi va gapga o’xshaydi. Biroq ular ko’proq qo’shma leksema kabi til jamiyati ongida tayyor va barqaror holda yashaydi. Boshqacha aytganda, frazeologizm lisonda barcha lisoniy birliklarga xos bo’lgan umumiylik tabiatiga ega va nutqda xususiylik sifatida namoyon bo’ladi.

Frazzeologizm lug’aviy birlik bo’lganligidan u nutq jarayonida gap tarkibida bir mustaqil so’z kabi harakat qiladi – bir gap bo’lagi yoki kengaytiruvchi sifatida keladi: 1. *Madamin bo’yniga qo’yilgan aybnomadan tamom hovuridan tushdi.* (P.Tur.) 2. *Stol yoniga kelguncha uning boshi aylanib ketdi.* (S.Zun.) 3. *Qosh qo’yaman deb ko’z chiqaradigan bunday hodisalar hali ham onda-sonda ro’y berib turibdi.* 4. *Kavushini to’g’rilab qo’yish*

kerak. (As.Mux.) 1- va 2-gaplarda frazeologizmlar gap markazi – kesim mavqeyida, 3-gapda soʻz kengaytiruvchisi aniqlovchi va 4-gapda butun bir egasiz gap vazifasida kelgan.

Frazeologizm tashqi koʻrinishi jihatidan soʻz birikmasi yoki gap koʻrinishida boʻladi. Soʻz birikmasi koʻrinishidagi frazeologizm: *koʻngli boʻsh, enka-tinkasini chiqarmoq, jigʻiga tegmoq, bel bogʻlamoq, kir izlamoq, terisiga sigʻmay ketmoq* va h. Gap tipidagi frazeologizm «gap kengaytiruvchisi+kesim» qolipi mahsuli: *istarasi issiq, ichi qora, labi-labiga tegmaydi, koʻngli ochiq, tarvuzi qoʻltigʻidan tushmoq, kapalagi uchib ketdi, poʻkonidan el oʻtmagan, tepa sochi tikka boʻlmoq* va h.k.

Ayrim leksik birliklar frazeologizmning tadrijiy taraqqiyoti mahsulidir: *dardisar, toshbagʻir, boshogʻriq*. Demak, leksema hosil boʻlish manbalaridan biri – frazeologizm.

Frazeologizm, asosan, belgi va harakat ifodalaydi. Demak, ular grammatik jihatdan belgi yoki harakat bildiruvchi soʻz turkumiga mansub.

Feʼl turkumiga mansub frazeologizmlar: *meʼdasiga tegmoq, yaxshi koʻrmoq, holdan toymoq, sabr kosasi toʻlmoq, oʻpkasini choʻpga ilmoq, ogʻziga talqon solmoq, podadan oldin chang chiqarmoq, azob chekmoq, ensasi qotmoq, koʻngliga qoʻl solmoq*.

Sifat turkumiga mansub frazeologizm: *koʻngli boʻsh, rangi sovuq, yuragi toza, avzoyi bejo, dili siyoh, kayfi buzuz, chehrasi ochiq, vijdoni toza, tumshugʻi baland*.

Ravish turkumiga mansub frazeologizm: *ipidan-ignasigacha, ikki dunyoda ham, miridan-sirigacha, ha-hu deguncha*.

Soʻz-gaplarga mansub frazeologizm: *turgan gap, shunga qaramay, katta gap*.

Frazeologizmlar tilshunosligimizda muayyan soʻz turkumi boʻyicha tasnif qilinmagan va grammatik xususiyati yetarli darajada oʻrganilmagan.

Frazeologizm leksik birlik kabi qoʻllanish darajasi nuqtayi nazaridan ham tasnif qilinadi. Bunga koʻra umumisteʼmol frazeologizmi (*holdan toymoq, shunga qaramay, roʻyobga*

chiqmoq) va qo'llanilishi chegaralangan frazeologizm farqlanadi. Qo'llanilishi chegaralangan frazeologizm qo'llanilish davri (eskirgan va zamondosh) va doirasi (dialektal, ilmiy, badiiy so'zlashuv) bilan ham ma'lum bir tafovutlarga ega:

eskirgan frazeologizm: *alifni kaltak demoq, aliflayloni bir cho'qishda qochiradigan, dastin aliflom qilib, kallasini xam qilib, yeng silkitmoq*;

dialektal frazeologizm: *alag'da bo'lmoq* (xavotir olmoq), *ko'ngli tob tashladi* (ezildi), *halak bo'lmoq* (ovora bo'lmoq), *qumortqisi quridi* (intiq bo'lmoq), *juluni uzilmoq* (qattiq baqirmoq);

ilmiy frazeologizm: *nazar tashlamoq, ko'zga tashlanmoq, chambarchas bog'lanmoq, to'g'ri kelmoq, imkoniyatlar doirasi, qulay qurshov*;

badiiy frazeologizm: *sabr-kosasi to'lmoq, og'zining tanobi qochmoq, og'zidan bodi kirib, shodi chiqmoq, qildan qiyiq axtarmoq, six ham kuymasini, kabob ham, boshida yong'oq chaqmoq*;

so'zlashuv nutqi frazeologizmi: *arpasini xom o'rmoq, yerga urmoq, yuragi qon, ko'zi tor, ko'zi och, boshi ochiq, yer bilan osmoncha, pixini yorgan*.

Frazeologizmning aksariyati badiiy va so'zlashuv nutqiga xos.

Frazeologizmning semantik strukturasi. Frazeologizm ikki yoqlama lisoniy birlik, shakl va mazmunning dialektik birligidan iborat. Frazeologizmning shakliy tomonini so'z (leksema emas) tashkil qiladi. Ularning mazmuniy tomoni frazeologik ma'nodir. Frazeologik ma'no o'ta murakkab tabiatli, leksemada bo'lgani kabi ayrimi denotativ tabiatli bo'lsa, boshqalari grammatik ma'noga ega, xolos. Masalan, mustaqil so'z turkumiga kiruvchi frazeologizm: (*burgaga achchiq qilib, ko'rpaga o't qo'ymoq, tarvuzi qo'ltig'idan tushmoq; ko'ngli bo'sh; hash-pash deguncha*) denotativ ma'noga ega bo'lsa, *turgan gap, shunga qaramay* kabi nomustaqil frazeologizmlar faqat grammatik vazifa bajaradi.

Odatda, frazeologizmning ma'nosi bir leksema ma'nosiga teng deyiladi. Biroq hech qachon ular teng emas. Chunki frazeologizm va leksema ma'nosi teng bo'lsa edi, unda frazeologizm ortiqcha bo'lib qolar edi. Misol sifatida *yoqasini ushlamoq* frazeologizmi bilan *hayron bo'lmoq* leksemasining ma'nolarini qiyoslab ko'raylik. Mazkur frazeologizm «kutilmagan, tushunib bo'lmaydigan narsa yoki hodisadan o'ta darajada ta'sirlanib, taajjublanmoq» bo'lsa, *hayron bo'lmoq* leksemasi «kutilmagan, tushunib bo'lmaydigan narsa yoki hodisadan ta'sirlanmoq» sememasiga ega. Har ikkala ma'noda ham kishi ichki ruhiy holati (denotat) aks etgan. Biroq frazeologizm ma'nosida «o'ta darajada» va «so'zlashuv uslubiga xos», «bo'yoqdor» semalariga egaligi bilan «hayron bo'lmoq» leksemasidan farqlanadi. Demak, frazeologizmning ko'pincha, ifoda semalarida obrazlilik, bo'yoqdorlik bo'rtib turadi. Umuman olganda, frazeologik ma'no torroq va muayyanroq, leksema ma'nosi esa unga nisbatan kengroq va mavhumroq bo'ladi. Masalan, *hayron bo'lmoq* leksemasi umumslubiy va bo'yoqsiz. Shuning o'ziyoq barcha uslubda qo'llanish imkoniga egaligini va turli «bo'yoqlar» bilan ishlatish mumkinligini ko'rsatadi.

Ko'rinadiki, frazeologizm va leksema bir narsa yoki hodisani atasa-da (atash semelari bir xil bo'lsa-da), ifoda bo'yoqlari bilan keskin farqlanib turadi (ya'ni ifoda semalari turlichadir).

Frazeologizm birdan ortiq mustaqil so'zdan tashkil topadi. Biroq uning ma'nosi tashkil etuvchi ma'nolarining oddiy yig'indisi emas. Masalan, *qo'yniga qo'l solmoq* frazeologizmning ma'nosi *qo'yin, qo'l, solmoq* leksemalari ma'nolari sintezi yoki qo'shiluvchi emas. Frazeologizmning ma'nosi tashkil etuvchi so'z to'la yoki qisman ko'chma ma'noda ishlatilishi natijasida hosil bo'ladi. Masalan, birovning fikrini bilishga urinish harakati uning qo'ynini titkilab, nimasi borligini bilishga intilish harakatiga o'xshaydi. Natijada, *qo'yniga qo'l solmoq* erkin birikmasi o'zidan anglashilgan mazmunga o'xshash bo'lgan boshqa bir mazmuni ifodalashga ixtisoslashadi va qurilma frazeologizmga aylanadi.

Yoki kishi qo'ltiqlab ketayotgan tarvuzini tushirib yuborsa, qanday ahvolga tushadi? Biror narsadan ruhiy tushkunlikka tushgan odamning holati shunga monand va erkin birikma frazeologizm mohiyatiga ega bo'lgan. Bu esa frazeologik ma'noning mantiqiyligidan dalolat beradi.

Frazeologizm tarkibidagi ayrim so'zning ko'chma ma'noda, boshqalarining o'z ma'nosida qo'llanilishi natijasida ham vujudga kelishi mumkin. Masalan, *aqlini yemoq, ko'zini bo'yamoq, ko'zi ko'ziga tushdi, og'zi qulog'ida* frazeologizmlarida *aql, ko'z, og'iz* so'zlari o'z ma'nosida, *yemoq, bo'yamoq, tushmoq, qulog'ida* so'zlari ko'chma ma'noda.

Ba'zan harakat-holatning natijasini ifodalovchi qurilma frazeologizmga aylanadi. Masalan, kishi afsuslanishi natijasida barmog'ini tishlab qolishi mumkin. Shuning uchun *barmog'ini tishlab qolmoq* qurilmasi frazeologik qiymat kasb etgan. *Tishni-tishga qo'ymoq, tepa sochi tikka bo'lmoq, labiga uchuq toshmoq* iboralari ham shular jumlasidandir.

Ayrim frazeologizm turli diniy aqida, tushuncha, rivoyat asosida ham shakllanadi: 1. *Uning eriga mening ko'zim tekkan emish.* (I.Rah.) 2. *Hammani qo'yib, sizning soldat o'g'lingizga tegaman deb ko'zim uchib turibdimi?* (M.Muham.) 3. *«Jabrdiyda»ning ham, guvohlarning ham dumi xurjunda gaplari shunday savollar berilishini talab etardi.* (M.Ism.)

Frazeologizm, asosan, bir ma'nolidir. Ammo polisemantiklik frazeologizmda ham uchrab turadi. Masalan, *aqli yetadifrazeologizmi* «idrok qilmoq», «ishonch hosil qilmoq» ma'nosiga, *bo'yniga qo'ymoq* iborasi 3 ta – «aybni birovga to'nkamoq», «isbotlab e'tirof qildirmoq», «biror ishni bajarishni birovning zimmasiga yuklamoq» ma'nolariga, *qo'lga olmoq* iborasi esa 4 ta – «o'z ixtiyoriga o'tkazmoq», «qo'qqisdan hujum qilib bosib olmoq», «qamash maqsadida tutmoq», «biror yo'l bilan o'z xohishiga bo'ysunadigan qilmoq» ma'nolariga ega.

Frazeologik polisemiyada barcha ma'no ko'chma bo'lganligi bois, ularni bosh va hosila ma'nolarga ajratish qiyin.

Frazeologizmlarda semantik munosabat. Leksikada bo'lgani kabi frazeologiyada ham lisoniy-semantik munosabat amal qiladi. **Frazeologik sinonimiya.** Ma'nodoshlik hodisasi frazeologizmlarda ham mavjud. Frazeologizmning ma'nodoshlik paradigmasida birliklar ifoda semalari darajasiga ko'ra farqlanadi: *yaxshi ko'rmoq* – *ko'ngil bermoq*, *yer bilan yakson qilmoq*– *kulini ko'kka sovurmoq*, *ipidan ignasigacha* – *miridan sirigacha*, *qilidan quyrug'igacha* va h. Ma'nodosh frazeologizmlarning atash semasi bir xil bo'ladi. Masalan, *ipidan ignasiga* – *miridan sirigacha*, *qilidan quyrug'igacha* kabi iboralarida «butun tafsiloti bilan» atash semasi umumiy. Ammo ular uslubiy xoslanganlik va bo'yoqdorlik darajasini ifodalovchi semalari bilan farqlanadi.

Sinonim frazeologizmlarni frazeologik variantdan farqlash lozim. Sinonim iboralarda ayni bir so'z bir xil bo'lishi mumkin. Lekin qolgan so'zlar sinonim leksemaning ko'rinishlari bo'lmasligi lozim. *Jonini hovuchlab* va *yuragini hovuchlab* iboralarida bir xil so'z mavjud. Ammo *jon* va *yurak* so'zlari sinonim leksema ko'rinishi emas. *Ko'ngliga tugmoq* va *yuragiga tugmoq* iboralari frazeologik variant.

Frazeologik antonimiya. Zid ma'noli antonimlar bir-biriga teskari tushunchani ifodalaydi. Misollar: *ko'ngli joyiga tushdi*–*yuragiga g'ulg'ula tushdi*, *qoni qaynadi*–*og'zi qulog'iga yetdi*.

Frazeologik omonimiya. Frazeologizmlar omonimik munosabatda ham bo'lishi mumkin. Misollar: *so'z bermoq I* («va'da bermoq»), *so'z bermoq II* («gapirishga ruxsat bermoq»), *boshga ko'tarmoq I* («ardoqlamoq»), *boshga ko'tarmoq II* («to'polon qilmoq»), *qo'l ko'tarmoq I* («ovoz bermoq»), *qo'l ko'tarmoq II* («urmoq»).

Frazeologizmdagi darajalanish, giponimiya, funksionimiya, iyerarxionimiya kabi semantik munosabatlar o'z tadqiqotini kutmoqda.

LEKSIKOGRAFIYA

39-§. Leksikografiya

Tilshunoslikning lugʻat tuzish masalalarini ilmiy tadqiq qiluvchi va lugʻat tuzish bilan shugʻullanuvchi sohasi leksikografiya (gr. *lexikos* – soʻz, soʻzga oid va *grapho* – yozaman) yoki lugʻatchilik deyiladi. Maqsad va vazifasiga koʻra leksikografiya ikkiga boʻlinadi:

a) ilmiy leksikografiya lugʻatchilikning nazariy masalasi bilan shugʻullanadi;

b) amaliy leksikografiya bevosita lugʻat tuzish ishi bilan mashgʻul boʻladi.

Leksikografiya muhim ijtimoiy vazifani bajaradi. Bular quyidagilarda koʻzga tashlanadi:

- 1) ona tilini va boshqa tillarni oʻrgatish;
- 2) ona tilini tasvirlash va meʼyorlashtirish;
- 3) tillararo munosabatlarni taʼminlash;
- 4) til leksikasini ilmiy tekshirish va talqin qilish.

Lugʻat maqsadi va moʻljaliga koʻra ikkiga boʻlinadi:

- 1) umumiy lugʻat;
- 2) maxsus lugʻat.

Umumiy lugʻat keng oʻquvchilar ommasiga, maxsus lugʻat esa tor doiradagi kishilar – alohida soha mutaxassisiga moʻljallangan boʻladi.

Har ikkala tur lugʻat ham oʻz oʻrnida yana ikkiga boʻlinadi:

- 1) ensiklopedik lugʻat;
- 2) filologik lugʻat.

Demak, lugʻatni umumiy ensiklopedik lugʻat va maxsus ensiklopedik lugʻat, umumiy filologik lugʻat va maxsus filologik lugʻatga boʻlib oʻrganish maqsadga muvofiq va qulay.

Umumiy ensiklopedik lugʻat (UEL). Maʼlumki, UEL alfavit tartibida boʻlib, ularda soʻz emas, balki shu soʻzdan anglashilgan tushunchalar uchun asos boʻlgan narsa, tarixiy voqea, tabiiy va

ijtimoiy hodisalar, shaxslar, geografik nomlar haqida ma'lumot beriladi va lug'at maqolasi lug'at yozilgan tilni tushunuvchi keng o'quvchilar ommasiga mo'ljallangan bo'ladi. «O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi» ana shunday lug'atlardan biri. Unda shunday deyiladi: «O'zME (O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi) universal ensiklopediya bo'lganligi uchun fan-texnika va madaniyatning barcha sohalariga oid ma'lumotlar muxtasar tarzda ifodalanib, u insoniyat sivilizatsiyasining muhim yutuqlari haqidagi bilimlar majmuidan iboratdir». Prezident I.Karimov O'zME ga yozgan so'zbohisida «Ensiklopediyamiz o'zining ilmiy jihatdan chuqur, ayni vaqtda ommabopligi bilan keng kitobxonlar orasida obro'-e'tibor topib, jahonning nufuzli qomuslari qatoridan munosib o'rin olishiga ishonchim komil» deb, uning funksiyasini alohida ta'kidlaydi.

Maxsus ensiklopedik lug'at (MEL). Fan-texnika, san'at va madaniyatning ma'lum bir sohasiga oid tushunchalarni shu soha qiziquvchilari va mutaxassislari uchun mo'ljallab tavsiflaydi. Bunday lug'at sifatida soha ensiklopedik lug'atlari – «Meditsina ensiklopediyasi», «Fizicheskiy ensiklopedicheskiy slovar», «Lingvisticheskiy ensiklopedicheskiy slovar» kabilarni misol qilib keltirish mumkin. UELdan farqli ravishda MEL tor sohaga doir tushunchani keng va batafsil sharhlaydi. Masalan, rus tilida yaratilgan «Lingvisticheskiy ensiklopedicheskiy slovar»da shunday deyiladi: «Bu lug'at turli ixtisosliklardagi filolog-tilshunoslar va ilmiy xodimlarning keng doirasiga, shuningdek, tilshunoslik bilan yaqin bo'lgan soha vakillari psixologlar, mantiqshunoslar, filosoflar, etnograf va adabiyotshunoslarga mo'ljallangan».

Quyida «Lingvisticheskiy ensiklopedicheskiy slovar»dan namuna keltiramiz (bunday lug'at o'zbek tilida yaratilmagani uchun olingan maqolaning tarjimasini berildi).

«AKKOMODATSIYA (lat. *accomodatio* — moslashish) tovushning kombinator o'zgarishidan biri: qo'shni undosh va unlining qisman moslashuvi. Akkomodatsiya shunday hodisaki,

keyingi tovushning ekskursiyasi (artikulatsiyasining boshlanishi) oldingi tovushning rekursiya (artikulatsiyasining tugashi)ga moslashadi (progressivakkomadatsiya) yoki oldingi tovushning rekursiyasi keyingi tovushning ekskursiyasiga moslashadi. Ayrim tillarga unlining undoshga moslashishi xosdir, masalan, rus tilida a, o, u unilari yumshoq undoshdan keyin til oldi unilariga aylanadi (ularning artikulyatsiyasi ekskursiyaga intilgan). Qiyoslang: «mat» – «myat», «mol» – «myol», «luk» – «lyuk». Boshqa tillarda esa undoshning unliga akkomodatsiyasi kuzatiladi, masalan, fors tilida til oldi unlisidan oldin kelgan undosh tanglaylashadi» (22-bet).

Ko‘rinadiki, maxsus ensiklopedik lug‘at soha mutaxassislari uchungina zarur bo‘lgan tushunchani ana shu soha ilmiy uslubiga xos ifoda bilan tasvirlaydi.

Umumiy filologik lug‘at barcha soha kishilari, keng foydalanuvchilar ommasiga mo‘ljallangan izohli, imlo, orfoepik, tarjima lug‘atdir. «O‘zbek tilining izohli lug‘ati» (O‘TIL), «Ruscha-o‘zbekcha lug‘at» (RO‘L) ana shunday lug‘atlar sirasiga kiradi. Shu boisdan O‘TILda shunday deyiladi: «Lug‘at keng o‘quvchilar ommasiga – tilshunoslar, o‘rta va oliy maktab o‘quvchilari va o‘qituvchilari, yozuvchilar, jurnalistlar, gazeta va nashriyot xodimlari va o‘zbek tiliga qiziquvchi barcha kitobxonlarga mo‘ljallangan»(1-tom, 5-bet) Izohli lug‘at so‘zning ma‘nosini shu tilda sharhlaydi, izohlaydi va shu ma‘nosi bilan nutq tarkibida beradi. Misollar:

BAQIRLAMOQ –Baqir-buqur ovoz chiqarib qattiq qaynamoq. *Hamrobibi dasturxon yozdi, baqirlab qaynayotgan samovarni keltirib, qopqoqlab qo‘ydi.* R.Fayziy. El mehri.

YOZ– 1-yilning bahor bilan kuz orasidagi eng issiq fasli. *Laylak keldi-yoz bo‘ldi. Dangasaning ishi bitmas, yoz kelsa ham qishi bitmas.*

2-ko‘chma umrning eng gullagan yaxshi davri. *Yozim o‘tdi, chiroyingizga to‘q bu quvnoq ko‘ngil.* G‘ayratiy.

Ko'ngli yoz bo'ldi. Ortiq sevinib, bahri dili ochildi. *Negadir otashin ko'ngli yoz bo'lib ketdi.* O'. Umarbekov. Charos.

Umumiy izohli lug'atda lug'aviy birlikning barcha – grammatik, uslubiy, frazeologik birlik tarkibida qatnashishi, omonimligi, qaysi tildan o'zlashganlik belgilari ko'rsatiladi.

O'zbek tilining bu turdagi lug'ati birinchi marta 1981-yilda Moskvada nashr etildi. «Boy leksikografik an'analarning davomi sifatida o'tgan asrning 50–80-yillari mobaynida o'zbek tilshunosligida erishilgan va o'zbek leksikografiyasini tilshunoslikning tez rivojlanib borayotgan mustaqil sohasiga aylantirgan ulkan muvaffaqiyati tufayli yuzaga kelgan» (1-tom, 5-bet). «O'zbek tilining izohli lug'ati» o'zbek xalqi tarixi va ma'naviyati taraqqiyotida ulkan hodisa bo'ldi. «Lug'atning asosiy vazifasi o'zbek tilining so'z boyligini to'plash va tavsiflash bilan birga, uning me'yorini belgilab berish va mustahkamlashdan ham iboratki, unda tilning imlo, talaffuz, so'z yasash va ishlatish me'yorlari tavsiya etildi» (1-tom, 5-bet).

Demak, o'zbek tilining ilk izohli lug'ati o'z oldiga qo'yilgan o'zbek tilining so'z boyligini to'plash va tavsiflash hamda uning me'yorini belgilashdan iborat tarixiy vazifasini bajardi. Biroq tilshunoslik fanining rivoji, o'rganish manbayiga yondashuv omillari va metodologiyasining taraqqiyoti, jamiyat rivojlanishining muayyan bosqichida ijtimoiy fanlarga qo'yiladigan yangicha talablarning yuzaga kelishi ijtimoiy ong shakllaridan bo'lgan tilning ilmiy talqinida ham yangicha qarashlar shakllanishiga olib keladi.

Leksemalarning lug'aviy ma'nosi talqinida lison va nutqni izchil farqlash talabi har bir so'zga xos barqaror lisoniy va o'tkinchi nutqiy jihatni ajratishni taqozo qiladi. Nutqiy hodisa cheksizlik va rang-baranglik tabiatiga ega bo'lganligi bois leksikografik talqinning obyekt bo'la olmaydi. Lug'at so'zga xos barqaror jihatnigina qamrab olish imkoniga ega. Demak, semasiologiya sohasida amalga oshirilgan izchil substansial tadqiqotlar lug'atni tartiblashtirishda muhim tayanch omil bo'lib,

leksikografni cheksiz nutqiy ma'nolarni tartibga keltirish, lug'atga kiritish hamda izohlash tashvishidan xalos etadi. Bunda har bir voqelangan nutqiy lug'aviy ma'noda qorishgan o'zga hodisalar tajallilarini e'tibordan soqit qilish, ushbu birlik (leksema)ning mohiyatiga daxldor bo'lgan unsumni ajratish va tavsiflash leksikografik talqinda muhim ahamiyatga ega.

Imlo lug'ati so'zlarni amaldagi imlo qoidalariga muvofiq ravishda qanday yozish kerakligini o'rgatadi. Demak, bunday lug'at hammabop va amaliy tabiatga ega bo'ladi va unga S.Ibrohimov va M.Rahmonovlarning 1956, 1964-yillarda «O'qituvchi» nashriyoti tomonidan nashr etilgan. S.Ibrohimov, E.Begmatov va A.Ahmedovlarning 1976-yilda «Fan» nashriyoti tomonidan chop etilgan kirill yozuviga doir imlo lug'atlarini kiritish mumkin.

1995-yilda Sh. Rahmatullayev va A.Hojiyev tuzgan lotin imlosidagi imlo lug'ati «O'qituvchi» nashriyoti tomonidan chop etildi.

Orfoepik lug'atda so'zning to'g'ri adabiy talaffuzi ko'rsatiladi. Bunday lug'at birinchi marta kichik hajmda M.Sodiqova va O'.Usmonova tomonidan «O'zbek tilining orfoepik lug'ati» nomi bilan 1977-yilda «O'qituvchi» nashriyoti tomonidan bosib chiqarildi.

Maxsus filologik lug'at tor o'quvchilar ommasi – tilshunoslik bilan shug'ullanuvchilar va boshqa ilmiy tadqiqotchilarga mo'ljallangan bo'ladi. O'zbek tilining morfem, chastotali, ters, o'zlashma so'zlar, frazeologizm, sinonimlar, antonimlar, omonimlar, dialektizm, terminologik, etimologik lug'atlar shular jumlasidan.

Morfem lug'atda leksik birlikning tarkibi–morfemik strukturasi ko'rsatiladi. Bunday lug'at birinchi marta A.G'ulomov, A.N.Tixonov, R.Q.Qo'ng'urov tomonidan tuzilib, 1977-yilda «O'qituvchi» nashriyoti tomonidan chop etilgan.

Chastotali lug'atda so'zning qo'llanish darajasi haqida ma'lumot beriladi. I.A.Kissen muallifligida chop etilgan «Slovar

naibolee upotrebitel'nyx slov sovremennogo uzbekskogo literaturnogo yazika» (Tashkent, 1970) lug'ati chastotali lug'at bo'lib, unda ma'lum bir tanlangan matnlarda so'zlarning qo'llanilish chastotasi (takrorlanganlik miqdori) ko'rsatiladi. Bunday lug'at S.Rizayev, Z.Hamidov, N.Axmatov, N.Mamadaliyeva, R.Zohidov tomonidan alohida asarlar bo'yicha tuzilgan.

Ters lug'atda so'z teskari tomondan oxiridan alfavit tartibida joylashtiriladi. Bu ham lingvistik lug'at bo'lib, R.Qo'ng'urov va A.Tixonov tomonidan «Obratnyy slovar uzbekskogo yazyka» nomi bilan 1969-yilda Samarqandda chop etilgan. Undan namuna keltiramiz:

serharajat

hujjat

xat-hujjat

behujjat

murojaat

hojat

muhofazat

ijozat

beijozat.

O'zlashma so'zlar lug'atida o'zbek tiliga boshqa tildan kirib kelgan so'z izohlanadi. Bu tipdagi lug'at izohli lug'atning bir ko'rinishi. Ular qaysi tildan o'zlashgan so'zlarni izohlashiga ko'ra turlicha nomlanadi. Masalan, O.Usmon va R.Doniyorovlar tomonidan 1965-yilda nashr etilgan «Ruscha-internatsional so'zlar izohli lug'ati»da rus va boshqa Yevropa tillaridan kirib kelgan so'zlar izohlangan.

Frazeologik lug'at ham maxsus lingvistik lug'atning bir turi bo'lib, Sh.Rahmatullayev tomonidan tuzilgan «O'zbek tilining izohli frazeologik lug'ati» (Toshkent, 1978) bunday lug'atning mukammal namunasidir. Undan misollar keltiramiz.

«**Qulog'(i)ga chalinmoq** nima kimning? Biror gapni yoki tovushni noaniq tarzda eshitmoq. o'xshashi: **qulog'(i)ga kirmoq.**

Erkaklar orasidagi gap Asalbining qulog'iga chalingan edi. Oybek. Oltin vodiyan shabadalar. *Uzoqdan traktorning guvillagan ovozi quloqqa chalindi.* R.Fayziy. Cho'lga bahor keldi (294-bet).

«**Qurimoq** – yostig'ini quritmoq; yostig'i quridi: tinkamadori quridi: tinkasini quritmoq; esim qursin» (375-bet).

Onomastik lug'at o'zbek leksikografiyasining alohida sohasiga aylandi. Bunday lug'atda atoqli ot (onomosionim), toponim yoki antroponim izohlanadi va ular etimologik lug'atning o'ziga xos ko'rinishi. Bunga T.Nafasov tomonidan tuzilgan «Janubiy O'zbekiston toponimlarining izohli lug'ati»ni, S.Qorayevning «Joy nomlarining izohli lug'ati»ni misol qilib keltirish mumkin.

Dialektal lug'at o'zbek tilining dialekt va shevalariga xos bo'lgan leksik birliklarni qayd qiladi. Bunday lug'at, umuman, o'zbek tilining barcha shevalariga xos yoki ma'lum bir sheva so'zini izohlashga mo'ljallangan bo'lishi mumkin. 1971-yilda mualliflar jamoasi tomonidan «Fan» nashriyatida chop etilgan «O'zbek xalq shevalari lug'ati»ni bunga misol qilib keltirish mumkin. Lug'atdan misol keltiramiz:

Govara (Buxoro) beshik;

Gavdo'sha (Buxoro) xurmo;

Gajdim (Nayman) chayon (62-bet).

Terminologik lug'atlar ma'lum bir sohaga tegishli so'zni izohlaydi. Terminologik lug'at izohli yoki tarjima ko'rinishiga ega bo'ladi. Demak, terminologik lug'atni bir tilli va ko'p tilli lug'atga bo'lish mumkin. Quyida A.Hojiyevning «Lingvistik terminlarning izohli lug'ati» (Toshkent, «O'qituvchi», 1985) dan namuna keltiramiz:

«**Kriptologiya.** Maxfiy tillar, ularni tuzish qonuniyatlarini, rasshifrovka qilish usullarini o'rganuvchi fan.

Ko'makchili aloqa. So'zlar o'rtasida ko'makchilar vositasida yuzaga keladigan aloqa: *qalam bilan yozmoq, uyga qadar yugurmoq kabi.*»

Tarjima lug'atlar bir tildagi so'z ma'nosining boshqa tilda ifodalanishi, berilishini ko'rsatadi. Ruscha-o'zbekcha lug'atdan misol:

RAZBOGATETsov, (nesov, bogatet) boyimoq, boyib ketmoq, davlat orttirmoq.

SAREVNAj. r. mn.-ven. malika, shohbekach (podshohning qizi).

Tarjima lug'ati ikki tilli yoki ko'ptilli bo'lib, lug'atlarda so'z ikkitadan ortiq tilda beriladi. Bunday lug'atlar juda kam.

Tarjima lug'atlari qanday birliklarni ifodalashiga ko'ra turlicha bo'ladi:

- 1) leksik birliklar lug'ati;
- 2) frazeologizmlar lug'ati;
- 3) har ikkala birliklar lug'ati;
- 4) maqollar lug'ati.

1984-yilda Toshkentda nashr etilgan ikki tomli «Ruscha-o'zbekcha lug'at» leksik birliklar lug'atidir.

Frazeologik birliklar tarjima lug'atiga M.Sodiqovanning «Ruscha-o'zbekcha frazeologik lug'ati» (Toshkent, 1972) namuna bo'ladi. Undan ayrim misollar keltiramiz:

Axnut ne uspel –ko'z ochib-yumguncha, bir zumda: og'iz ochib bir narsa deguncha: *bir og'iz ham gap aytolmay qoldi* (14-bet).

Bezzadnixnog—s.t. juda charchab holdan toygan, sulayib qolish (82-bet).

O'zbek lug'atchiligi axborot texnologiyalari asosida rivojlanish bosqichiga qadam qo'ymoqda.

Mavzu yuzasidan savol va topshiriqlar

1. Leksikologiyaning tadqiq obyekti4 nima?
2. So'z til birligi sifatida qaysi yo'nalishlarda o'rganiladi?
3. Leksikologiyaning qaysi bo'limida so'zning semantik xususiyati – birma'nolilik va ko'pma'nolilik, umumiy va xususiy,

mavhum va muayyan, bosh va hosila, to'g'ri va ko'chma ma'nolari tekshiriladi?

4. Leksikologiya til lug'at tarkibining boyishini izohlang.
5. Nazariy va amaliy leksikologiyaning o'zaro farqi nimada?
6. Nazariy yondashuvda leksik sath birligi tilshunoslikda qanday nomlanadi?
7. Lisoniy va nutqiy birlik orasidagi farqni tushuntiring.
8. Leksemaning xususiyatlarini tushuntiring.
9. So'z qanday birlik sifatida talqin etiladi?
10. Lisoniy bosqichda leksema bir sememali deganda nima nazarda tutiladi?
11. Leksemaning nutqiy voqelanishini qanday izohlaysiz?
12. Nutqiy yasama so'zning lisoniy sathga ko'tarilishi qanday bosqichlarda kechadi?
13. Yasamaligini yo'qotmagan, ya'ni o'zida qolipning shakliy tomoni izini saqlagan, biroq ma'noviy tomondan qolipdan uzilgan, ma'nosini qolipning o'ng (mazmuniy) tomonidan keltirib chiqarish imkoni bo'lmagan, toraygan ma'noli leksema qanday ataladi?
14. Soddalashgan leksema nima?
15. Tublashgan leksema haqida nimalarni bilasiz?
16. Leksemaning tashqi qobig'i deganda nima nazarda tutiladi?
17. Semema va tushuncha munosabati haqida gapiring.
18. Sema mohiyatan necha xil bo'ladi va ular qaysilar?
19. Qachon atash semasi kuchsizlanib, ifoda semasi kuchayish holati yuz beradi?
20. Sema darajasiga ko'ra qanday ajratiladi?
21. Sememaning nutqiy lug'aviy ma'no sifatida voqelanishini izohlang.
22. Sememaning tayyor va nutqiy ma'noning tayyor emasligi deganda nimalar inobatga olinyapti?
23. Sememaning takrorlanuvchanligi va nutqiy ma'noning betakrorligini qanday izohlaysiz?

24. Hosila ma'no qanday yo'l bilan vujudga keladi va ular qaysilar?

25. Metaforik ma'no nima?

26. Butunning nomi bilan qismni, qism nomi bilan butunni atash deganda nima tushuniladi?

27. Vazifadoshlik asosida vujudga kelgan hosila ma'no haqida nimalar deya olasiz?

28. Leksema semantikasidagi lisoniy o'zgarish qanday natijalarga olib keladi?

29. Sinonimiya, antonimiya, graduonimiya, giponimiya nima?

30. Ma'nodoshlik qatoridagi dominant leksemaning qanday xususiyati bor?

31. Antonimlarning mantiqiy asosini qanday qarama-qarshilik tashkil etadi va ular qanday yuz beradi?

32. Antonimlar strukturasi ko'ra qaysi turlarga bo'linadi?

33. Dialektikaning lug'aviy graduonimik qatorda yuzaga chiqadigan umumiy qonunlari qaysi?

34. Qo'llanilishi chegaralanmagan leksika haqida gapiring.

35. Qo'llanilishi chegaralangan leksika haqida gapiring.

36. Qo'llanilish davri chegaralangan leksika haqida nimalarni bilasiz?

37. Tarixiy so'z nima? Arxaik so'z-chi?

38. Neologizm hamisha yangilik bo'yog'ini saqlaydimi? Nega?

39. Dialektal leksikaning adabiy til uchun qanday ahamiyati bor?

40. Terminologik leksika nima?

41. Noadabiy leksika haqida gapiring.

42. Argo nima? Jargon-chi?

43. Uslubiy betaraf leksika haqida gapiring.

44. Uslubiy xoslangan leksikaga tavsif bering.

45. Badiiy leksikani so'zlashuv leksikasi bilan qiyslang.

46. *Frazeologiya* atamasini tavsiflang. *Frazeologizm* nima?

47. Frazеologizmlarning semantik munosabati soʻzlararo semantik munosabatga oʻxshaydimi?
48. Frazеologik sinonimiya nima?
49. Frazеologik antonimiya haqida gapiring.
50. Lugʻat va uning turlari haqida maʼlumot bering.
51. Umumiy ensiklopedik lugʻatning xususiyatlari haqida gapiring.
52. Maxsus ensiklopedik lugʻatlar qanday fuziladi?
53. Umumiy filologik lugʻatlar haqida maʼlumot bering.
54. Imlo lugʻatining xususiyatlari haqida gapiring.
55. Orfoepik lugʻatlarni mukammallashtirish nega chigal masala hisoblanadi?
56. Maxsus filologik lugʻatning xususiyatlari haqida gapiring.
57. Morfem lugʻatlar tarkibi ham oʻzgarib turadimi? Nega?
58. Chastotali lugʻat qanday ehtiyojni qondirishga xizmat qiladi?
59. Ters lugʻatning xususiyatlari haqida gapiring.
60. Oʻzlashma soʻzlar lugʻatining xususiyatlari haqida gapiring.
61. Frazеologik lugʻatlar qanday tuzilishga ega?
62. Dialektal lugʻatning xususiyatlari haqida gapiring.
63. Qanday terminologik lugʻatlarni bilasiz?
64. Tarjima lugʻatlar nechta til doirasida amalga oshirilishi mumkin?

Tavsiya etiladigan adabiyotlar

1. O. Bazarov Oʻzbek tilida darajalanish: filol.fanlari d-ri ...diss.atoref. – T., 1997.
2. Sh. Bobojonov, I. Islomov Oʻzbek tilining soʻzlar darajalanishi oʻquv lugʻati. –T.: Yangi asr avlodi, 2009.
3. M. Vafoeva Oʻzbek tilida frazeologik sinonimlar va ularning struktural-semantik tahlili: filol.fanlari nomzodi diss....avtoref. – T., 2009.

4. Sh. Iskandarova O'zbek tili leksikasini mazmuniy maydon sifatida o'rganish (shaxs mikromaydoni): filol.fanlari d-ri ...diss.avtoref. – T., 1999.
5. B. Qilichev O'zbek tilida partonimiya: filol.fanlari nomzodi ...diss.avtoref. – T., 1997.
6. I. Madrahimov So'zning serqirraligi va uni tasniflash asoslari: filol.fanlari nomzodi ...diss.avtoref. – T., 1994.
7. H. Ne'matov, R. Rasulov O'zbek tili sistem leksikologiyasi asoslari: oliy o'quv yurti talabalari uchun qo'llanma. – T., O'qituvchi, 1995.
8. X. Norxo'jayeva O'zbek tilining eskirgan so'zlar o'quv lug'ati.–T.:Yangi asr avlodi, 2009.
9. Sh. Orifjonova O'zbek tilida graduonimiya: filol.fanlari nomzodi ...diss.avtoref. – T., 1996.
10. R. Sayfullayeva, B. Mengliyev, G. Boqiyeva va boshq. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – T.: Universitet, 2005.
11. A. Sobirov O'zbek tilining leksik sathini sistema sifatida tadqiq etish: filol.fanlari d-ri ...diss.avtoref. – T., 2005.
12. X. Suvonova, G. Turdiyeva O'zbek tilining shakldosh so'zlar o'quv lug'ati.–T.: Yangi asr avlodi, 2009.
13. O'zbek tilining izohli lug'ati. 2 tomli. 1-tom. –M.: Rus tili, 1981.
14. O'zbek tilining izohli lug'ati. 2 tomli. 2-tom. –M.: Rus tili, 1981.
15. H. Tojimatov Sifat sememasining reallashuvida kontekst: filol.fanlari nomzodi diss....avtoref. – T., 2007.
16. U. To'rayeva, D. Shodmonova O'zbek tilining zid ma'noli so'zlar o'quv lug'ati. –T.: Yangi asr avlodi, 2009.
17. Z. Yunusova O'zbek tilida lug'aviy mikrosistemaning tarkibi va rivojlanishi (Samoviy yoritgichlar lug'aviy guruhi asosida): filol.fanlari nomzodi ...diss.avtoref. – T., 2005.
18. R. Safarova Leksik-semantik munosabat turlari. – T.: O'qituvchi, 1996.

19. B. Mengliyev Hozirgi o'zbek adabiy tili. –Qarshi: Nasaf, 2005.
20. B. Mengliyev, B. Bahridinova, O'. Xoliyorov, M. Zaripova, M. Xushvaqto'v O'zbek tilining so'z yasalishi o'quv lug'ati. –T.: Yangi asr avlodi, 2008.
21. B. Mengliyev, O'. Xoliyorov O'zbek tilidan universal qo'llanma. –T.: Fan, 2008.
22. B. Mengliyev, O'. Xoliyorov, X. Qodirova Ona tili. Qomus. –T.: Yangi asr avlodi, 2010.
23. R. Sayfullayeva, B. Mengliyev, G. Boqiyeva, M. Qurbonova, Z. Yunusova, M. Abuzalova Hozirgi o'zbek adabiy tili. – T.: FTM, 2009.
24. X. Qodirova Abdulla Qodiriy asarlarining qisqacha evfemik va disfemik ma'noli birliklari lug'ati. – T.: Yangi asr avlodi, 2009.
25. Y. Hamroyeva O'zbek tilining o'zlashma so'zlar o'quv lug'ati. –T.: Yangi asr avlodi, 2009.

MORFEMIKA. DERIVATSIYA

Tayanch tushunchalar. *Morfemika, morfema, morfemik struktura, funksional-semantik tasnif, struktur tasnif, shakl va ma'no munosabati, derivatsiya, variant, poetik variant, tarixiy variant, dialektal variant, fonetik variant, tarixiy va sinxron derivatsiya, so'z yasash (derivatsion) qolipi, yasama so'z, yasalgan so'z, relyatsiya.*

40-§. Morfemika

Morfemika (yunoncha *morphe*—“qism”, “shakl”). Ma'lumki, o'zbek tilida, flektiv tillardagidan farqli o'laroq, o'zak mustaqil ma'no anglatish xususiyatiga ega. So'zning o'zaktan boshqa qismlari esa undan ayricha qo'llanmaydi va leksik ma'no anglatmaydi. Shuning uchun ular *morfema* deyiladi. Masalan, *sholikorlardan* so'zi (*sholi*), (*-kor*), (*-lar*), (*-dan*) qismlaridan iborat. Ajratilgan har bir tarkibiy qism bu so'z doirasida o'ziga xos elementar va semantik mavqega ega. Ular lisonda o'z «xonacha»larida ana shunday ajralgan holda guruh-guruh bo'lib joylashgan.

Sholi- va *-kor*, *-lar*, *-dan* qismlari o'zaro semantik va qo'llanish xususiyati jihatidan farqlanadi. *Sholi* birligi mustaqil lug'aviy ma'noga egaligi va bu ma'noni qolgan qismlarsiz ham anglata olish xususiyati bilan boshqa tarkibiy qismlardan ajralib turadi. Shuning uchun u *leksema* deyiladi. Boshqa qismlar esa ajralgan holda mavhum bo'lishi, leksemasiz mustaqil ma'no anglata olmasligi bilan xarakterlanadi. Leksema shakllanuvchanlik, morfema shakllantiruvchanlik belgisiga ega. Nomustaqillik tabiati va leksemaga shakl berish vazifasiga xoslanganligi ularni *morfema* deb atashga olib kelgan. Morfemaning nutqiy ko'rinishi *qo'shimcha* deyiladi.

Tilimizda *yordamchi* so'z deb ataluvchi katta guruh ham mavjud, ular leksema va morfema sirasida «oraliq uchinchi»

maqomida bo'ladi. Shuning uchun ularni *leksema-morfema* deyish mumkin. Yordamchi so'zning leksemaligi shundaki, u mustaqil so'z kabi ajralganlik xususiyatiga ega. Biroq shakllanuvchanlikka ega emas. Lug'aviy ma'noga ega emasligi ularni morfemik maydon sari tortib turadi.

Lisoniy sathda leksema qo'shimchali yoki qo'shimchasiz bo'lishi mumkin. Masalan, *ishchi, paxtakor, ishla* leksemalari – nutqiy yasama so'zning lisoniylashuvi. Ular leksema sifatida lisonda *ish, paxta* leksemalaridan farqli o'laroq, so'z yasovchi qo'shimcha bilan birga mavjud. Qo'shimchadan xoli leksema *o'zak* atamasi bilan ham nomlanadi.

Turkiy tillarda nol morfema grammatik shakl sirasida ustuvor mavqega ega ekan, nutqda voqelangan aksariyat mustaqil leksema qo'shimchasiz bo'lishi mumkin emas. Moddiy qiyofali morfemasiz bunday so'z nol qo'shimchalidir. Masalan, nutqdagi *Kitobni o'qi., Uyga bor., U a'lochi* gaplaridagi *o'qi, bor, a'lochi* so'zlari – nol qo'shimchali nutqiy birlik.

Leksema tarixiy taraqqiyot natijasida morfemaga aylanib borishi, morfema esa so'zning o'zagiga singib ketishi mumkin. Masalan, *xona* leksemasi taraqqiyot natijasida ikkiga ajralgan. Bir ma'nosida «joy» semali yasama so'zni hosil qiluvchi derivatsion vositaga aylanib ketgan, leksemalikdan mahrum bo'lgan. *Noma, goh, xo'r* leksemasi ham shunday tarixiy siljishni boshidan kechirgan. Albatta, tildagi bunday hodisalar ilmiy muammo bo'lib, maxsus tekshirish natijasida tayinli xulosaga kelish mumkin. Chunki bu birlikning turkiy unsurlar emasligi shuni taqozo qiladi.

So'zning morfemik strukturasi o'zgarish. Til taraqqiyoti natijasida so'zning semantik, fonetik strukturasi bo'lgani kabi, morfemik tarkibida ham jiddiy o'zgarish yuz beradi. Ularning har xil ko'rinishi bor:

1) so'z va qo'shimcha birlashib, so'z *tublashishi* mumkin: *yuksal, yuksak, qishloq, ko'rpacha*;

2) soʻz va qoʻshimcha birlashib, *yaxlitlanishi* mumkin: *biroʻn, biror, bezor*; (qoʻshimcha bunday zichlashishi natijasida oʻz invarianti – morfemasidan uzilishi mumkin);

3) soʻz va qoʻshimcha orasidagi aloqa *soddalashishi* mumkin: *yumshoq, qattiq*;

4) soʻz qoʻshimcha holiga kelishi, murakkab qoʻshimchalar bir-biriga qoʻshilib ketishi, yaʼni *birlashishi* mumkin: *borib yotibdi – borib yatipti – boryotipti – boryapti; ning + i = niki*.

Morfemalarning funksional-semantik tasnifi. Morfema funksional-semantik xususiyatiga koʻra 2 guruhga boʻlinadi:

1) derivatsion morfema;

2) grammatik morfema.

Derivatsion morfema soʻzga qoʻshilib, yangi soʻz hosil qiladi. Yangi soʻz yangi lugʻaviy va grammatik maʼnoga ega boʻladi. Masalan, *paxta* leksemasi *-chi* affiksini olib, *paxtachi* soʻzi vujudga keladi. Yangi lugʻaviy maʼno yangi grammatik maʼnoni ham vujudga keltiradi: narsa-buyum oti shaxs otiga aylanadi. Shu bilan birgalikda, yangi soʻzning valentlik imkoniyati ham asos soʻznikidan keskin farqlanadigan holga keladi.

Grammatik morfema asosiy xususiyatiga koʻra uchga ajraladi:

1) lugʻaviy shakl hosil qiluvchi morfema;

2) sintaktik shakl hosil qiluvchi morfema;

3) lugʻaviy-sintaktik shakl hosil qiluvchi morfema.

Lugʻaviy shakl hosil qiluvchi morfemalaksama lugʻaviy maʼnosini nutqqa moslashtirish vazifasini bajaradi. Masalan, *kitob* leksemasining sememasida birlik va koʻplik maʼnosi nomaʼlum. Son lugʻaviy shakl hosil qiluvchiboʻlgan *-lar* uni koʻplik tomon muayyanlashtiradi. Bu morfemaning oʻziga xos turi *lugʻaviy-sintaktik shakl hosil qiluvchi morfema boʻlib*, lugʻaviy maʼnoni muayyanlashtirish, nutqqa xoslash bilan birga ((*kelgan*), (*oʻqigach*)), soʻzni sintaktik aloqaga ham kiritadi: *oʻqigan bola, oʻqigach gapirmoq*.

Sintaktik shakl hosil qiluvchi morfema soʻzning sintaktik qurilmadagi oʻrnini belgilaydi. Masalan, kesimlik kategoriyasi

soʻzga kesimlik mavqeyini beradi. Kesimning ega va hol bilan sintaktik aloqasini taʼminlaydi. Kelishik morfemalari oldingi mustaqil soʻzni keyingi, egalik qoʻshimchalari esa keyingi mustaqil soʻzni oldingisiga bogʻlash vazifasini bajaradi.

Morfemaning struktur tasnifi. Morfema tuzilishiga koʻra *sodda* va *murakkab* turga boʻlinadi:

Sodda morfema tarixan qanday boʻlganligidan qatʼi nazar ajralmas, yaxlit, bir tarkibli morfemadir: *-lar, -roq, -chi, -niki, -sin, -di, -gach*.

Murakkab morfemalar aslida mustaqil morfemaning maʼlum funksiya bajarish maqsadida birlashishi: (*odamgarchilik*), (*uygacha*), (*xafachilik*), (*chorvachilik*), (*borganda*).

Morfemaning shakl va maʼno munosabatiga koʻra turi. Morfemada ham shakl va maʼno munosabati barqaror. Morfemaning miqdoran cheklanganligi bu munosabatning keng qamrovliligidan dalolat beradi.

Morfemik polisemiya. Morfemik polisemiya keng tarqalgan. Bu morfemaning polifunksionalligiga bogʻliq. Misol sifatida – *chilik* affiksini olaylik. Darslik va qoʻllanmalarda uning quyidagi uch maʼnosi farqlanadi:

1) asosdan anglashilgan narsa .yetishtiriladigan sohani ifodalovchi ot: (*paxtachilik*), (*urugʻchilik*), (*limonchilik*), (*uzumchilik*);

2) asosdan anglashilgan narsa-hodisaning borlik holatini bildiruvchi ot: (*pishiqchilik*), (*moʻlchilik*), (*arzonchilik*);

3) asosdan anglashilgan tushuncha bilan bogʻliq boʻlgan ishni bildiruvchi ot: (*ulfatchilik*), (*tirikchilik*), (*dushmanchilik*).

Aksariyat morfema – polisemik tabiatli.

Morfemik omonimiya. Shakldoshlik bir tur morfemalar orasida ham, turli morfema orasida ham boʻlishi mumkin.

1) derivatsion omonimiya: *-ki* I: *turtki, tepki, koʻchki* (ot yasovchi); *-ki* II: *ichki, kechki, ustki* (sifat yasovchi);

2) grammatik omonimiya: *-(i)sh* I: (*borish*), (*kelish*), (*ketish*) (harakat nomi shakli); *-(i)sh* II: (*birga*) (*yuvish*), (*tarash*), (*ishlash*)(birgalik nisbat shakli);

3) derivatsion-grammatik omonimiya: *-(i)m* I: *yig'im*, *terim*, *sig'im* (ot yasovchi morfema); *-(i)m* II: *uyim*, *kitobim*, *soatim* (egalik morfemasi).

Morfemik sinonimiya. Aksariyat morfema ma'nodoshlik munosabatida bo'ladi. Shu boisdan derivatsionhamda grammatik sinonimiya farqlanadi.

Derivatsion sinonimiya. Derivatsion morfemaning bir-biriga yaqin ma'noni ifodalashi *derivatsion sinonimiya* deyiladi. Masalan, sifat yasovchi *-li*, *-dor*, *-ser*, *-ba* morfemalari o'zaro sinonim: (*savlatli*), (*savlatdor*), (*sersavlat*), (*basavlat*) kabi.

Ma'nodoshlik morfemalararo to'liq emas, balki ayrim ma'no qirralari orasida bo'ladi. Ya'ni bir morfema ikkinchi morfema bilan barcha ma'nolari asosida sinonim bo'la olmaydi.

Bugungi kunda derivatsion sinonimiya va derivatsion darajalanishni farqlash tilshunosligimizda tadqiqini kutayotgan muammolardan.

Grammatik sinonimiya. *Nonni yeng – nondan yeng, uyga jo'namoq – uy tomon jo'namoq* kabi hodisalarda grammatik ma'nodoshlik mavjud.

Morfemik antonimiya. Morfemik antonimiya derivatsion morfema orasidagina mavjud. Unga misol sifatida *-li* va *-siz* affiksini keltirish mumkin: *andishali-andishasiz*, *barakali-bebaraka*, *baxtli-baxtsiz* kabi.

Morfema variantlari. Morfema nutqda turli variantga ega bo'ladi. Misol sifatida qaratqich kelishigi invariant shaklining variantini kuzataylik:

- a) poetik variant: *bog'in mevasi*;
- b) tarixiy variant: *manim*;
- d) dialektal variant: *kitobing*;
- e) fonetik variant: *mening*.

Kelishik paradigmasiga kirish huquqiga faqat invariant shakl (-ning)gina ega.

41-§. Derivatsiya

Dastlab tayanch tushunchalar bo‘lgan **derivatsiya** va **relyatsiya** atamalariga sharh berish zarur. Tilshunoslik an‘anasida **derivatsiya** (lot.*derivatio* – “ayrilish”) so‘z yasash jarayoni deganda so‘z yasash asosi va hosila orasida denotativ (atash, nomlash) ma‘nolarda farqning bo‘lishi tushuniladi. Chunonchi, *qush parranda, hayvonot olamining bir turi; qushchi* – qushlar bilan shug‘ullanuvchi / aloqador shaxs. Ikki so‘z borliqdagi ikki xil hodisani atab kelmoqda. So‘zlarning nomemasi ham, sememasi ham har xil – ularda faqat tarixiy o‘zakkodoshlik aloqasi mavjud, xolos. Shu asosda derivatsiyani odatda **leksik** hodisalar sirasiga kiritadilar.

Relyatsiya (lot. *relatio* – “xabar”) deb esa asos va hosila orasida denotativ ma‘nodagi farqning yo‘qligi tushuniladi: *qush ~ qushni* so‘zshakllari ham borliqdagi ayni bir narsani atab kelmoqda. Relyatsiya odatda **grammatik** hodisalar sirasiga kiritiladi.

Derivatsiya ham, relyatsiya ham umumlashgan (grammatik) ma‘nolarni ifodalashning affiksatsiya, tovush almashuvlari va ichki fleksiya, yordamchi so‘zlar, har xil takrorlar, kompozitsiya, so‘z tartibi, urg‘u, ohang v.h. kabi “Tilshunoslikka kirish” darsliklarida sanab o‘tilgan o‘n-o‘n ikki turning har biri bilan amalga oshirilishi mumkin.

Bir qarashda derivatsiya va relyatsiya tilshunoslikning juda aniq ilmiy tushunchalari bo‘lib, munozaralarga o‘rin yo‘qdek ko‘rinadi. Lekin haqiqiy holat butunlay boshqacha.

Dialektikaning asosiy gnoseologik tamoyillaridan biri shuki, uning umumiylik va mutlaqlik tabiatiga ega bo‘lgan uch qonunidan birortasi ilmiy tadqiqot jarayonida inkor etilsa, ya‘ni hisobga olinmasa, bu hol o‘z-o‘zidan qolgan dialektik qonun va

katerogiyalarining inkoriga olib keladi. Arastu – Sossyur tilshunosligi qariyb 3000 yil davomida lingvistik hodisalar talqinida dialektikaning miqdoriy o'zgarishlarning sifat o'zgarishlariga o'tish qonunini hisobga olmay, formal mantiqning uchinchi istisno qonuniga amal qilib keldi. Shuning uchun bu tilshunoslik, asosan, ayni bir hodisaning ikki chekkasini tavsiflashga va lisoniy birliklar-u hodisalar tabiatini mana shu chekka nuqtalar asosida aniqlashga va tavsiflashga intildi. Tilshunoslar (Y.Grimm, H.Paul, F.Fortunatov, A.Potebnya, A.Peshkovskiy, L.Sherba v.b.) bu haqda afsus-u nadomat bilan yozgan bo'lsalar-da, amaliyotda undan voz kecholmaganlar, chunki tilshunoslikning o'zi va uning barcha tadqiq, tahlil va tavsif tamoyillari – F.Bekoning ta'biri bilan aytganda – “sahna ruhi” (hamma ko'nikib ketgan odat va ko'nikma, ta'lim va tarbiya) formal mantiqning o'sha qonuni asosida tuzilgan va talqin etilar edi. Bunda ayni bir hodisa unga ontologik xos va obyektiv bo'lgan tarixiy taraqqiyot zanjiridan – miqdoriy o'zgarishlarning sifat o'zgarishlarga o'tish jarayonidan – uzilib, ikki chekka nuqta – sifat o'zgarishlar bosqichi – mana bu [X], mana bu esa [X] emas, balki uning ziddi [V] deb baholangan va bir-biridan uzilgan.

Tilshunoslik fani ham ming yillar davomida tilga “kishilar orasida eng asosiy aloqa vositasi”, “fikrni shakllantirish, ifodalash va uqishning eng asosiy vositasi”, “xalq (millat)ning ruhi”.... sifatida yondashib kelgan davrlarda Arastudan Sossyurgacha bo'lgan olimlarning hodisalarni taraqqiyot zanjiridan ajratib, bu zanjirning ikki chekkasini qarama-qarshiliklar sifatida ta'riflashi bilan cheklanib qolishi, “sog'lom aql” doirasida bema'lol ish ko'rishi mumkin edi. Lekin endi bugun – tilga nafaqat yuqorida berilgan ta'riflar asosida, balki inson (ta'lim oluvchi, tarbiyalanuvchi)da mustaqil ijodiy tafakkur ko'nikmalarini shakllantirishning muhim vositasi sifatida yondashilayotgan, til va til ta'limi barkamol shaxsni yetishtirishning muhim omillaridan biri bo'layotgan bir davrda,

(til tubdan yangi – faol, bunyodkor vazifa kasf etgan sharoitda) oldingi ta’rif-u tavsiflar bilan – **alohidaliklar, zidliklar tilshunosligi** deb atalishi mumkin bo’lgan Arastudan Sossyurgacha bo’lgan davr tilshunosligi bilan – cheklanib qolish mumkin emas. Chunki taraqqiyotning dialektik zanjiridan uzib olingan bunday ta’rif va tasniflar ziddiyatlarni vujudga keltiradi va tilning bugun barkamol avlod tarbiyasida qariyb birinchi darajali ijtimoiy-ruhiy vazifasiga aylanayotgan bu tomonining to’laqonli voqelanishiga to’sqinlik qiladi – talqindagi ziddiyatlar, hodisalarning bir-biridan uzilganligi ijodiy tafakkurning shakllanishi va uning ziddiyatli dialektik taraqqiyotiga monelik qiladi. Shuning uchun bugungi tilshunoslik talqinlari hodisaning taraqqiyot zanjiridan uzilgan shaklda emas, balki o’z taraqqiyot yo’li va bosqichlarida, ziddiyatida, ichki qarama-qarshiligida berishi lozim. Bunday yo’nalish hozirgi kunda yevropa faniga ham o’z ta’sirini ko’rsatayotgan o’zbek substansial tilshunosligidir. Bu tadqiq usulining tayanch tushunchalaridan biri oraliq uchinchi – ikki ziddiyat, qarama-qarshilik orasida ularni birlashtiruvchi, ikki chekka nuqtani/hodisani bir-biri bilan bog’lovchi, ularning ziddiyatli xususiyatlarini o’zida mujassamlashtiruvchi hodisaning me’yoriy, qonuniy lisoniy birlik sifatida tan olinishi va lisoniy tizimdagi deyarli har bir birlikni mana shunday oraliq uchinchi mavqeyida talqin etishdir. Lekin bugun O’zbekistonimizda ta’lim tizimida keng amaliyotda bo’lgan bu tilshunoslikda *derivatsiya* – so’z yasash muammosi deyarli “tesha tegmagan”, o’rganilmagan sohadir. Buning asosiy sababi esa derivatsiya va relyatsiyaning o’zaro munosabatlari muammosi yechimining asosiy tamoyillarining shakllantirilmaganligi va amaliyotga tatbiq etilmaganligi, tarixiy tilshunoslikda juda chuqur o’rganilgan derivatsiya muammosining struktural tilshunoslikda, lison~nutq dixotomiyasi izchillik bilan amaliy tahlil jarayonida tadbiq etilganlik nuqtai nazardan o’rganilmaganligidadir.

Derivatsiya va relyatsiyaning substansial tadqiqida bu ilmiy tushunchalarning yuqorida sanab oʻtilgan umumlingvistik talqiniga tayangan holda quyidagilarga qatʼiy rioya qilish lozim.

Soʻz yasash qolipi ikki tomonli – shakl va mazmun tomonlaridan iborat **lisoniy birlikdir**. Chunonchi, [ot+-chi = ot anglatgan narsa/hodisa... bilan aloqador ish-harakatni bajaruvchi shaxs/predmetni atovchi ot] soʻz yasash qolipida shakl tomoni [ot+-chi ...], mazmun tomon esa [... ot anglatgan narsa/hodisa... bilan aloqador ish-harakatni bajaruvchi shaxs / predmetni atovchi ot] soʻz yasash qolipining shakl tomoni soʻz yasash asosi va soʻz yasash vositasi/usuli dan iborat, uning mazmun tomonini esa leksik-grammatik xususiyatlar majmuasi sifatida olingan hosila tashkil etadi.

Tilimizda umumlashgan maʼnolarning ifodalanish usullariga koʻra namuna sifatida soʻz yasash qoliplarining quyidagi koʻrinishlarini sanab oʻtish mumkin; tabiiyki, ularning tur va xillari behad koʻp va koʻrsatilgan namunalarning oʻzi ham oʻnlab koʻrinishlarni oʻz ichiga oladi:

Affiksial soʻz yasash qolipi:

suffiksial: [ot+-chi = soʻz yasash asosi anglatgan narsa/hodisa... bilan aloqador ish-harakatni bajaruvchi shaxs/predmetni atovchi ot].

prefiksial: [be + ot = soʻz yasash asosi atab kelgan narsa/hodisa, belgiga ega boʻlmaslik maʼnoli sifat].

Yordamchi/koʻmakchi soʻzli soʻz yasash qolipi – [ot + boʻl- = oʻtimsiz feʼl].

Takror usulli soʻz yasash qolipi – [numerativ + toʻliq takror = daraja=miqdor ravishi].

Qoʻshma soʻz beruvchi soʻz yasash qolipi – [shaxs nomi + oʻtimli/oʻtimsiz feʼlning aniq/orttirma/oʻzlik nisbat asosi + -di = soʻz yasash asosi bilan aloqador marosim nomi maʼnoli ot].

Tarkibli (qoʻshma) soʻz beruvchi qolip – [oʻnlikni atovchi sanoq son + birlikni atovchi sanoq son = oʻn birdan toʻqson toʻqqizgacha sanoq son].

Konversiya va leksikalizatsiya/leksemalashuv (jumladan, fonetik variantlarning ma'noviy ixtisoslashishi) umumlisoniy qonuniyatlar (jumladan, leksemaning me'yoriy sintagmatik va paradigmatic munosabatlarini o'zgartirish/buzish/yangilash, lisoniy birliklarning nutqiy hosilalar hisobidan muttasil boyib borishi, til tizimida shakl va ma'no simmetriyasiga intilishi, leksemaning unda atash-nomlash funksiyasini bajarishga ixtisoslashgan birlik sifatida o'ziga xos' o'rmi (*resp.* so'z birikmalarining leksemalashishga intilishi) hamda yasama so'zning mana shu ta'sir ostida ixtisoslashgan ma'nolar kasb etib, leksemalashuvga intilishi v.b.) asosida sodir bo'ladi, lekin hozircha biz ularni formallashtirish, tipiklashtirish imkoniyatiga ega emasmiz. Bu muammo korpuslingvistika va kompyuter lingvistikasi taraqqiyot darajasiga ko'tarilgandan, so'zning sintagmatik va paradigmatic aloqadorliklari elektron lug'atlarda aniq aks ettirilgandan keyin, albatta, yechiladi.

Yasama so'z va **yasalgan** so'zni farqlash lozim. **Yasama** so'z sof nutqiy hodisa bo'lib, uning ma'noviy imkoniyatlari so'z yasash qolipining qobiliyati bilan belgilanadi va nutqda/matndagina muayyanlashadi. Chunonchi, *uchuvchi* yasama so'zi *qush, qurilma, mashina* ... kabi so'zlarning har biri bilan birikkanda o'ziga xos ma'no kasb etadi, yoki *bo'zchi* so'zi matn talablariga ko'ra "*bo'z to'quvchi*" (kasb-kor egalari doirasida), "*bo'z sotuvchi*" (sotuvchilar rastasida), "*bo'z xarid qiluvchi*" (xaridorlar orasida), "*bo'zni boshqa rangga bo'yovchi*" (bo'yoqchilar doirasida)... kabi ma'nolarni ifodalash qobiliyatiga ega va uning aniq kontekstual ma'nosi nutqda muayyanlashadi. Shuning uchun yasama so'zning aniq ma'nosi lug'atlarda sharhlanishi mumkin emas va biror lug'at (100 milliard so'zli bo'lsa ham) tilning imkoniyat sifatida mavjud bo'lgan atigi bitta sermahsul unumli so'z yasash qolipi hosilalarini ham to'liq qamrab ololmaydi va olishi ham kerak emas: lug'at lisoniy birliklarni – leksemalarni qamrab ola biladi, xolos.

Yasalgan soʻz maʼnoviy ixtisoslashgan, leksemalanishning birinchi bosqichiga yuz tutgan va til jamiyati aʼzolari xotirasida “qotib qolgan”, shu shaklga bogʻlangan maʼnoga ega boʻladi. Chunonchi, **uchuvchi** – *samolyotni boshqaruvchi shaxs*, yoki **suvchi** – *mirob, qishloq xoʻjaligida sugʻorish ishlari bilan band mutaxassis shaxs*. Yasalgan soʻz lisoniy birlik – leksema mavqeyidadir va maʼnosi lugʻatlarda sharhlanishi mumkin va zarur. Soʻz yasash qolipi hosilasi koʻp maʼnoli boʻlsa, ulardan biri/bir nechta yasalgan soʻzga xos boʻlib, lugʻatdan oʻrin olishi, bir qator maʼnosi esa **yasama** soʻzga xos boʻlib, lugʻatda sharhlana olmasligi mumkin. Chunonchi, **ichuvchi** soʻzining “ichish, shimish harakatini bajaruvchi shaxs/narsa” maʼnosi yasama soʻzga taalluqli, matnda oydinlashadi. Uning “aroqxoʻr” maʼnosi esa **yasalgan** soʻzga aloqador va lugʻatda alohida sharhlanadi. Shuning uchun oʻzbek tilining izohli lugʻatida *-uvchi* qoʻshimchali yasama soʻzlarning deyarli barchasi oldida ikki xil izoh bor.

Yasalgan soʻz tarkibining boʻlinuvchanlik xususiyatiga koʻra tarixiy taraqqiyotning *maʼnoviy ixtisoslashish* → *soddalashish* → *tublashish* bosqichlarida turishi mumkin.

Alohida laiklar tilshunosligining derivatsiya masalasini hatto struktural tadqiqotlar darajasida ham toʻgʻri yecholmaganining asosiy sababi mana shu ikki tushunchani – yasama soʻz va yasalgan soʻz (leksema/leksemalashayotgan) tushunchalarni farqlamasligida, soʻz yasashni soʻzlarning yasalishi, yasalgan soʻzlar bilan cheklab qoʻyishidadir.

Soʻz yasash qolipida unumlilik va mahsullilik tushunchalarini farqlash zarur. **Unumlilik** ostida soʻz yasash qolipining “tirik”ligi, hozir ham yangi-yangi soʻzlar yasashga xizmat qila olishi, **mahsullilik** atamasi ostida esa bu qolip bera oladigan/bergan soʻzlar miqdori tushuniladi va u **sermahsul** va **kammahsul** sifatida ikki chekka koʻrinishga ajratiladi. Shuning uchun soʻz yasash qolipi unumli sermahsul (chunonchi, [ism + *boʻl-* = oʻtimsiz feʼl]); [numerativ + toʻliq takror = daraja-miqdor

ravishi]), unumli kammahsul (chunonchi, 1-7 sanoq sonlari + -ov = jamlovchi son)), unumsiz sermahsul (chunonchi, [fe'l asos + -g'/q = ot/sifat]) va unumsiz kammahsul (chunonchi, [ot/sifat asos + -chil = so'z yasash asosi atab kelgan predmet/hodisa/belgi me'yordan ortiqligiga ishora ma'noli sifat]) kabi turlarga ajratiladi.

Unumli so'z yasash qoliplarining o'ng – mazmun tomoni hosilalarning ma'noviy qobiliyati sifatida (ji'ns → tur → xil → ko'rinish...) aniq ko'rsatilishi mumkin va lozim. Unumsiz so'z yasash qoliplarida buni bir so'z turkumi (jins ma'nosi) doirasida ham ko'rsatish amri mahol.

So'z yasash qoliplarida unum va mahsul xususiyatlari tarixiy bo'lib, davr, hatto nutq uslub va sohalari, so'z yasash ko'p ma'noli bo'lsa, uning ayrim-ayrim ma'nolari, so'z yasash asosining hosilada qaysi ma'noviy qirrası bilan ishtirok etishi bo'yicha o'zgaruvchan bo'ladi, hamisha taraqqiyotning ma'lum bir nuqtasida turadi.

So'z yasash qolipining so'z yasash asosi mavqeyida tub sodda so'z/sodda yasama so'z/sodda yasalgan so'z/transformatsion so'z/qo'shma so'zning xilma-xil turlari/so'z birikmalari/kengaygan birikmalar... kela oladi. So'z yasash asosi mavqeyida kela oladigan atov birliklarining turlari diapozoni va rang-barangligi so'z yasash qolipining unumliligi va sermahsulligi darajasiga to'g'ri proporsionaldir.

So'z yasash qolipi hosilasi, odatda, ma'lum bir so'z turkumining ma'lum bir ichki guruh va guruhchasiga mansub bo'ladi, ma'noviy ixtisoslashish asosida shu guruh leksemalari tizimiga qo'shilishi mumkin. Lekin genetik bir-biriga yaqin so'z turkumlari (ot ~ sifat, sifat ~ ravish, olmosh~ravish...) bunday guruh va guruhchalarda o'zaro kesishadi – darajalanish sirasi tuzadi. Chunonchi, ot turkumining turli leksik-grammatik (1-chizma) va mavzuviy-ma'noviy guruhlarida (2-chizma) predmetlik va belgi-xususiyat ma'nolari (otlik va sifatlik) munosabati quyidagi darajalanish siralarida berilishi mumkin:

(1-chizma)

belgi-xususiyat ma'nolarida ishoraning o'sib borishi

atoqli otlar ~ muayyan otlar ~ mavhum otlar

predmetlik ma'nosida ishoraning o'sib borishi

(2-chizma)

belgi-xususiyat ma'nolarida ishoraning o'sib borishi

narsa-buyum otlari ~ shaxs otlari ~ material, modda-ma'dan otlari

belgi-xususiyat ma'nolarida ishoraning o'sib borishi

Shunga asosan, so'z yasash qolipi hosilalarining so'z turkumlariga mansubligi darajalanish nuqtayi nazaridan belgilanadi. Tadqiqotchil har bir so'z yasash qolipi hosilasining bu siralarda qanday o'rin egallashini aniq belgilab berishi zarur. Bunday masala hozirgi kunda tez rivojlanayotgan empirik tilshunoslikning yangi bosqichi – korpuslingvistika va kompyuter lingvistikasida hal etiladi.

Relyatsiya (so'z o'zgartish, forma yasash, turlash, tushlash...) nazariyasida Y.Grimmdan boshlab ikki – so'zning ma'nosiga mutlaqo ta'sir etmay, birikma/gap tarkibida uni boshqa bo'laklar bilan bog'lashga xizmat qiluvchi va "sintaktik" deb ataluvchi shaklar va nosintaktik shakllarni farqlash an'anaga aylangan va, albatta, asossiz emas. Relyatsiyaning tilimizda substansial tadqiqi quyidagi tamoyillarga asoslanadi.

Turkiy tillarning o'ziga xos xususiyati shundaki, bu tillarda relyatsion qo'shimcha/vositalarning barchasida semantik tomon (ma'lum bir ma'lumot/xabar/... berish (bunday qobiliyat so'zshaklda matndan uzilgan holatda ham saqlanaveradi) va

sintaktik qobiliyat (matn/soʻz birikmasi va gap / tarkibida soʻzlarni bir biriga bogʻlash, nutqiy birliklar, hosilalar tuzish, ularda tarkibiy qismlar iyerarxiasini belgilash...) dialektik bogʻlanishda boʻladi, asosan, bir-biridan ajralmagan tarzda voqelanadi. Bir tomonning maʼlum darajada kuchayishi ikkinchi tomonning oʻsha darajada susayishi evaziga sodir boʻladi. Semantik tomon tom maʼnoda derivatsiya bilan, sintaktik tomon esa relyatsiya bilan uzviy bogʻliqdir. Tilshunoslikning zoʻhiran juda aniq koʻringan bu ikki tushunchasining amaliy ilmiy tatbiqida kelib chiqadigan bahs-u munozaralarning ildizi mana shu – **alohidaliklar** (Arastudan Sossyurgacha boʻlgan olimlar) **tilshunosligida** relyatsion vositalarda sintaktik va semantik tomonlarning (mohiyatan derivatsion va relyatsion hodisalarning) dialektik birligiga eʼtibor bermaslik, hodisani yo derivatsion, yoki relyatsion deb mutlaq, metafizik, biryoqlama baholashga intilishdir. Relyatsion vositalarda dialektik birlikda boʻlgan sintaktik va semantik tomonlardan biri muayyan bir shaklda maʼlum shart-sharoitda toʻla neytrallashsa, bu shakl qaysi tomonning neytrallashganiga koʻra quyidagicha yangi mohiyat oladi:

1) sintaktik tomon toʻla neytrallashsa, shakl derivatsion mohiyat kasb etadi, shu vazifasi bilan derivatsion vositalar tizimi birliklari bilan aloqalarga kirishadi va odatda, osonlik bilan leksemalashadi (Chunonchi, "...*mashinani yurgizdi.*", "*Sir (tergovchi tomonidan) ochildi.*" gaplarida *yurgiz-*, *ochil-* nisbat shakllari (relyatsion hodisa), "...*ishni yurgizdi.*", "*Gul ochildi.*" gaplarida oʻtimsiz/oʻtimli feʼldan yasalgan oʻtimli / oʻtimsiz feʼl (derivatsion hodisa);

2) semantik tomon neytrallashsa, shakl toʻla grammatikalashgan mohiyat kasb etadi, shu grammatik maʼno asosiy vazifasi boʻlgan boshqa grammatik kategoriya shakllari bilan sinonimik v.b. munosabatlarga kirishadi (Chunonchi, *-il-* shakli *chiqiladi*, *boriladi*, *-ish-* koʻrsatkichi - *borishdi*, *kelishdi* hosilalarida).

Shaklda lisoniy tizimda semantik va sintaktik qobiliyatning darajasiga ko'ra *lug'aviy, sintaktik va lug'aviy-sintaktik (funktional)shakllar* farqladi.

Lug'aviy shakl so'zning substansial, ontologik tabiatida uning o'zida, semantik-infotmatsion qobiliyatida mujassamlashgan, unda yashiringan, turli vosita-yu usullar bilan yuzaga chiqarilishi mumkin bo'lgan mohiyatan cheksiz ma'noviy imkoniyatlardan birini boshqalardan chegaralashga, ajratishga xizmat qiladi. Chunonchi, *kitob* so'zining semantik qobiliyatida matn, bu so'zga bog'lanib kelgan boshqa so'zlar ta'sirida *birlikni* ham, *juftlikni* ham, *ko'plikni* ham, *jamlilikni* ham ifodalash qobiliyati mujassamlashgan. Son kategoriyasi shakllari shularni bir-biridan chegaralaydi. Tilimizda lu'g'aviy shakllar sifatida fe'llarda harakat tarzi, nisbat, otlarda son, erkalash-kichraytirish va shaxsiy baho-munosabat, sifatlarda daraja **kategoriyalari** shakllari ajratiladi. Lug'aviy shakllar sintaktik qobiliyatdan batamom xoli emas. Ular o'zlari qo'shib kelgan so'zning lisoniy semantik valentligini cheklaydi (chunonchi, son, kichraytirish-erkalash shakllari), yangi aktantlar bilan birikish imkoniyatlarini kuchaytiradi (chunonchi, daraja shakllari), mavjud aktantlarga yangi mazmun-vazifa yuklaydi (nisbat shakllari). Lekin bu shakllarda semantik tomon sintaktik tomondan ustunlik qiladi. Semantik tomonning kuchliligi/zaifligi, sintaktik tomonning zaifligi/kuchliligi belgisi asosida bu shakllar quyidagi graduonimik sirani (1-jadval) tashkil etadi:

1-jadval

→ - Semantik tomonning kamaya borishi - →				
→ - Sintaktik tomonning osha borishi - →				
Kichraytirish	Son,harakat tarzi	Shaxsiy baho	Daraja	Nisbat
← - Semantik tomonning osha borishi - ←				
← - Sintaktik tomonning kamaya borishi - ←				

Sintaktik shakllar o'zi qo'shib kelgan so'zning gap/birikma tarkibidagi o'rniga ishora qilish bilan birga gapning biror bo'lagini, uning turini shakllantiradi yoki o'zi qo'shib kelgan so'zga yangicha birikish imkoniyatlarini beradi. Gap bo'lagini shakllantiruvchi vositalar sifatida *kesimlik* kategoriyasi (gap markazi – mutlaq hokim bo'lak - kesimni shakllantiruvchi tasdiq/inkor, mayl/zamon, shaxs/son kategoriyalari/shakllarining o'zaro bir butunlikka birikishi, sintezi), *kelishik* shakllari (bosh kelishik – ega shakli, qaratqich kelishigi – qaratqichli aniqlovchi shakli, tushum – vositasiz to'ldiruvchi, o'rin kelishigi – hol shakli, jo'nalish va chiqish kelishiklari – vositali to'ldiruvchi/hol shakllari) chiqadi. So'zga yangi birikish qobiliyati beruvchi shakllar sifatida *egalik* shakllari qaraladi.

Bu shakllardan birortasi ham ma'lum semantik vazifadan xoli emas – yuqorida sanab o'tilgan sintaktik vazifadan tashqari, albatta, ma'lum bir xabar/ma'lumot ham yetkazadi. Chunonchi, kesimlik shakllari tasdiq/inkor, zamon, bajaruvchi shaxsi va soni, egalik shakllari, qarashlilik, qaratuvchining shaxsi va soni, kelishik shakllaridan jo'nalish, o'rin, chiqish kelishiklar – makon-zamon ma'nolari, bosh, qaratqich, tushum kelishiklari asos so'z atab kelayotgan narsaning aniq/noaniqligi, hokim so'z bilan kontakt/distant joylashishi v.h. Lekin tilda bu shakllarning tizimiy o'rni sintaktik funksiyalari bilan belgilanadi. Semantik funksiya nisbatan osonlik bilan neytrallashadi (Qiyos.:*gapirishga/gapirishdan qo'rqma!*)

Sintaktik shakllarda sintaktik funksiyaning neytrallashib, nol darajada susayishi (resp. ularning faqat semantik funksiyani bajarishi) kelishik shakllaridan o'rin kelishigiga xosdir. Chunonchi, *Men uydaman*. Bu hodisa o'rin kelishilgi shaklining relyatsion tizimda behad o'ziga xos mavqe egallashi – mohiyatan ravish yasovchi vosita ekanligi, gap tarkibida holdan bo'lak vazifada kelolmasligi bilan uzviy bog'langan. Qaratqich, tushum kelishiklariga bunday vazifa umuman xos emas, jo'nalish, chiqish kelishiklari shaklida esa juda kamdan kam – ko'pincha

okkasionallik bo‘yoqlari bilan voqelanishi mumkin (*Sengadir sharafim, senga hurmatim, qahramon jangchining sodiq bevasi.* (A.Orip.); *Na sendindir, na mendindir, ne charxi kiynvardindir* (Mashr.). *Qop-qopdan oltinaravalarga orttirildi* (Amirning oltinlari).

Sintaktik vazifaning neytrallashishi egalik shakllarida o‘ziga xos kechadi – bu shakllar birikma tarkibida *hokim bo‘lakni tobe bo‘lakka* bog‘lash vositasi bo‘lganligi va turkiy tillar tizimiy umumiy xususiyatlaridan biri gap tarkibida so‘z birikmasidagi hokim bo‘lakning zarurligi va tobe bo‘lak ifodasining fakultativligi asosida egalik qo‘shimchalarida sintaktik qobiliyat neytrallashmaydi, balki imkoniyat sifatida hamisha saqlanadi, lekin hamma vaqt ham voqelanavermaydi. CHunonchi, *Kitobingni o‘qidim* gapi hamisha *sening* bilan kengayish qobiliyatini saqlaydi, lekin hamma vaqt ham voqelanavermaydi.

Kesimlik kategoriyasi shakllari faqat kesim tarkibidagina kelishi sababli ularda sintaktik funksiyaning to‘liq neytrallashishi haqida gapirish o‘ta munozarali.

Sintaktik va semantik tomonlarning bu shakllarda o‘zaro mutanosibliigi asosida bu shakllar quyidagi graduonimik sirani tuzadi (2-jadval):

2-jadval

→ - Sintaktik tomonning kamaya borishi -		→	→	-
Semantik tomonning osha borishi -		→		
Kesimlik, bosh, qaratqich, tushum, o‘rin kelishiklari	Jo‘nalish, chiqish kelishiklari	3-shaxs egalik shakllari	1-,2-shaxs egalik shakllari	
← - Sintaktik tomonning osha borishi		-	←	
← - Semantik tomonning kamaya borishi		-	←	

Lug‘aviy-sintaktik (funktional) shakllar. Alohidaliklar tilshunosligida funksional shakllar eng qizg‘in munozaralar maydonidir. Funktsional shaklning mohiyati shundaki, bu kategoriyaning shakllari ma‘lum bir so‘z turkumiga mansub.

birlikni yo shu turkumga xos bo'lmagan va boshqa bir so'z turkumining turkum vazifasi bo'lgan mavqega ko'chiradi (chunonchi, *olgan kitobim* birikmasida *olganning* aniqlovchi vazifasida kelishi) yoki unga o'zgacha ma'no-mohiyat bag'ishlaydi (chunonchi, *uy anjomlari~uydagi anjomlar*). Bundan anglashilib turibdiki, derivatsiya~relyatsiya farqlanshida funksional shakllar oraliq uchunchi tabiatiga egadir – ularda semantik va sintaktik tomonlar o'zaro qorishib ketgan. Ularda lug'aviy va sintaktik shakllarga xos bo'lgan bir tomonning ustunligini aniqlash behad qiyin. Tilshunoslikda fe'l turkumiga xos funksional shakllar sifatida *ravishdosh*, *sifatdosh*, *harakat nomi paradigmalari (kategoriyalari)* ni ko'rsatish deyarli odat tusini olgan. Lekin otlarda (kengroq ismlarda) funksional shakllarni ajratish tilshunos A.Hojjiyev ilmiy faoliyati bilan bog'liq: olim turkiy tillar qurilishining o'ziga xosligiga tayanib, otlarda ham funksional shakllarni ajratdi. Otlardagi (ismlardagi) funksional shakllar ham kategorial shakl bo'lib, ismlarning funksional shakllari paradigmasiga (kategoriyasiga) birlashadi. Bu kategoriya shakllari sifatida quyidagilarni ko'rsatish mumkin:

Asos shakl

Kesim vazifali qarashlilik shakli (qo'shimchasi – *niki*)

O'rin belgisi shakli (qo'shimchasi –*dagi*)

O'xshatish shakli (qo'shimchasi –*dek/day*)

Funksional shakllar lug'aviy va sintaktik shakllardan bir necha xususiyatlari bilan farqlanadi. Ulardan eng muhimi ularning so'z shakllaridan ham yasala olishi va ayni bir xil relyatsion qo'shimchani ikki marta – yasalish asosida va hosilada qabul qila olishidir: *ularimizdagilaringiz*. Bu ularning derivatsion va relyatsion hosilalar orasidagi ziddiyatli o'rni bilan – ma'no va vazifa jihatidan ikki so'z turkumi oralig'ida turishi bilan sharhlanishi mumkin.

Derivatsiya va relyatsiya uzluksiz taraqqiyot zanjirining ikki chekkasi bo'lib, “sof” derivatsiya bilan “sof” relyatsiya oralig'ida – derivatsion va relyatsion omillar turli xil mutanosiblikda bo'lgan

yuzlab “oraliq uchinchi”lar joylashadi va ularni sof relyatsiya yoki sof derivatsiya deb baholash haqiqatga xilof bo‘ladi. Bunday holatlar uchun lingvistik amaliyotda **leksik-grammatik hodisalar** ilmiy tushunchasi kiritilgan. Hosilalarda derivatsion (asos ma’nosini o‘zgartish) va relyatsion (asos ma’nosini o‘zgartmay bog‘lanish qobiliyati va sintaktik vazifa berish) omillarning hosilalarda mutanosibligiga ko‘ra, ularni quyidagi graduonimik siraga tizish mumkin (3-jadval).

3-jadval

→ - Derivatsion omilning kamaya borishi - →			
→ - Relyatsion omilning osha borishi - →			
So‘z yasash qolipi hosilalari	Funksional shakllar	Lug‘aviyshakllar	Sintaktik shakllar
← - Derivatsion omilning osha borishi - ←			
← - Relyatsion omilning kamaya borishi - ←			

Mavzu yuzasidan savol va topshiriqlar

- 1.Morfemika bo‘limi haqida ma’lumot bering.
- 2.Morfemani tavsiflang.
- 3.Morfemik strukturadagi o‘zgarishlarning qanday turlarini bilasiz?
- 4.Morfemani funksional-semantik tasnifini izohlang.
- 5.Morfemani struktur tasnif deganda nima nazarda tutiladi?
- 6.Morfemaning shakl va ma’no munosabatiga ko‘ra turlarini ayting.
- 7.Morfema variantlari deganda nima nazarda tutiladi?
- 8.Derivatsiya va relyatsiya qanday farqlanadi?
- 9.Tarixiy va sinxron derivatsiya haqida nimalarni bilasiz?
- 10.So‘z yasash (derivatsion) qolipi haqida gapiring.
- 11.Yasama so‘z va yasalgan so‘zning farqli xususiyatlari nimada?
- 12.Yasalayotgan so‘zlar haqida mulohaza bildiring.

GRAMMATIKA. MORFOLOGIYA

Tayanch tushunchalar. *Grammatika, morfologiya, sintaksis, o'rganish obyekti, milliylik, milliy mafkura, grammatik ma'no, nutqni shakllantirish, umumlashma ma'no, [WP_m], kesimlik ko'rsatkichi, atov birligi, grammatik ma'no, leksik ma'no, GM, UGM, OGM, XGM, grammatik ma'no tarkibi, UGMni ochish, so'zshakl, nol shakl, sintetik shakl, analitik shakl, aralash shakl, juft shakl, takroriy shakl, grammatik ma'noni ifodalash usuli, grammatik shakl, grammatik shaklning tuzilishi, shakllarning so'zga qo'shilish tartibi, so'z yasovchi, lug'aviy shakl hosil qiluvchi, aloqa-munosabat shakli, pleonazm va tejamkorlik, grammatik kategoriya, lug'aviy shakl, aloqa-munosabat shakli, kesimlik kategoriyasi, egalik kategoriyasi, kelishik kategoriyasi.*

42-§. Grammatika haqida

Tilshunoslikda *grammatika* atamasi kabi ikki ma'noda ishlatiladi:

- 1) keng ma'noda tilning grammatik qurilishi;
- 2) tor ma'noda tilshunoslikning shu grammatik qurilishni o'rganuvchi sohasi anglashiladi.

Tilning o'ziga xosligi – fonetik, leksik, grammatik strukturaning yaxlitligidan iboratligidir. Bu strukturalar bir-biridan ajralgan holda emas, yaxlit sistema sifatida mavjud. Bu yaxlitlikni zohiriy va botiniy tushunish mumkin. Yaxlitlikning zohiriy alomati tovushning so'z va qo'shimchani, so'zning gap va so'z birikmalarini tashkil etishida namoyon bo'ladi. Yaxlitlikning botiniy idrokida fonetik omilning qo'shimcha, so'z, so'z birikmalari ma'nosini, leksik omilning shu tarzda fonetik, grammatik, grammatik omilning fonetik va leksik hodisalarni farqlashi va nutqqa olib chiqishi kabilar e'tiborga olinadi. Grammatika ongda nutqiy qo'llanishga shay turgan leksemani grammatik vosita bilan shakllantirib, so'zga aylantiradi, so'zlarni

o‘zaro biriktiradi va fikr almashish vositasi sifatidagi vazifasini yuzaga chiqaradi.

Tillar o‘zaro grammatik xususiyatiga ko‘ra ham tasniflanadi. Masalan, o‘zbek tilida kesimning gap markazi sifatida boshqa barcha bo‘laklarni o‘z atrofida uyushtirishi, eganing fakultativligi, sifatlovchining sifatlanmishdan oldin kelishi, bunda inversiyaning bo‘lmasligi, ega va kesim, qaratuvchi va qaralmishning ikkiyoqlama aloqaga egaligi, to‘ldiruvchi va to‘ldirilmish, hol va hollanmish, sifatlovchi va sifatlanmish, izohlovchi va izohlanmishning bir yoqlama aloqada ekanligi kabilar uning boshqa qarindosh tillar bilan birgalikda bir til oilasiga kirishini ta‘minlaydi. Ammo bu bir til oilasiga kiruvchi barcha tillar orasidagi farqning mavjudligini inkor qilmaydi. Masalan, turkiy tillarning sintaktik qurilishida o‘xshashlik, morfologik qurilishida esa farq ko‘proq.

Til hamisha taraqqiyotda. Bunda ustuvorlik, asosan, tilning leksik sathiga beriladi. Ijtimoiy hayotning o‘zgarishi leksikada keskin o‘zgarish yasaydi. Yangi so‘zning vujudga kelishi, so‘zlarning «tirilishi», iste‘moldan chiqib ketishi kabilar bunga misol. Tilning fonetik va grammatik sathlari ijtimoiy o‘zgarishga befarq, unda faqat vaqt o‘z izini qoldiradi. Chunki yaqin yillarda tubdan o‘zgarishga uchragan ijtimoiy hayotning ta‘siri natijasida, masalan, o‘zbek tilining morfologik strukturasi, sintaktik qurilishida o‘zgarish kuzatilmaganligi buning yorqin dalili. Lekin asrlar davomida bunday o‘zgarish bo‘lib turadi.

Masalan, eski o‘zbek tilida *-gu* affiksi yordami bilan yasalgan ish otiga *-m*, *-ng* affiksi qo‘shilib, ushbu so‘zning kesim ekanligini ko‘rsatgan: *Men ko‘rgum* tipida. Bu hozirgi o‘zbek tilida kuzatilmaydi. *Ul, alar, andin, anda, ko‘zun ko‘rub* (ko‘zi bilan ko‘rib) kabi qator so‘zshakl fikrimiz dalili. Yoki eski o‘zbek tilida *Bu sening, Bu mening* ko‘rinishidagi sintaktik qurilma mavjud bo‘lgan. U hozirgi kunda *Bu seniki, Bu meniki* ko‘rinishiga ega. *Bu vatan meningdir* kabi qurilmalar uning «qoldig‘i».

Grammatikaning tarkibiy qismlari, o'rganish obyekti. Grammatika deganda, tor ma'noda, morfologiya va sintaksis yaxlitligi, keng ma'noda tilning barcha qurilish sathi tushuniladi.

Morfologiyaning obyekti so'zning o'zgarishi (morfologik strukturasi) bilan bog'liq. So'zning morfologik strukturasi – grammatik morfema, grammatik morfema sistemasi – morfologik kategoriya, so'zning o'zgarish asosidagi sistemasi (masalan, *kitob, kitobning, kitobni, kitobga, kitobda, kitobdan kitob* leksemasining kelishik kategoriyasi asosidagi o'zgarish sistemasi), so'zshaklning hosil bo'lish yo'l va usuli, vositasi, bu vositalarning turlari.

Grammatika va milliylik, milliy mafkura. Til va tafakkur, milliy til va milliy ruh ajralmas. Grammatikada aks etuvchi milliylikni uning har ikki tarkibiy qismi – morfologiya va sintaksisda yaqqolroq kuzatish mumkin.

Milliy fanda milliy mafkura aks etadi. O'zbek tilshunosligi milliy fan bo'lib, u ham o'zida milliy mafkura va milliy g'oyani aks ettirish bilan birgalikda, uni targ'ib qiluvchi vositalar sirasidan ham o'rin oladi.

Til ijtimoiy-ruhiy hodisa bo'lganligi sababli uning me'yorlarini belgilash davlatning til siyosati bilan ham bog'liq. Yurtimiz bir asrdan ko'proq mustamlakada bo'ldi. Tabiiyki, bu xalq ruhiyatiga, tiliga salbiy ta'sir ko'rsatdi. Milliy istiqlol natijasi o'zbek tilshunosligini tom ma'nodagi mustaqil fan sifatida o'zbek tilining o'zbekona tabiatini ochiq-oydin o'rganib, uni milliy g'oya va milliy mafkurani targ'ib qilishning tarkibiy qismiga aylantirdi. Bugungi kunda morfologiyada grammatik kategoriya va shakllarning, so'z turkumlarining yangicha tasnifi, sintaktik hodisalarning yangi nuqtayi nazardan tadqiq qilinishi natijasida ta'limga olib kirilayotgan ilmiy yangiliklar (jumladan, gapning markazi kesim, gap va so'z kengaytiruvchilarining farqlanishi, gap bo'laklarining darajalanishi, sodda va qo'shma gap oralig'ida uyushgan gapning ajratilishi, qo'shma gapning yangicha tasnifi v.b.) fikrimizni dalillaydi. Bular esa grammatika, milliylik va milliy mafkura tushunchalarining uyg'unligini ko'rsatadi.

43-§. Grammatik ma'no va grammatik shakl. Grammatik kategoriya

Grammatik ma'no deganda til (fonetik, leksik, morfologik va sintaktik) birliklarning nutqni shakllantiruvchi umumlashma abstrakt ma'nolari tushuniladi. Ta'rifda uch muhim jihatga e'tibor qaratilgan:

- a) grammatik ma'noning barcha til birliklariga xosligi;
- b) bevosita (!) nutqni shakllantirishi;
- d) umumlashma va abstraktligi.

Demak, grammatik ma'no deganda faqat so'z yoki so'zshaklga nisbat berish ma'qul emas. Nutqni shakllantiruvchi barcha lisoniy birlik grammatik ahamiyat kasb etadi.

Agar lisoniy birlik grammatik ma'nodan xoli qilinsa, u nutq uchun tayyorlik xususiyatini yo'qotadi. Masalan, *bola* leksemasining lug'aviy ma'nosi nutqqa grammatik ma'no vositasida kiradi. Uning kelishik, son, subyektiv baho, hokim yoki tobe uzvlik, qaysi gap bo'lagi ekanligi kabi grammatik ma'nolari lisoniy sathda yo'q. Demak, leksema lug'aviy ma'nosi ustiga ana shu grammatik ma'no qavatlansa, u nutq tarkibiga kira oladi.

Grammatik ma'no umumlashma tabiatga ega deganda uning juda ko'p lisoniy birliklarga birday tegishli, umumiy ekanligi nazarda tutiladi. Grammatik ma'noning abstraktligi deganda uning bevosita kuzatishda berilmaganligi nazarda tutiladi.

Grammatik ma'no morfologik sathda so'zlarning umumiy ma'nosi bo'lgan so'z turkumlari (masalan, otlarda umumiy predmetlik, fe'llardagi jarayonlilik), shuningdek, har bir so'zshaklning ma'lum bir morfologik kategoriya doirasida qarama-qarshi qo'yiluvchi ma'nosi (masalan, zamon, shaxs-son, egalik, kelishik) sifatida yuzaga chiqsa, sintaksis doirasida predikativlik, so'z birikmasidagi hokim va tobe uzvlarning, gap bo'laklarining bir-biriga o'zaro munosabati sifatida namoyon bo'ladi. Keng ma'noda so'z yasaliş hodisasi ham grammatik ma'noga daxldor. Chunki yasaliş natijasida so'zning

turkumlardagi o'zni o'zgarib ketadi. Bu esa ularning yangi grammatik tabiat kasb etganligini ko'rsatadi. Masalan, *aql* so'zi «ot», «mavhum ot» grammatik ma'nolariga ega. Undan *-li* so'z yasovchi shakli vositasida sifat yasalishi bilan, albatta, grammatik ma'noda ham katta o'zgarish yuz berdi. Ko'rinadiki, birorta lisoniy birlik (bir planli bo'lgan fonetik birliklardan tashqari) grammatik ma'nodan xoli bo'lolmaydi. Faqat mustaqil leksemadagina lug'aviy va grammatik, ma'no dialektik bog'liqlikda bo'ladi. Sintaktik qolip, yordamchi leksema va grammatik shaklda faqat grammatik ma'no mavjud.

Grammatik va leksik ma'no munosabati. *Bolalar qiziqarli kitobni o'qiydilar* gapini olaylik. Aytilganidek, mustaqil so'z o'zida bir vaqtda leksika va grammatikani birlashtiradi. *Bolalar* so'zida ikki xil ma'no anglashilib turadi:

a) lug'aviy ma'no («odam jinsiga mansub bo'lgan, yosh jihatdan voyaga yetmagan shaxs yoki voyaga yetgan kishining farzandi, avlodi»);

b) turdosh ot, ko'plik son, bosh kelishik, ega vazifasida. Bu so'z leksik va grammatik ma'noni o'zida mujassamlashtirgan.

So'z grammatik birlik sifatida morfologik ma'no tizimiga ega. Shunga ko'ra, grammatik ma'noni quyidagi turga bo'lish mumkin:

a) ma'lum bir turkumga kiruvchi so'zning ular qaysi morfologik shaklda bo'lishidan qat'i nazar, barchasi uchun birday tegishli bo'lgan grammatik ma'no (masalan, otlarda predmetlik, sifatlarda belgi, fe'llarda jarayonlilik);

b) bir turkumdagi biror guruhning qanday grammatik shaklda bo'lishidan qat'i nazar, barcha so'zlariga xos bo'lgan grammatik ma'no (masalan, ozaytirma daraja sifatning, odatda, rang bildiruvchi turlariga xos);

d) biror turkumdagi ma'lum bir so'zning ma'lum bir shakldagi turigagina xos bo'lgan grammatik ma'no (masalan, o'zlik olmoshiga kelishik qo'shimchasi faqat egalik qo'shimchasidan keyin qo'shiladi, olmoshning boshqa turlarida

bunday hol kuzatilmaydi, yoki *-yap* qo‘shimchali aniq hozirgi zamon shakli III shaxsda *-di* shakli bilangina voqelana oladi).

Grammatik ma‘no (GM) turlari. Umumiy grammatik ma‘no (UGM), oraliq grammatik ma‘no (OGM), xususiy grammatik ma‘no (XGM) haqida. Grammatik shaklning fahmiy his qilinadigan alohida ma‘nosi *xususiy grammatik ma‘no* (qisq. XGM) deyiladi. Masalan, egalik qo‘shimchalari umuman «keyingi so‘zni oldingi so‘zga bog‘lash» mohiyatiga ega. Bu *umumiy grammatik ma‘no* (qisq.UGM) bo‘lib, u nutqiy birlik bo‘lgan *Halimning kitobi* birikuvida «*kitob* so‘zini *Halim* so‘ziga bog‘lash», *daftarning varag‘i* birikuvida esa «*vara*q so‘zini *daftar* so‘ziga bog‘lash» tarzida xususiy lashgan. Bu – XGM.

Grammatik ma‘no tarkibi. Grammatik ma‘no tarkibi murakkab. Masalan, son kategoriyasining UGMsi predmetning miqdoriy va sifatiy tavsifini berishdan iborat, bu umumiy kategorial ma‘no son kategoriyasining 0 shaklida «miqdoriy aniqlik–noaniqlik va sifatiy bo‘linmaslik», *-lar* shaklida «miqdoriy noaniq ko‘plik va sifatiy bo‘linuvchan va bo‘linmaslik» kabi har bir shaklga ixtisoslashgan ko‘rinishga ega bo‘lib, ularni sifat va miqdor kabi turga ajratish mumkin. Son kategoriyasining nomidan ma‘lumki, u miqdor ifodalashga ixtisoslashgan morfologik hodisa. Shuningdek, uning UGMsida «noaniq», «aniq», «sifat», «bo‘linuvchan», «bo‘linmas» kabi unsurlar kategoriya markazidagi «miqdor» unsuriga bevosita daxldor emas. Biroq «bevosita daxldor emaslik»ni u UGMdan tashqari deb tushunmaslik kerak. Chunki deylik, *-lar* shakli miqdor (ya‘ni ko‘plik) ifodalar ekan, u bir paytning o‘zida o‘z-o‘zidan yuqorida zikr etilgan «bo‘linuvchanlik–bo‘linmaslik», «noaniq» kabi belgilarini ham ifodalaydi. Demak, son kategoriyasi shaklida miqdor belgisi har doim sifat belgisi bilan birga yashaydi, u bilan dialektik bog‘lanishda. Boshqacha aytganda, miqdor belgisi hech qachon sifat belgisisiz yuzaga chiqmaydi. Nutqda bu ma‘nodan birining kuchayishi boshqasining susayishiga, boshqasining kuchayishi birinchisining susayishiga olib keladi. Masalan, *Do‘konda suvlar bor gapida -lar*

shaklida miqdoriy belgi ham (ya'ni «ko'plik»), sifatiy belgi ham («bo'linuvchanlik», «har xil») ifodalanmoqda. Bunda sifatiy belgi ustuvorlik kasb etib, miqdor belgisi kuchsizlanganligi sezilib turadi. Lekin baribir «ko'plik» yuzaga chiqmoqda. Ma'lum bo'ladiki, grammatik shakl UGMsi tarkibiy qismlaridan biri uning mohiyati bo'lsa (masalan, sonda «miqdor»), boshqalari unga yondosh, mohiyatga mansub bo'lmagan, biroq u bilan dialektik yaxlitlik kasb etgan ma'no (masalan, sonda «bo'linuvchanlik»). Shuning uchun grammatik shakl UGMsi tahlilida kategorial ma'no va unga yondosh hodisa farqlanadi.

Kategorial va yondosh ma'no har bir grammatik shaklda mavjud.

44-§. Grammatik kategoriya (GK)

Kategoriya atamasi tilshunoslikka falsafadan kirgan. U falsafada «obyektiv borliq va bilishdagi mohiyatan ko'proq qonuniy aloqa va munosabatni aks ettiruvchi umumiy tushuncha» tarzida ta'riflanadi. Falsafada ham, tilshunoslikda ham kategoriya bir xil narsani ataydi, ya'ni kategoriya uchun juftlik va alohidalik xos bo'lishi shart.

Bir umumiy grammatik ma'no ostida birlashuvchi, shu asosda bir-birini taqozo va bu umumiy ma'noning parchalanishi asosidankor qiluvchi shakllar tizimi *grammatik kategoriya* deyiladi.

Tilshunosligimizda o'zbek tilida 9ta GK mavjudligi e'tirof etiladi:

- 1) nisbat kategoriyasi (fe'lga tegishli);
- 2) o'zgalovchi kategoriyasi (fe'lga tegishli);
- 3) harakat tarzi kategoriyasi (fe'lga tegishli);
- 4) bo'lishli-bo'lishsizlik kategoriyasi (fe'lga tegishli);
- 5) son kategoriyasi (otga tegishli);
- 6) daraja kategoriyasi (sifatga tegishli);
- 7) kelishik kategoriyasi (ismlarga tegishli);
- 8) egalik kategoriyasi (ismlarga tegishli);

9) kesimlik kategoriyasi: 1) shaxs-son; 2) zamon; 3) tasdiq-inkor; 4) mayl (modallik) (kesim vazifasida kela oladigan istalgan atov birligiga tegishli);

GK ham serqirra mohiyatli lisoniy hodisa bo'lganligi sababli turli tomondan tasnif qilinadi. Ulardan ayrimlarini keltiramiz:

1. Kategoriya shakllarining ma'noviy tarkibiga ko'ra.

2. Morfologik kategoriya (MK)ning so'z turkumi yoki gap bo'laklariga xosligiga ko'ra.

3. MK sintaktik qobiliyatining yo'nalishiga ko'ra.

Kategoriya shakllarining ma'noviy tarkibiga ko'ra GK 2 turga bo'linadi: 1) sodda kategoriya va 2) murakkab kategoriya.

Yuqorida keltirilgan GKlardan to'rttasi (o'zgalovchi, harakat tarzi, egalik, kesimlik kategoriyalari) murakkab, qolganlari esa sodda kategoriyalar hisoblanadi. Demak, nisbat, bo'lishli-bo'lishsizlik, son, daraja, kelishik sodda kategoriyalardir. Chunki ularda ma'no sodda bo'lib, o'zida boshqa kategoriya tajallisini namoyon etmaydi.

Chunonchi, *son kategoriyasining* ma'nosi miqdoriy va sifatiy belgilarning ma'lum yig'indisidan iborat; *kelishik kategoriyasi* oldingi so'zni keyingi so'zga tobelantirib bog'lashni ifodalaydi; *daraja kategoriyasi* belgining qiyosan ekanligini ko'rsatadi; *nisbat kategoriyasi* fe'l anglatgan harakatda bajaruvchining miqdor va sifat jihatdan tavsifini beradi; *bo'lishli-bo'lishsizlik kategoriyasi* fe'ldan anglashilgan harakat ma'nosining bajarilish yoki bajarilmasligini izohlaydi. Bu soddalik, albatta, nisbiy, chunki ular GKlar paradigmasidagi tarkibi bir necha mustaqil grammatik kategoriyalardan iborat murakkab kategoriyalarga nisbatan shunday olingan.

Murakkab kategoriya shakllarida ma'no murakkab bo'lib, boshqa kategoriyaga mansub ma'nolar ham mujassamlashgan bo'ladi. Buni egalik, o'zgalovchi, harakat tarzi, kesimlik GKlarida kuzatish mumkin. Masalan, egalik kategoriyasida uch xil ma'no mujassamlashgan bo'ladi:

a) lisoniy (soʻzlarni bir-biriga bogʻlash) va nolisoniy (borliqdagi bir narsa/shaxsning ikkinchi bir narsa/shaxsga mansubligi) munosabatni ifodalash;

b) shaxs maʼnosi (egalik kategoriyasi uchun nokategorial, yaʼni yondosh);

d) son maʼnosi (egalik kategoriyasi uchun nokategorial, yaʼni yondosh).

Kesimlik kategoriyasi ham murakkab boʻlib, unda tasdiq/inkor, mayl-zamon, shaxs-son va zamon maʼnolari birlashgan va ular bitta qoʻshimchada yoki bir necha qoʻshimchada yuzaga chiqadi. Masalan, *olmani ol* gapida *ol* soʻzshakli tasdiq, buyruq mayli, ikkinchi shaxs, birlik son va hozirgi zamon maʼnolarini voqelantirib kelmoqda va bular nol shakl bilan ifodalanmoqda. *Kitobni olmadingiz* gapida inkor maʼnosi *-ma* qoʻshimchasi bilan, mayl va zamon maʼnosi *-di* shakli bilan, koʻplik maʼnosi *-iz* shakli bilan ifodalanmoqda.

(Shu oʻrinda kesimlik kategoriyasi tarkibidagi tasdiq/inkor maʼnosi bilan feʼllardagi boʻlishli/boʻlishsizlik kategoriyasi munosabati munozarali.)

Oʻzgalovchi kategoriyasi ham murakkab boʻlib, unda ravishdosh, sifatosh va harakat nomi shakllari maʼnolari yondosh maʼno sifatida bir butunlikni tashkil etadi.

Mavzu yuzasidan savol va topshiriqlar

1. Grammatika va uning oʻrganish obyekti haqida gapiring.
2. Grammatikaning tarkibiy qismlari qaysi?
3. Morfologiya va uning oʻrganish manbayini izohlang.
4. Sintaksisning oʻrganish obyekti qaysi?
5. Grammatikada milliylik qanday namoyon boʻladi?
6. Grammatik maʼno haqida gapiring.
7. Grammatik va leksik maʼno munosabatini bayon qiling.
8. UGM, OGM, XGMni tushuntiring.
9. Grammatik maʼno tarkibiy qismlarini bayon qiling.
10. UGMni ochish usullari qaysilar?

TAVSIYA ETILADIGAN ADABIYOTLAR

1. D.A. Abdullayeva Semantik-sintaktik valentlik va o'zga gapli qurilmalar: filol.fan. nomz.... diss. avtoref. –Samarqand, 2002.
2. G. Abdurahmonov O'zbek tili grammatikasi. – T.: O'qituvchi, 1996.
3. M. Abuzalova O'zbek tilida sodda gapning eng kichik qurilishi qolip va uning nutqda voqelanishi: filol.fan. nomz.... diss. –T.: 1994.
4. Sh. Akramov O'zbek tilining gap qurilishida to'ldiruvchi va hol [WP_m] valentligi asosida: filol.fan. nomz.... diss. avtoref. –T.: 1997.
5. M. Bashmanov O'zbek tilining gap bo'laklarini «til-nutq» dixotomik bo'linishida o'rganish. Til sathi: filol.fan. nomz.... diss. avtoref. –T.: 1991.
6. R. Bobokalonov O'zbek tilida gap sintaksisi va so'z-gaplarning sistem-struktur talqini: monografiya. –T.: Fan, 2006.
7. O. Bozorov O'zbek tilida gapning kommunikativ (aktual) tuzilishi: filol.fan. nomz.... diss. avtoref. –Farg'ona: 2004.
8. N.M. Mahmudov O'zbek tilidagi sodda gaplarda semantik-sintaktik asimmetriya. –T., 1984.
9. N. Mahmudov, A. Nurmonov O'zbek tilining nazariy grammatikasi. (Sintaksis). –T.: O'qituvchi, 1995.
10. B. Mengliyev O'zbek tilining struktur sintaksisi. – Qarshi: Nasaf, 2003.
11. S. Muhammadjonova Hozirgi o'zbek adabiy tilida uyushgan gaplar: filol.fan. nomz.... diss. avtoref. –Samarqand, 1999.
12. S. Nazarova Birikmalarda so'zlarning erkin bog'lanish omillari: filol.fan. nomz.... diss. avtoref. –T., 1997.
13. A. Nurmonov Gap haqidagi sintaktik nazariyalar. –T.: Fan, 1988.
14. A. Nurmonov, Mahmudov N., Ahmedov A., Solixojayeva S. O'zbek tilining mazmuniy sintaksisi. –T.: Fan, 1992.
15. L. Raupova O'zbek tilida nomustaqil kesim masalasi va [WP_m-WP_m] qurilishli gaplar: filol.fan. nomz.... diss. avtoref. –T., 1999.
16. R. Sayfullayeva Hozirgi o'zbek tilida qo'shma gaplarning formal-funksional talqini: monografiya. –T.: Fan, 1994.
17. B. Turniyozov Hozirgi o'zbek tilida teng komponentli murakkab sintaktik qurilmalar derivatsiyasi: filol.fan. nomz.... diss. avtoref. –Samarqand, 2006.
18. H. Shokirova O'zbek tilida kesimlik kategoriyasi: shaxs aktanti va uning nutqiy voqelanishi: filol.fanlarini nomzodi diss....avtoref. – T., 2009.
19. B. Yorov Uyushiq kesim: uning zotiy (substansial tabiati va gapdagi mavqeyi): filol.fan. nomz.... diss. avtoref. – T., 2001.
20. N. Yuldasheva Yig'iq gapning formal-funksional talqini: filol.fan. nomz.... diss. avtoref. – T., 2010.
21. O'zbek tili grammatikasi. T.II. Sintaksis. –T.: Fan, 1976.
22. M. Qurbonova Hozirgi zamon o'zbek tili: sodda gap sintaksisi uchun materiallar. –T.: 2002.
23. A. Gulomov, M. Asqarova Hozirgi o'zbek adabiy tili. Sintaksis: universitetlar va pedagogika institutlarining filologiya fakultetlari uchun darslik. –T.: O'qituvchi, 1987.
24. R. Sayfullayeva, B. Mengliyev G. Boqiyeva va boshq. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – T.: FTM, 2009.

MUNDARIJA

KIRISH.....	3
O'ZBEK XALQI VA TILI TARIXIDAN.....	16
TIL, LISON, ME'YOR VA NUTQ MUNOSABATI. TIL SATHLARI VA BIRLIKLARI.....	26
FONETIKA-FONOLOGIYA. MORFONOLOGIYA. ORFOEPIYA.....	59
GRAFIKA. IMLO.....	84
LEKSIKOLOGIYA. FRAZELOGIYA. LEKSIKOGRAFIYA.....	97
MORFEMIKA. DERIVATSIYA.....	170
GRAMMATIKA. MORFOLOGIYA.....	189

**R. R. SAYFULLAYEVA, B. R. MENGLIYEV, L. R. RAUPOVA,
M. M. QURBONOVA, M. Q. ABUZALOVA, D. N. YO‘LDOSHEVA**

HOZIRGI O‘ZBEK TILI

Oliy o‘quv yurtlari uchun darslik

Toshkent - "Innovatsiya-Ziyo" - 2020

Muharrir: F. Xolsaidov

Texnik muharrir: Q. Mamiraliyev

Nashriyot litsenziyasi AI №023, 27.10.2018.

Bosishga 30.11.2020. da ruxsat etildi. Bichimi 60x84.

"Times New Roman" garniturasini.

Ofset bosma usulida bosildi.

Shartli bosma tabog‘i 13. Nashr bosma tabog‘i 12,5.

Adadi 300 nusxa.

"Innovatsiya-Ziyo" MCHJ matbaa bo‘limida chop etildi.

Manzil: Toshkent shahri, Farhod ko‘chasi, 6-uy.

